C. MANOLACHE

SCÂNTEETOAREA VIAȚĂ A Iuliei Hașdeu

EDITURA „CUGETAREA"

SCÂNTEETOAREA VIAŢĂ

A

IULIEI HAŞDEU

C. MANOLACHE

SCÂNTEETOAREA VIAŢĂ A IULIEI HAŞDEU

EDITURA „CUGETAREA“
P. C. GEORGESCU - DELAFRAS
BUCUREŞTI, IV. — Strada Popa Nan, 21

801—939

CUVÂNT INAINTE

In clipa când un cunoscut mi s'a adresat cu îndemnul de a scrie „Viața romanțată a Iuliei Hașdeu", am încercat două impresiuni. Ca și cum propunerea ar fi stăruit de ani de zile în mine, ca unul ce de atâta timp mă simțeam stăpânit de cultul pentru geniala poetă, prima impresiune mi-a fost că eu de multă vreme eram decis la aceasta, dar — a doua impresiune că acum primisem — după o expresie juridică — o adevărată „punere în întârziere", o somațiune, de a nu pregeta asupra greutății și delicateței subiectului, ci de a mă decide de îndată; ceea ce am și făcut.

Dar pentru deciziunea de a realiza o conștiincioasă viață romanțată, de această calitate, nu era suficient cultul pentru eroina ei, și nici cunoașterea operei sale. Trebuia ceva în plus: materialul documentar, informativ, pentru tot ceea ce a constituit viața umană a nefericitei poete, acel sul pe care s'au depănat scurtele și îndureratele sale zile, dar din care au scăpărat nepieritoarele scântei ce cată să apară în rândurile cărții de față.

De aci și titlul ei: **„Scânteetoarea viață a Iuliei Hașdeu"**. *Scânteetoare, atât ca intensitate, cât și ca durată. Și tot de aci, truda de a alerga și de a aduna acel delicat material uman documentar.*

In afara lucrărilor consultate şi menţionate în „bibliografie", greutatea cea mare a fost de a descoperi şi întreba pe toţi acei care au cunoscut pe copila minune, ori pe părinţii ei, de a-i face să-şi puie la contribuţie amintirile lor, de peste cincizeci de ani, de a alege din ele ce era mai esenţial, de a le corobora şi de a extrage, cu fidelitate, tot ce părea interesant. Trebue, din acest punct de vedere, să aduc dela început mulţumirile mele, pline de recunoştinţă, veneratului meu prieten, publicist şi poet **Victor Bilciurescu,** *coleg pe vremuri al Iuliei Haşdeu şi colaborator la „Revista nouă" a lui B. P. Haşdeu, care mi-a stat la dispoziţie, dându-mi cele mai preţioase amintiri personale, cât şi indicaţiuni asupra acelor persoane ce-ar fi în posesia unor atare aduceri aminte. Scrisori la Paris şi răspunsuri, informaţiuni directe la şcolile pe unde eleva strălucitoare a trecut, amintiri şi informaţiuni dela Collège Sevigné şi Sorbona, dela colegi şi prieteni etc.*

Nu mai puţin trebue să mulţumesc d-lui Leon Blum, fostul prim-ministru francez, care s'a bucurat între anii 1881—88 de prietenia Iuliei Haşdeu, iar soţia d-sale, Lise L. Blum, decedată de puţin timp, a fost chiar colega Iuliei şi mulţumirea e cu atât mai mare cu cât D-sa, la scrisoarea mea, a avut amabilitatea de a-mi răspunde grabnic, dându-mi câteva din propriile sale amintiri şi unele indicaţii despre persoanele care i-au fost intime poetei noastre, între care şi pe D-na Clotilde Cortot, soţia ilustrului muzician şi prietena Iuliei Haşdeu.

Au fost de un real folos o bună parte din scrisorile schimbate între părinţi şi copila poetă, publicate din îngăduinţa d-lui Iuliu Dragomirescu, în ziarele **„Indreptarea"** *şi* **„Tribuna Basarabiei",** *şi care pentru viaţa intimă a Iuliei ca şi a lui B. P. Haşdeu, sunt documente din cele mai preţioase în lumina autenticităţii. Am zis, o bună parte, care*

sunt — în special — scrisorile lui Haşdeu către copilă, fiindcă cele ale Iuliei, cu toate insistenţele puse, cu toate promisiunile obţinute, au rămas tot în bună parte sub cheea posesorului lor, legatar universal al succesiunii Haşdeu. La începutul demersurilor mele de a le consulta, aş fi avut bănuiala că acel rest de scrisori şi manuscrise, nici n'ar exista, dacă o întâmplare binevoitoare nu m'ar fi pus în situaţia de a le vedea — ca să zic aşa — cu proprii mei ochi, de a parcurge în goană câteva şi de a reţine în memorie unele date din ele.

Un critic pretenţios — şi poate nu fără dreptate — ar fi dispus să opinieze cam aşa: „Foarte bine; atunci nu trebuia să începi lucrarea până nu vei avea la îndemână şi acel rest documentar". Iar eu aş fi tot aşa de dispus a-i răspunde: „Foarte bine, dar să nu uităm că atâţi alţi scriitori au făcut încercări desperate în aceeaşi direcţie fără folos, iar materialul nou mi-a fost suficient. Mai mult: de cincizeci de ani, se păstrează, din această cauză, o regretabilă tăcere asupra operei şi vieţii poetei, ba chiar şi asupra celei, nepublicate încă, a marelui ei părinte. Şi cum viaţa macină ultimii ani, ultimele zile ale supravieţuitorilor, cari cunosc câteceva din acea scânteetoare vieaţă, o aşteptare ar fi condus mai curând ori mai târziu, şi pe informatori şi pe autor, la veşnica tăcere, cu atât mai mult, cu cât nimic şi nimeni nu poate scoate — legalmente — de sub chee, preţioasele manuscrise.....

Cu materialul obţinut şi cu pietatea pusă în fidela lui utilizare, lucrarea de faţă a văzut lumina zilei. Implor pronia cerească şi urez din toată inima altor scriitori, să fie mult mai norocoşi din aceste puncte de vedere... pentru proslăvirea poetei.

Cum se va vedea, viaţa romanţată a Iuliei Haşdeu se opreşte acolo, unde orologiul, însemnând ora 1.30 a zilei de 29 Septembrie 1888, i-a pus punctul final.

Am fost ispitit a trece cu însemnările în cea de a doua viaţă a Iuliei, care a purces de atunci şi pe care ea o va duce **excelsior,** *în infinitul divin. Dar aceasta mi s'a părut peste puterile unui umil muritor, cu toată îndrumarea acelui* **Sic cogito** *şi cu toate documentele şedinţelor spiritiste, în care s'au consemnat unele transmisiuni, de o substanţă ne-la-îndămâna oricui...*

Altora, s'o facă, dacă se vor simţi posedând atari afinităţi!

Dând la iveală viaţa terestră şi opera acelei **„jeune fille extraordinaire, d'une intélligence si ouverte, d'une imagination si vive et si féconde, d'une âme si belle et si sincérement éprise d'idéal“,** *cum se exprimă filosoful* **Em. Boutroux,** *despre Iulia Haşdeu, viaţa şi opera aceleia care* **„a fait dans notre pays le plus grand honneur au sien“** *cum o elogiază marele poet* **Sully Prudhomme,** *subscriitorul acestor rânduri a înţeles să realizeze două scopuri: întâi de a evoca viaţa scurtă şi de un tragism fără egal, în existenţa altor genii şi în al doilea loc, de a umplea un gol de mult simţit în literatura română, în care Iulia Haşdeu, cu toată exprimarea sa franceză, trebue să-şi păstreze locul de frunte, la înălţimea pe care marele ei suflet românesc a aşezat-o, redând aici, cititorilor, măcar fragmentar, acea operă, cu atât mai mult, cu cât volumele sale de poezie şi proză abia se mai găsesc în comerţ la câte un anticar care se stimează...*

Cititorii vor aprecia dacă realizările autorului au fost, sau nu, la nivelul năzuinţelor sale.

CAP. I

TULPINA

Biserica Sf. Ilie din Gorgani, care astăzi se pitulește, în strada Silfidelor, între calcanele blockhausurilor moderne, era, la acea vreme, veche ctitorie domnească, înălțată pe un „gorgan" din marginea apropiată a Bucureștiului, predominând împrejurimile cu case mărunte.

In ziua de 10 Iunie 1865, când păși pragul acestui sfânt lăcaș pentru cununie, Bogdan Petriceicu Hașdeu avea 27 sau 29 de ani. Două isvoare, deopotrivă de temeinice, afirmă, unele că învățatul român s'a născut la 1838, altele la 1836. Intre cele dintâi se rânduește însuși actul de naștere, aflat la Biserica din Cristinești natali, între cele din urmă însăși declarația lui Bogdan, găsită în scrierile sale, precum și una din scrisorile de familie. Orișicum, fie că avea 29, fie 27 de ani, fapt este că basarabeanul de viță era un bărbat în plină tinereță și vigoare, legat la trup, ager la privire, cu nas vulturesc între obrajii rumeni, încadrați de mustețele și barba învolburată, de-un castaniu închis. Figura lui, fără a avea frumusețea liniei consacrate,

avea expresia viei spiritualităţi şi a unei finețe caracteristice.

Mireasa, aşteptată în naosul bisericii de mire, de naşi, de câţiva prieteni, de oarecari neprieteni şi de poporul obişnuit al parohiei, Iulia Falici (Falics pe numele oficialităţii de origină), păşi către masa cu sfintele odăjdii ale ceasului, în mers dârz, cu ţinută dreaptă şi nesfielnică, purtându-şi cu decenţă podoabele şi aruncând împrejur priviri prietenești pentru acei care asistau la clipa când dânsa avea să-şi aşeze pe viaţă, mâna în mâna aceluia, care începuse a fi o fală a neamului şi cu atât mai mult, a ei.

Copila împlinise 25 de ani şi chipul ei putea fi, precum şi era, invidiat de orice bucureşteancă din protipendada de atunci. Ochii, nu prea mari, purtau în ei sclipiri de acvilă luptătoare şi surâsul femeii conştiente. Obrajii ei răsfrângeau lumini de persică în pârg, deasupra unei guri cu buze subţiri, meşter încondeiate de dumnezeul munţilor. Ovalul chipului încadra rafaelic frumuseţea care răpise privirile soţului dela atâtea alte chipuri dornice, aflate acum sub boltele basilicei, şi mai ales în afară.

Haşdeu păşise mândru în preajma ei, aducând-o la altar şi, tot astfel, aştepta acum sfânta taină a veşnicei uniri, sub ochii prietenilor care zâmbeau tihniţi acestei perechi atât de potrivită, în aerul de sănătate şi tinereţă ce aromea în juru-i. Şi tihna lor avea tâlc uşor de înţeles. Tânărul acesta, atât de atent la frumuseţile ce-i ispiteau anii, îşi statornicea acum viaţa lângă una ce le covârşea pe toate. Neprietenii de ambe sexe, veniseră, unii şi unele, tocmai spre a vedea cine este „eroina" care reuşise să le monopolizeze preferinţele, iar alţii şi altele — mai ales altele — ca să se încredinţeze că junele învăţat şi poet se căsătoreşte cu ade-

vărat... Șoaptele întovărășeau undele smirnei, depășindu-le în volburi...

Într'un grup restrâns, șoșotelile aduceau prinos unui anume boeraș de neam care ar fi cunoscut-o pe Iulia înaintea lui Haşdeu și care i-o „trecuse"; într'altul, alte șoapte obliceau păreri uluite asupra acelei figuri de țărancă necioplită și nimic nu poate fi mai plin de încredințare, pe lume, decât jurămintele femeești din asemenea împrejurări. Ochi care au văzut-o, he-hei, cine știe de când, alături de acel „cutare" personaj, urechi care înregistrează încă de mult și precis veștile în cauză, dela persoane demne de toată încrederea...

Copila munților apuseni, asemenea acelei flori albe și catifelate ale stâncilor dintre culmi, intuia vag susurile admirative ale tuturor și zumzetul de viespi văduvite de stup, ale altora, și de aceea fruntea ei sta înălțată către serafimii de sus, care se opriseră din sbor și către dumnezeul cel drept din tâmpla milostivă a altarului.

Biserica Sfântului Ilie răsuna sub arcade de glasurile tipicului. Ctitoria Gorganului, largă, mai largă de cât însăși Catedrala Capitalei, cu nenumărat șir de strane, unele pe de lături, altele, spintecând însuși mijlocul naosului, pe linii lăturalnice și paralele, fusese aleasă de naşii, Ion și Felicia Gârleanu, care o aveau parohie.

Și ritualul se desfășoară potolit în litaniile sacre. Preotul Ion Mihălescu, părintele Ioniță, cum îi spuneau enoriașii, slujea cu glas avântat și apăsări de cuvinte, la locurile proslăvelnice ale acestei taine creștinești, și cu oarecare trufie pentru alegerea umilului său lăcaș la o asemenea cununie.

Numai când veni vremea vestirei: *„cunună-se robul lui Dumnezeu Bogdan...“* popa Ioniță plecă ochelarii asupra actului de naștere al acestuia și se ridică ușor nedumerit... Citise acolo parcă numele de botez *Tadeu*, pe care-l și pomenise cu acest prilej, dar la șoapta răspicată a celui din fața lui, se înduplecă a glăsui... „robul lui Dumnezeu *Bogdan*“. Între bărbile neprietenilor, mai cărturari sau mai puțin cărturari, isvodiră iarăși șoapte. Mirele își cam schimbase numele de botez în decursul vremilor și unii își aminteau acum că, nu mulți ani în urmă, el iscălise undeva — ba tipărise și cărți de vizită — cu numele *„Dieu-donné“* și iată momentul în care comentariile asupra nestatorniciei acestui cavaler, cunoscută lor, nimeriseră... în plin, neavând la știință că filozoful și etimologul din Basarabia, rusească pe atunci, făcuse o simplă „boutade“ în acele vremuri și ca o elementară tălmăcire răspica știutorilor, precum că *Tadeu*, *Bogdan* ori *Dieu-donné*, erau de fapt după polono-latinească, slavistică și franțuzească, același nume.

Dar svonurile și dregerile de glas sporiseră mai cu osebire, când unii, care nu primiseră invitații de nuntă „acasă“, aflaseră că alții, puțin la număr, s'au pornit, după cununie, pe urma celor nunțiți, la locuința acestora, la cele două odăițe din Strada Popa Rusu, unde Bogdan își pregătise, adică se nimerise, a vieții în preajma nunții.

— Ai văzut *moncher?* Pe amicul S, și pe cucoana lui, care de!.. știm noi... i-a chemat.

— Și pe *Madame* G, cu nepoata, la fel...

— Sgârciobul! N'a mâncat nimeni o măslină din mâna „marelui“ savant.

— De unde să-i ajungă?! Damicelele săracele, să trăiască!...

Nemulțumiții însă nu cunoșteau în acea zi, că mirele avea în buzunar, drept orice pregătire și cheltuială de petrecanie, doar „doi poli", rămași din trudnica lui muncă, din care își primise și părintele Ioniță partea pentru cuvenita lui osteneală.

Era o zi de vară caldă și binecuvântată de florile celor dintâi cireși, care-și rumeneau acum rodul sub geamuri. Bogdan primi acolo pe nași, pe cei doi-trei prieteni, se veseli laolaltă câteva ceasuri cu vinișor de *Șaba*, trimis de câțiva moldoveni admiratori ai lui și când cu toții se încredințară, după cuvinte și gustări, că aceasta este biata nuntă a unui belfer sărac, închinară grăbiți, unul, dacă nu două *pocaluri* și lăsară pe miri în strâmtoarea zidurilor sărace, dar în larga încăpere a fericirii, cu care popa Ioniță le dase mai adineaori caldă blagoslovire.

Că Iulia Falici se găsea fericită în aceste odăiți, alături de cineva, a cărui vieață lumească n'o cunoștea de cât puțintel, din generositatea unor scrisorele binevoitoare, dar al cărui suflet îmbelșugat însăși ea îl descoperise, este de la sine înțeles. Mai mult: umila „moțoaică", precum adeseaori îi va spune alesul vieții sale, simțea pe lângă toată fericirea lunii de miere, mândria de a fi devenit soața unui tânăr atât de învățat și cunoscut de lume, dar și a unui boer de neam. Țăranca din ea nu se simțea mai prejos în ce privește originea din care purcedea. In munții Abrudului, în anii aceia, era încă proaspătă epopeea Iancului, a boerului de viță, a luminătorului norodului și a purtătorului de steag, pentru ridicarea acestuia la conștiința și drepturile lui. Ea însăși luptătoare cu sufletul și brațele, sub cârmuirea de redeșteptare a lui Popa Balint, își simțea în sângele și bătăile

inimii sale ceva din nobleţa plină de autenticitate a înainte-mergătorilor.

In Roşia Abrudului, în acea Roşie „montană", cum aşa de sonor i se zice şi astăzi, familia Falici, îşi afirmase de mult drepturi şi titluri. Fratele Iuliei căzuse sub steag românesc pentru acea redeşteptare şi dela dânsul trebuie să se scrie cea dintâi slovă în pergamentele de virtute nobiliară ale familiei. Mândria Iuliei avea deci temei şi explicaţie. Fruntea ei senină, şi vorbele înaripate şi povestirile despre neamul ei, cuceriseră, poate chiar prin aceea, cu doi ani mai înainte, pe tânărul cercetător de hrisoave ale drepturilor româneşti, care cutreera ţinuturile pe unde Traian dăduse onoarea morţii cavalereşti marelui Decebal. De aceea, când Bogdan şi Iulia s'a cunoscut, spiritele lor s'au împreunat dela început în apoteoza visată de bătrânii ambelor spiţe româneşti.

Dar cel care-şi legăna o fericire de mult visată a căminului şi o gusta acum din plinul inimii sale, era Bogdan.

Viaţa lui de până atunci, fusese un lung şir de învingeri şi de biruinţi. Invingeri obscure, pornite din lovituri piezişe, biruinţi personale, luate în piept, bărbăteşte, cu merite proprii, nepromovate şi nesusţinute de cât de geniul ce scăpărase în puterile lui de creaţie. Viaţa nouă, pe care această femeie, necărturară după un anumit înţeles, fără sclipiri de inteligenţă jucăuşă în vorbe, după un altul şi fără diplome, i-o aducea în simpla încăpere a unor odăiţe, în care singura mobilă de preţ era vraful de cărţi, reviste şi documente, această viaţă i s'a arătat poetului, învăţatului şi luptătorului, încă dela început, ca un corn al abundenţelor cereşti.

O visase, o aşteptase, o dorise, această viaţă şi o cucerise. I se cuvenea, nu atât pentru ceea

Iulia Hașdeu, mama, la data când vine pe lume copila ei Iulia.

ce deja dăruise culturii neamului său scump, cât mai ales pentru aceea ce avea să-i dee.

Că Bogdan se va fi socotit cândva boer, și poate se va mai făli și în viitor pe sclipătul blazonului, ce i se contestase de vrăjmași, sigur este că nu boeria, nici blazonul i-au fost resorturi și energie în truda înălțătoarelor opere. Aventuroșii ani, dela ofițeria pe care-o părăsise în Rusia, de pe urma unui duel cu un camarad mai mare în grad, și care i-a atras reprimande, ofițerie în care intrase ca o consolare de trădarea oarecărei Alina, dela viața răscolită pe care a trăit-o în universități, cu alte iubiri trecătoare, între bănci, sau între gospodăriile prietenilor și cunoscuților, precum acele *Agafițe* acele *Sonii și Sonicele*, dela viața de greutăți și mizeriii duse în primii ani ai venirii de peste Prut la Iași, sau la judecătoria din Cahul, din care în scurtă vreme *a plecat*, fiindcă *nu s'a plecat*, toată această viață, în care sufletul lui de vaste posibilități, se găsise singur și strâmtorat, și-l sbuciumase prin diferite gazde, odăi cu chirie, birturi, locante, se isprăvise. Acum i se deschiseseră, larg ușile tihnei, ale ceasurilor cuminți, în care, dincolo de masa cu cărți și călimară, nu mai stă golul, colbul și ceașca cu ceai rece, ci plinul unor mâni gospodărești și veghea unei inimi ce vibra împrejurul lui cu priință, cu prospețime în toate și cu câte-o cafea gingirlie caldă-călduță.

Până la această împreunare binevenită, Hașdeu fusese profesor la liceu, custode de bibliotecă la Iași, director provizor al arhivelor, membru în comisia istorică, scrisese diferite articole, studii, versuri, proză, despre care el însuși nu era prea încântat. Purtau în ele, fiecare din aceste ocupații sau producții pe lângă pecetea competinței și a spiritului com-

bativ, câte ceva din viaţa nestatornică, pe care-o trăia. Intreprinsese unele atacuri de zeflemist tânăr împotriva, mai ales, a lui V. Alexandrescu-Urechiă, pe care-l va urmări mereu şi care-l înţepase — cu ironia eftenă a acelor vremuri — şi-l numise „stimatul nostru coleg în profesură şi fastamogorico-galvanicul înviitor al Dacilor" şi pe care Haşdeu — la rându-i — îl demascase a fi scris el însuşi unele frivolităţi în versuri; sau acele epigrame adresate profesorului Ion Strat, care alături de August Treboniu Laurian (prietenul lui Haşdeu de mai târziu) îi semnase raportul de destituire cu prilejul nuvelei „duduca mămuca"

„ . . . . . .

D'aceea, domnilor, d'aceea
Sunt necăjit şi turburat:
De mult mă sbuciumă ideea
Cu orice preţ să fiu ca... Strat!

sau unele diatribe împotriva lui P. P. Carp, care-i va plăti în curând poliţa, cu prilejul dramei Răzvan Vodă, etc.

Câteva conferinţe publice descoperiseră însă marelui public erudiţia şi verbul scăpător, pe cere dealtfel oficialitate i le constatase, cu sau fără voe, mai de mult.

Dar asupra acestei tinereţe vânturatice, asupra acestei precoce erudiţii şi peste talentul lui afirmat, stăruie amintirea proaspătă a acelei întâmplări, care-i adusese multe şi mari neplăceri. In volbura scrisului, Haşdeu adesea n'avea oprire şi alegere. Intre temeinicele lui inspiraţii se strecurau deseori diabolica zeflemea, care nu arareori i s'a întors împotrivă cu efecte neaşteptate. In deobşte oamenii, la care trăsătura de spirit tăios dă busna în fiece clipă,

cum era Haşdeu, această scăpărare o ia înaintea cumineniei pe care o şi acopere. Pentru o glumă, bine îndreptată, zeflemistul riscă unele consecinţe nebănuite, iar gluma cu două înţelesuri scapă cu atât mai incompatibilă, cu cât porneşte mai de sus. Nuvela „Duduca Mămuca" în care, insuficient mascată, „frivolitatea" scrisă, răsare invederat, i-a adumbrit mereu seninătatea ce şade aşa de frumos pe fruntea unui mare învăţat. Asupra acesteia se atrăsese atenţia de binevoitori şi Iuliei, soţiei, ca o mărturie a trecutului acestui „Don Juan", dar „moţoaica" se făcuse a nu tălmăci bine acel înţeles. Cine însă va fi dureros surprinsă de-o asemenea posibilitate pentru un titan al gândirii, va fi, cândva, fiica lui, Iulia, va fi Lilica cea suavă ca liliacul alb, care va păstra mereu în suflet surda imputare, nu numai pentru acea schiţă uşuratică şi sarbădă, dar şi pentru acele voite cacofanii sau lubricităţi strecurate, pe ici pe colo, în scrisul tatălui ei. Că după destituirea din profesorat, din pricina tipăririi acestei „Duduca Mămuca", republicată apoi şi sub titlul „Micuţa" şi după procesul ce i s'a intentat, Haşdeu a biruit totuşi, eşind achitat şi recâştigându-şi postul, acesta nu înseamnă, că în pofida firii lui de luptător, mai totdeauna ofensiv, amărăciunea nu-l urmărea, cu părerile de rău aşa de neînlăturat.

Nu mai puţin, în efemerul *Aghiuţă*, revistă în care, alături de articole ascuţite, împotriva oamenilor politici şi în special contra lui M. Kogălniceanu, apăreau şarje de un spirit îndoelnic şi pe alocuri muiat în venin. Cu toată „necărturăria" soţiei sale, poveţile ei aşezate, o aratau a fi despicat sănătos ce trebuie şi ce nu trebuie scris de un om ca *soţul* ei.

— Dragă Haşdeu, îi spunea ea încă din primul

an al căsniciei, dela un mare învăţat şi un vajnic român ca tine, eu aştept cărţi frumoase pentru trecutul şi toată vieaţa ce va să vie a neamului nostru. Scrie, dragul meu, scrie, dar scrie aşa cum Bogdan Petriceicu Haşdeu trebuie să scrie. Zbuciumul acestui neam greu încercat, se cuvine a fi lămurit acelor care nu-l cunosc încă. Şi nimeni ca tine nu va putea da la iveală o lucrare ca aceasta.

— Draga mea Iulie, te înţeleg şi te voi urma. Dar eu sunt şi un altfel de luptător. Mai ales împotriva prostiei.

— Ei, Haşdeu dragă, prostia n'o poţi alunga tu depe lume.

— Te cred; dar nici n'o pot tolera în preajma mea, în politica ţării şi mai ales în artă. Prostia şi nepriceperea.

— Ai să-ţi faci vrăjmaşi; atâta tot, dragule.

— Asta 'mi dă puteri. Cu cât vrăjmaşii sunt mai mulţi, cu atâta înseamnă că proştii şi nechemaţii sporesc. Şi eu nu-i pot lăsa să-şi facă de cap.

— Tune dracu 'ntrânşii, că numai să-i birui!

Asemenea sfaturi şi discuţii între o cafea proaspăt fiartă şi o ţigară, la masa lui de lucru, vor avea neîntârziat efect. Vedea Haşdeu degetul însuşi al proniei cereşti înflorit în mâna caldă, cu care ardeleanca ştia să-l îmbrăţişeze să-l mângâie, să-l îndemne.

Această binecuvântată călăuzire o va scrie el mai târziu, cu toată gratitudinea, care nu este mai puţin o reculegere:

„Un aur ales dela Abrud a fost pentru mine nevastă-mea, sufletul nevestii mele... Până la căsătoria mea în 1865, eu am scris câteva articole de ziar, vr'o câteva broşuri şi o colecţie de documente, iată tot.“

„Eram o noapte despre zori de zi, nu încă dimi-

neață; eram o mică parte din eu *al meu, o parte obosită și desgustată. De atunci încoace, prin nevastă-mea, de odată eu m'am simțit întreg și luminos... În adevăr, eu puteam lucra atunci, puteam, căci Iulia mea nu numai mă mângâia la muncă, dar îmi făcea nesimțite nevoile...*"

Nu numai convorbirile, mângâierile, îndemnurile directe contribuiseră la aceasta. Orice s'ar spune despre Hașdeu, acest spirit proteic, gigantic în posibilități și manifestări, adesea *rău*, cum însuși se va califica, un lucru nu i se poate tăgădui: *gratitudinea*. Avea morala recunoștinții. Se va vedea asta chiar față de vrăjmașii lui, dar mai ales pentru prieteni. In chiar antisemitismul lui categoric, clamat în conferințe, răspicat în proza politică, Hașdeu va păstra bună amintire până la devotament, pentru evreii de seamă, cu care venise în contact. I s'a imputat și această gratitudine, i s'a aruncat invectiva oportunismului, dar cine a pătruns în viața lui intimă va vedea că adevărul e numai unul.

Incălzit la acest foc ce pâlpâia in inima lui, Hașdeu, precum se va constata, va fi mereu de partea soției sale, cu toate ciocnirile de neînlăturat ale vieții casnice. Nicio imputare la imputările ei. Numai îndreptățire, sinceră și grată.

Că dragostea deplină ce-i purta va fi fost primul resort, că după cuvintele Apostolului Pavel: „*dragostea.. găsește desvinuire pentru orice, crede totul, nădăjduește totul, sufere totul...*", este cu putință; dar sufletul lui vast în simțire, se întruchipase din recunoștință și prin aceasta poate spune că Hașdeu a fost și un om *bun*.

Mereu pe drumuri, între un curs la catedră și o corectură la redacție, între o conferință și un discurs politic, gândul lui se *aciua* molcom

la apariţia acelei femei şi la tihna ce i-o instaurase în modestul lor cămin.

Voinică şi neobosită, Iulia, soţia, departe de a-şi croi o viaţă de vanităţi, ca soţie de profesor, deputat, ministeriabil, etc., ce era, nu-şi uitase bunele deprinderi din casa părintească dela Roşia muntenească. Lipsită uneori de servitoare, sau şi când avea una, Iulia se scula de dimineaţă, îmbracă haina modestă şi broboada de borangic, şi târgue din piaţă cele de trebuinţă, venind încărcată cu tot ce ştia că-i place lui Haşdeu al ei. Bucătăria ei, model de ordine şi curăţenie, cum mai sunt toate bucătăriile ardeleneşti, o primea proaspătă şi îmbelşugată. Intre două fierturi, supraveghiate cu şorţul dinainte, porneau spre masa de scris a soţului, aromele şi izurile plitei, împletite cu frânturi de doină bănăţeană: atunci condeiul maestrului se făcea sprinten, foaea devenea docilă şi zâmbetul se prefira între musteţile stufoase.

Şi iat-o venind cu mânele în şorţ şi zâmbetul în ochi, la masa lui de scris:

— Ţi-am turnat azi un gulaş ardelenesc, Haşdeu dragă, nevoe mare.

— Cu ardei, Iulio, cu ardei!?

— Cu paprică ungurească.

— Aoleu! Asta nu!

— Lasă dragule, că atâta au şi ungurii bun: paprica în gulaş!

— Şi-ţi mai învârtesc minteanaş o plăcintă ca la Abrud, d'aea ce-ţi place ţie!

— Bravo, bravo, Iulie scumpă!

— Ş'acum la lucru amândoi, dragule!

Nu este de mirare de ce *poetul* Haşdeu a cântat ca nici un alt soţ, virtutea acestei tovarăşe şi toată fericirea ce i-o agonisise în vieaţa lui, în acea poezie, care va constitui prefaţa operei *Răzvan şi Vidra.*

„ . . . . . "

In zilele acelea de sumbră poezie
Cu-o mână'n mâna ta,
Am scris această dramă, ce-n viața-mi o să fie
Ca floarea „nu m'uita"!

„ . . . . . "

O tu, ce chiar suspinul, îl împărțeai cu mine,
Făcându-l mai ușor,
Tăiai oftarea 'ntreagă, în două mici suspine
Unite prin amor!...

Dar o va scri mult mai târziu, pe larg, cu duioasă amintire, când soața se va fi călătorit către domnul, în acea comunicare la Academie (1903) *„O nevastă românca"* și care trebuia să nu constitue decât un fragment din opera „Băbușca mea" pe care el intenționa să o scrie, ca o viață romanțată a căsniciei lor, și în special a acelei soții, care a fost *„ca o lampă rămasă mângâiere"* după moartea copilei lor.

Și nu e o simplă afirmare, chiar de recunoștință, această rodnicie a talentului lui, pe care vrednica abrudeancă i-o promovase.

In acele două odăițe din strada Popa Rusu, Bogdan Petriceicu Hașdeu lucrează temenic, produce cu imbold, cu hărnicie, pe lângă unele lucrări literaro-politice, două din operele sale, cele mai de seamă, ca literatură istorică, opere de matură creație, rămase până azi și răspândite în școli și în bibliotecile cunoscătorilor: drama *Răzvan Vodă* (revăzută mai apoi și intiulată *Răzvan și Vidra*) și monografia minunată a lui *Ion Vodă cel Cumplit*. Această din urmă lucrare, însă va arunca, din punctul de vedere al căminului în care a fost scrisă, un dubiu: căci în „o nevastă românca", Hașdeu afirmă a fi scris ambele lucrări, cât și o a treia *„Domnița*

Ruxanda", atunci şi în acea locuinţă din strada Popa Rusu, pe când la ediţia a II-a a operei „*Ion Vodă cel Cumplit*", declară că ar fi scris această istorie la 1864 (când deci nu era căsătorit încă) şi pe când locuia în casa bancherului Mircuş (sau Mircoush cum scrie el) din piaţa Teatrului, unde locuise.

Atribuim şi cinstim cu semnul bunei lui credinţe, la care intervine şi uitarea, aceste creionări, în care importanţa locului unde-au fost scrise trece pe planul al doilea: (Prefaţa la ediţia a II-a a lui *Ion Vodă cel Cumplit* va fi scrisă, cu treizeci de ani mai târziu). Fapt este că munca zi de zi, în creaţia acestor trei opere, pe care însuşi Haşdeu le atribue şi le dedică soţiei sale, este predominată de tihna căminului, din care albina harnică reuşise a-şi face un adevărat stup, cu masă la vreme, cu mers în vârful picioarelor, cu agerime împrejurul gospodăriei, şi — ceea ce scăpa lui Haşdeu — cu strângeri de mici economii pentru ziua de mâine. Aceste economii însă n'au fost şi nu vor fi cepuri de astupat urdinişul stupului de miere. Dimpotrivă! In chibzuiala ei zilnică, Iulia n'a lăsat niciodată goală, o mână întinsă pentru milostenie. Săracii şi nefericiţii îşi făcuseră vad în fiece sâmbătă, care a lor este, şi gospodina găsea bănuţul prisoselnic ori felia de pâine pusă de o parte, pentru aceşti oropsiţi ai vieţii, care-i binecuvântau casa şi sufletul. Mai târziu, atunci când soaţa lui îşi va lărgi încă mai mult dărnicia, Haşdeu va găsi cuvânt de luare aminte pentru a i-o ţărmuri, cu, sau fără, isbutire.

— Eşti prea darnică, Iulie dragă! Şi eu ajut pe cine trebuie, dar pe cine nu trebuie...

— Dragă Haşdeu, fă binele şi tună-l în baltă! Că rău nu faci! Este multă lume care n'are

B. P. Hașdeu, pe vremea căsătoriei sale.

ce-i de lipsă. N'ai grijă! Știu eu să ies la capăt!

— Viața noastră e grea și tu muncești prea mult ca să nu-ți pui un ban de o parte pentru ale tale nevoi.

— Și despre aceea mă socot eu, dragule...

Traiul cumpănit, podoaba de sfințenie ce-l acoperea, sufletul împăcat al muncitorului intelectual, adunat acum din atâtea alcovuri străine, la culcușul domol și sănătos al casei proprii, în care un trup plin de curățiе îi desfătau în de-ajuns pornirile, gândul de mult încolțit și hrănit cu dor de viață, de a-și vedea această existență perpetuată în viitor, toate aceste au adus, în nopțile cu desmerdări, năzuința procreației. Introspecția conștientă a gânditorului de proporții gigantice îi dădea, de pe acum, nenumărate avânturi să rupă zăgazurile timpului și să se desmărginească. Un copil, poate doi, poate trei, care să ducă mai departe, care să istovească peste ani și veacuri, tumultul ce și-l simțea în putințele sale, erau un vis, erau un dor statornic, din chiar clipa când s'a hotărît a se căsători. Și nu este o simplă întâmplare că Haşdeu, cel rătăcit printre „demoazele" și admiratoare *adhoc*, sau răsfățat de câteva filotime vădane, nu s'a oprit asupra niciuneia în statornicirea unei dragoste. Gândul lui pornise bărbătește, treaz și poate calculat. In dăruire de copii sătencele române au chezășii și tării ancestrale. Acolo stă seva cea curată, sângele cel neamestecat și neprimenit decât de aerul munților și dogoarea soarelui. In acea obârșie va trebui să stee *isvorul* de viitor al ramurei haşdeene, al acelei ramure, pe care el o datora părinților săi. Nu în rafinamentul orășenesc, nici în subțiimea vinelor de așa scurtă durată, cum o avuse însăși maica

sa, acea delicată *Elisabeta Daucşa*, care-l aduse pe lume cam pe la paisprezece ani, şi-l lăsase orfan după puţină vreme, ci în brazda grasă şi rodnică a gliei, avea să fie, şi se cuvenea aruncată, sămânţa pentru perpetuarea unei familii, ai cărei precursori număraseră domni, prinţi, dar mai ales scriitori şi oameni de vastă cultură, cum fuseseră bunicul său *Tadeu* şi tatăl său *Alexandru* mai ales, cu care Bogdan se asemăna, evident la o potenţă superioară, din atâtea puncte de vedere omeneşti şi culturale.

Dar şi în această năzuinţă firească şi trainică, Haşdeu constatase o conştiinţă de calitate şi o chibzuinţă neaşteptată la soţia sa. Ea însăşi simţea, ca cea mai sfântă dorinţă, datoria de a fi mamă, aşa cum aflase în lumea din care cobora, pe maică-sa şi pe bunică-sa, femei harnice în suveică şi în maternitate. Nicio clipă n'a înţeles căsătoria altmintrelea, această femee frumoasă, meşter zidită la trup. Totuşi, gospodina îşi dăduse seama că, aşa cum o duc, la viaţa lor destul de restrânsă, în două odăiţe, în care abia ei înşişi îşi puteau duce traiul lovindu-şi coatele, a mai aduce un musafir cu alai şi surle, ar fi fost o adevărată schimnicie.

Şi mai la urmă, acesta nu poate fi chiar un zăgaz, câtă vreme nimeni din muntenii Roşiei abrudene, nu pusese covăţica celui nou sosit în palate osebite, ci laolaltă cu bătrânii şi cu plozii cei mulţi şi guralivi, în câte o singură neîncăpătoare încăpere. Dar grija era de Haşdeu al ei ! Omul citea, scria, compunea, ieşea, alerga, sosea obosit, se aşeza la lucru iarăşi, şi numai ceteraş în copae nu-i „era de lipsă", în asemenea întocmiri. De liniştea acestuia se arăta ea preocupată atunci când venea vorba, cu zâmbet, despre odraslele dorite.

— Nu te nelinişti de liniştea mea, Iulie

scumpă, că doar până acum prin „gastinițele" și gazdele pe unde-am tot stat, nu te-am avut pe tine în dulce ocrotire și totuși am lucrat de zor.

— Pentru lucrările tale viitoare, dragă Hașdeu, acele pe care eu și neamul nostru le așteptăm dela tine, mă socot că o asemenea ocrotire nu-ți e de prisos.

— Ai dreptate, Iulișco dragă, dar și maica mea, săraca, m'a adus pe lume și m'a crescut tot greu.

— D'apoi c'a mea socoți că m'a crescut ușor?

— Știu. Trebuie să ne gândim și la neamul nostru. Dacă n'om da noi odrasle de preț...

— Le-om da, Hașdeu, le-om da... domol... *„langsam"*.

Pentru Hașdeu însă, progenitura dorită nu era o simplă operă „de birou". In el sta veșnic treaz cultul părinților lui, care-i transmiseseră comoara învățăturii și a talentului. Atavismul îl preocupase nu numai obiectiv ci și subiectiv. *„Chestiunea atavismului* — ca problemă fiziologică și mai ales psihologică — va scrie el mai târziu, într'o dedicație lui Paul Janet și Th. Ribot, cu prilejul editării operelor fiicei sale — *„este cu atât mai interesantă, cu cât numai de câțiva ani s'a început a i se acorda o atenție din ce în ce mai sporită, iar lumea se ridică pentru a grăbi culegerea unui cât mai mare număr cu putință de material asupra lui și a alege datele cele mai concludente"*.

Intre bunicul său poet și scriitor, între părintele său literat și istoric și între geniala sa progenitură, Hașdeu va întreprinde cercetări bio-psichologice care să-i permită a trage consecințele cele mai elocvente despre importanța atavismului în transmiterea posibilităților de creații artistice. Că era la dânsul o intuiție

superioară, ori o simplă deducţie logică, venirea pe lume a unei odrasle, care să-i samene lui, ori celor din stirpa ascendentă, şi care să însemne o verigă de aur a legării trecutului cu viitorul, nu s'ar putea desigur desminţi. Ceva tainic, de dincolo, îi va înflăcăra această nădejde, care este pentru oricare părinte şi o legitimă mândrie, un impuls nativ de iubire fructuoasă şi un imbold de viaţă în plus.

De aceea, nu fără clătinări de suflet, nu fără ispitire a cauzelor, va privi el acele sarcini pierdute de soţia lui, acele prime roduri pierite dela început, care sunt pentru dânsul imense semne de întrebare. Viaţa de simţuri înflăcărate şi săturate fără precauţii, îi va chinui sufletul şi-i va da introspecţii chinuitoare. Nu putea conchide nimic defavorabil în ce-o privea pe munteanca din Roşia, care i se dăruise candid şi a cărei structură fizică era chezăşia celei mai vrednice maternităţi. Intâmplări banale, care la Haşdeu nu puteau avea răsunet, au fost şi primirea acelor câtorva anonime, atunci când, în primul an al căsătoriei, el ţinuse acele memorabile conferinţe antisemite despre : *Talmud, Trei ovrei, Jupânul Shylok al lui Shakespeare, domnul Gobseck al lui Balzac, jupânul Moise al lui Alecsandri,* şi aceea despre *industria naţională, industria străină şi industria ovreească*... Cele două-trei anonime îl ridiculizau ca unul ce se afla a fi „nepot de ovreică", şi-l blestemau că nici până la „inteligenţa" acesteia să nu se ridice, nici altă odraslă antisemită să nu-i dea Dumnezeu. Şi după ce-i aruncau urările de tortură infernală pe pământ, terminau cu suprema invocaţie a morţii timpurii.

Haşdeu zâmbise, aruncase rând pe rând firitiselile la foc, cu atât mai mult, cu cât în conştiinţa lui, bunica, Valeria-Cristina, soţia lui

Tadeu, devenise mai creștină decât multe creștine, ctitoră de biserici și pravoslavnică închinătoare a Crucii lui Cristos.

Fatalist, cu acea mistică și nesdruncinată credință în destin, Haşdeu se lăsa în voia soartei și în hotărîrile *Parcelor.* *„Nici chiar Dumnezeu el însuși nu schimbă ceea ce-i scris"*, spune eroina unei drame pe care o scria în acești primi ani. Mai la urmă, dacă așa îi este sortit, să fie el ultimul ram al neamului Haşdeilor, cine ar putea schimba rădăcina în altoi? Sufletul lui însă plin de refugii înalte, îmbrăca și această neliniște în „sarcasmul" salvator, în atitudinea de surâs olimpic, cu atât mai mult, cu cât un „ultra optimist" ca dânsul nu-și putea înneca îngrijorarea în desnădejde, ci își spunea, ca și Corneille, că atât cât viața acordă omului putințe și speranțe, cât este o dragoste care îl însuflețește, speranța poate fi singurul orizont, fiindcă numai moartea închide omului hotarele pământului.

. . . . . .

Le trépas seul éteint l'espoir de l'homme.

Va veni. Dacă nu acum, mai târziu! *„Dum spiro, spero."* Va veni acel *mugur* al pomului viguros și fecund, care să spulbere, trandafiriu și consolator, furtunele capriciosului destin.

In această așteptare, trec zilele și nopțile între anii 1865 și 1869. Haşdeu lucrează variat, zi cu zi, cu freamăt, cu umor, cu puteri crescute de căminul lui pașnic. Scoate în acest răstimp pamfletul *Satyrul*, cu săgeți și ironii asupra politicianilor vremii, ia atitudine împotriva lui Vodă Cuza, și aderă la îndepărtarea lui, deși mai târziu va regreta și se va ridica împotriva națiunei care a fost ingrată cu dom-

nul român; se ridică împotriva dinastiei străine, căreia totuşi mai apoi i se va devota; face să i se reprezinte piesa *„Domniţa Ruxanda"*, care nu prinde, şi drama *Răzvan Vodă*, care se impune dela premieră. Pe tărâmul profesional începe curs public de *„Istoria dreptului constituţional al Românilor"*, iar pe cel politic îşi pregăteşte candidatura la deputăţie, în orbita liberală, dar cu nuanţă independentă şi se alege deputat la *Bolgrad*.

In lunile de vară, în special în 1867, împreună cu tovarăşa lui de viaţă, întreprinde călătorii în munţii Apuseni, în care Iulia îşi revede rudele şi plaiurile copilăriei sale şi-şi reîmprospătează în piept aerul munţilor. De-asemenea, în anul următor, va porni — de data asta singur — în călătorie de studii în străinătate, prin Serbia, Austro-Ungaria, Germania, Franţa, descoperind şi colecţionând importante documente istorice. Voia să repete călătoria tot cu scopuri ştiinţifice şi în anul următor, adică în 1869, în acelaşi curs al verii, dar sufletul lui se simţi ţintuit de chemările căminului, şi de noutatea, care pentru dânsul era dătătoare de atâtea emoţii. In vara acestui an, fatidic pentru existenţa creatorului Haşdeu, maternitatea dădu iarăşi fiori soţiei sale. De data aceasta Haşdeu, după ce în prealabil se consultase cu prietenii lui medici Vlădescu şi Măldărescu, acordă atenţii şi îngrijiri de fiece zi tovarăşei sale, o făcu să urmeze cu sfinţenie prescripţiile de mişcare domoală, de cruţare în sforţări şi nu odată Dumnezeul cel mare, primi invocările acestui cuget ce ştia apropierile de dânsul.

Pentru că Haşdeu n'a fost niciodată ateu, propriu zis. El nu s'a împăcat cu ritualele şi formalismele credinţei, cu aceea ce acoperea şi

îi părea lui că uneori reduce proporțiile infinitului de bine și frumos, ale divinității, dar în puterea lui Dumnezeu a crezut mereu și din ce în ce mai mult, cu mult înainte de acea culminație de adorare, pe care o va mărturisi cu trei decenii mai târziu:

Aș vrea să smulg din mine un cântec, numai unul,
Un singur de pe urmă: copil întârziat
Ce nu se naște încă, dar totuși, plin de viață
Duioasa mamă-l simte sub inimă svâcnind.
. . . . . .

E infinit în mine nu omul cel de carne,
Nu hârca-i infinită, ci cugetarea mea:
Artistul făr' astâmpăr ce ne 'ntrerupt îmi joacă
Pe clapele din creier, cântând ca p'un clavir.
. . . . . .

Natura, firmamente, sistemele solare,
Cu toate câte 'n lume și printre ele sunt,
Cu 'ncetul se desvoltă din puncturi ce se mișcă
Din puncturi ce se mișcă plecând din Dumnezeu.
. . . . . .

Și cugetarea-mi plânge, tânjind de umilință:
„Pân 'la final — îmi zice — nu-i chip să mă ridic;
„Extazul singur numai atât de sus se 'nalță;
„Extazul, care leagă pe-un om cu Dumnezeu.

O asemenea adorare de calitate a lui Dumnezeu, era o revelație pe acea vreme, în proaspăta literatură poetică română. Nu metafizică, nu mistică, un simplu strigát de durere, cum s'a zis. E o profesiune de credință superioară.

Pentru Iulia însă, Dumnezeul lui Hașdeu era celălalt Dumnezeu, al muritorilor de rând, iar

biserica, refugiul celei mai intime devoţiuni. Şi nu odată în această epocă a maternităţii, acatistele şi rugăciunile au înălţat nădejdiile ei până la cuminecătura directă cu trupul fiului lui Dumnezeu. Incă din manifestările primelor sarcini, Haşdeu făcea împreună cu dânsa duioase planuri pentru progenitura mult aşteptată. Aceste clipe, oarecum rar îngăduite de multiplele lui preocupaţiuni, erau consacrate numelui şi sexului. Dacă va fi băiat el ar fi dorit să-l cheme Alexandru, după numele preţuitului său părinte, sau Iuliu, după acel al scumpei lui tovarăşe, iar de va fi fată, niciun alt nume, decât al acesteia... Cu cine să semene? Dacă va fi băiat să semene tot cu Alexandru, cel senin la chip şi la suflet, iar de va fi fată, cu cine alta, decât cu frumoasa şi cumintea abrudeancă?

In aceste întocmiri ale speranţelor, ale grijilor şi supravegherelor atente, Haşdeu lucrează într'aripat de ele. Lucrări constructive alături de fulgerele lui neostoite împotriva politicianilor şi moravurilor electorale (...bâta, geambaşii, hamalii) ale politicei de atunci. Democrat sincer, el atacă prin revista *Traian*, apărută în acest an, 1869, pe toţi acei care ţărmuresc libertatea şi demnitatea individuală. Kogălniceanu e în vârful lancei sale tăioase, al cărei ascuţiş îl înfige deopotrivă în toţi „slugarnicii" Domnitorului. Pe însuşi Carol I îl atacase, dar îl vedea indispensabil ţării, şi-i dase votul său pentru alegere. Atacă şi cosmopolitismul, această „lene de a iubi", înalţă dragostea de neam până la dogme indiscutabile, şi nu cruţă pe cei care favorizau introducerea străinilor în gospodăria ţării.

Toate acestea îi atrag riposte, neajunsuri, ameninţări, şi consecinţele nu întârzie. In Au-

gust 1869, în candidatura la Academie, Hașdeu cade, luptând eroic și acoperind ulterior cu sarcasmul său pe toți acei care-l răsturnaseră pentrucă nu li era comodă apropierea lui.

Intors acasă, consolarea lui erau brațele rotunde ale consoartei și cealaltă rotunjime care sporea sănătos, sub auspicii bune.

CAP. II

MUGURUL

Problema visului care-l va preocupa pe Haşdeu mai târziu, în faza ultimă a vieţii sale, ca o atitudine filosofică, în deslegarea şi explicarea enigmelor sufleteşti ce-l vor frământa, a avut în viaţa lui o importanţă constantă. Nu există somn fără vis, va statua el empiric la o epocă mai târzie. *„Fără vis este o pregătire la somn, sau este o încetare de somn, una din două, dar som nu este... „— Toate dobitoacele, când dorm visează ca şi omul... Fiindcă planta doarmne şi ea, e sigur că şi planta visează o fărâmiţă de vis...* Şi pe aceste postulate va încerca filosoful, sdruncinat până în ultima fibră a vieţii sale din urmă de acea durere fără încăpere în bietul om care era, Haşdeu va căuta concluzii, poate mângâieri pentru pierderea crâncenă.

Cu câteva zile înainte de a apare pe ramul tulpinei haşdeene acel mugur minunat care va fi copila sa, Iulia Haşdeu, mama, avu un vis pe care nu-l povesti nimănui şi mai ales soţu-

lui său, ale cărei păreri le cunoștea. Firea ei adesea închisă, concentrată, avu răbdarea să nu comunice nimănui acel vis, pe care nu-l putea socoti ca o prevestire, dar care totuși o va urmări câtva timp și pe care în taină l-a povestit târziu unei prietene. Se făcea că se afla într'un palat, sub chipul unei domnițe desnădăjduite, ducându-și tinerețea pustie. Deodată, o umbră se desprinde din înălțimile unei săli boltite, mai neguroasă ca orice umbră, apoi alburie ca un fum și când o învălui pe domniță, deveni o lumină sclipitoare care-i juca de jur împrejur. Cuprinsă de groază, nefericita se sbătea fără a putea scoate un cuvânt. In jocul lui amețitor, aburul luminos prindea consistență din ce în ce, își transforma conturul, linii netede și forme precise se întruchipau, iar copila simțea că mâinele ei cuprind nouraşul în palme. Dar nouraşul nu era acum decât o fecioară albă ca un crin, care la uimirea ei, sbucni în râs, scoase câteva vorbe în modulații armonioase, iar după aceste frânturi de melodii care o amețiseră, se refăcu nouraș alb, apoi păclă, fum înălțat și dispăru dincolo de arcadele palatului. Iulia se trezi în geamăt. Soțul ei deșteptat, întrebă îngrijorat ce are, dar dânsa îl potoli să și reia somnul, că nu fusese nimic. Și Hașdeu avusese visuri dintre acestea, sau altele, dar în spiritul său nu substanțialitatea lor rămânea, ci problema în sine care va spori cu anii, cu întâmplările și mai ales cu singurătatea. Explicațiile eretice nu-l preocupau și nici nu le accepta ca semne de viitor, fiindcă problema nu i se punea atunci cu necesitate, cu sete de refugiu, cum i se impuse către finele vieții sale. Activitatea pluriformă, intensă și biruită viguros, îi răpea preocupările mistice, în trecerile lor tulburătoare prin spiritul uman.

Realităţile vieţii se suprapuneau zilnic, îl copleşeau prea mult pentru a lăsa loc şi memorării visurilor lui sau ale soaţei sale.

Intre aceste realităţi, şi cea mai dătătoare de fericire, a fost de bunăseamă venirea pe lume a acelei mult aşteptate odrasle. In decuseara zilei ce a precedat întâmplarea, semnele sosirii sporiseră şi Haşdeu alerga după ajutorul de trebuinţă, revenea cu mângâieri calde şi duioase lângă patul soţiei, care suferea eroic; eşea din nou, reintra, într'o fierbere şi nerăbdare de om sensibil cum era. Şi iată că a doua zi, după ce aurora suflase dela geamuri umbrele şi po-i leise odăiţa cu razele de aur vechi ale soarelu. tomnatic, poposi între scutece, proaspăt despă turite, o fetiţă rotofee, cu păr negru ondulat, cu ochii căprii, aproape negri, cu sprincene scrise firişor, salutându-şi oaspeţii pe limba ei, şi a tuturor brotacilor, ca un semn parcă anume al naturii, care-şi împrumută strunele bogate cu zărăfească sgârcenie. Sănătatea deplină a mamei şi cele patru kilograme jumătate ce cântărea mosafirul trandafiriu, dădu tatălui zile de rară euforie. Semne de voinicie în trupul rotunjor, în mâinele nervos agitate, în lăcomia suptului, aduseră nădejdi temeinice în casă şi bucurii prietenilor cărora Haşdeu le dase vestea. In redacţia lui *Traian*, la sediul societăţii *„Românismul"*, al cărui preşedinte va fi, pe sălile *Academiei*, în casele prietenilor, până la Ion C. Brătianu, vestea odraslei lui Haşdeu porni ocol. Felicitări, urări, angajamente de botez, şi acceptarea prietenului politic Brătianu de a-i fi naş, sporesc bucuria lui paternă. Şi botezul veni curând, când *doamna Iulia Haşdeu* complect restabilită, prezentă celor de faţă pe *domnişoara Iulia Haşdeu*, ai cărei ochi mari roteau

priviri catifelate către obrazele ce aplecau zâmbet asupră-i.

După ritualul curățeniei trupești, când neofita, oprindu-se din protestările guturale, fu predată în mâinile marelui ministru îndrumător de țară, și când, după datinele locului, se aduse tava de argint cu acele „amulete" pline de semnificație precum: un ban de aur, o cruciuliță, un condei, o floare, o bomboană și alte obiecte consacrate ca binevestitoare, și o prezentă creștinatei, privirile tuturor celor de față așteptară deciziunea acelor indecise mânuțe ce lunecau pe deasupra, cu răsturnări și ciocniri, care învederau energie. Hașdeu se grăbi să aducă și o carte între aceste semne promițătoare. Ochii copilei se fixară asupra tuturor, tava îi fu convenabil servită, rând pe rând și când tatăl aștepta căderea sorțului pe carte, mânuța prinse voinic condeiul de aur, unul dintre darurile nașului, agățând în degetul cel mic și ramul subțire al floarei. De aici, comentarii bogate, preziceri de rigoare și asigurări de fericire pentru mulțumirea părintelui.

— Are să fie o femee învățată, ca tată-său, fiindcă a pus mâna pe pană, zise nașul.

— Și de ce nu o poetă, câtă vreme a prins și floarea? zise Zamfir Arbore.

— Ori poate o profesoară, că doar a atins puțintel și cartea.

— Ba mă rog, și de ce nu o cinstită preoteasă, de vreme ce am băgat eu de seamă că mai întâi a vrut să iee cruciulița, încheie cinstitul preot care oficia botezul.

Hașdeu se îmbunează. Atenția lui de fiece zi către acest mugur dătător de credințe în viitor, atmosfera înviorată de gânguritul și frăgezimea trandafirie dinăuntrul căminului, îmbrăcaseră sufletul lui în blândețea îngăduințelor

din afară. Câteva luni săgeţile lui rămân în tolbă şi niciodată Bogdan Petriceicu Haşdeu n'a petrecut un Crăciun mai îmbelşugaţ în aceeaşi modestă locuinţă, ca acel ce a urmat răsplătitorului dar pe care soţia lui i-l. făcuse.

Şi primul an, mama Iulia, abrudeanca plină de devotamentul tuturor mamelor, pentru care copilul este cea mai supremă podoabă a unei femei, este doică, guvernantă, spălătoreasa scutecelor, mângâetoarea tatălui oprit uneori din scris de chiotele care nu totdeauna au rezonanţe plăcute în căminul unui scriitor. După ce-şi termină şi dereticatul prin casă, mama pune mâna pe cârma căruciorului, îşi scoate fetiţa la aer curat, cu pleduri şi cale scurtă iarna, cu plimbare prelungită în razele primăverii de mai apoi, sau stă în squarul apropiat, împletind voioasă sub umbra arborilor, când vara binecuvântează cuprinsul.

Oprindu-se din scris, Haşdeu sare dela biroul lui, când faetonul se întoarce cu mica regină răsfăţată, aşteaptă trezirea, ia în braţe trupuşorul, în care farmecul şi speranţele abundă şi nu odată fuioarele mustăţilor şi bărbiei lui au fost cu impietate puse la încercare de rezistenţă în degeţelele acestui înger umanizat de pronie. Iar peste ochii aceia mari şi umbriţi cu veşnice întrebări în ei, cu comică seriozitate în gesturile de orice fel, ochii sclipitori ai savantului, coboară răspunsuri neînţelese nici de o parte nici de cealaltă. Transfuzii de viaţă, efluvii subconştiente de viitor, dorinţi şi visuri, pornesc din această viguroasă tulpină către mugurul învolt.

Prietenii scriitorului din acel timp prezic de pe atunci, când pruncul stă încă în leagăn, neridicat, isbânzi de viitor. Frumuseţea feminină creionase contururi şi accente de vizibile per-

spective. Intre aceştia, naşul *Ion Gârleanu, August Treboniu Laurian*, ardeleanul cunoscut de amândoi soţii, coleg încă dela Iaşi, acum decan al facultăţii de litere, cu care Haşdeu leagă o durabilă prietenie, deşi însuşi acesta fusese nevoit a semna actul de destituire, puţin timp mai înainte, vine în modesta locuinţă a soţilor Haşdeu, purtându-şi deseori barba albă şi faţa plină de serioasă seninătate în preajma lor, macedoneanul *Grandea*, încă tânăr ziarist, dar plin de admiraţie pentru Haşdeu; arhiereul *Ghenadie Petrescu*, cel care mai târziu, ajuns mitropolit, va face vâlvă prin atitudinea lui dârză într'o acută problemă confesională, publicistul Gh. Missail, profesorul pictor *F. Walch*, cu soţia lui, Doctorii *Vlădescu şi Grecescu*, *Nicu Dimitriu* poetul *Alex. Macedonschi, Gh. Chiţu, P. Aurelian*, viitorii miniştri, iar între cei mai tineri, foşti colegi sau elevi, vor fi *Svârlescu* profesor de istorie, *Radu Novian*, publicist, ca şi unii universitari, puţini la număr, vor proslăvi sincer binevenirea pe lume şi în cămin, a acestei păpuşe cu chip de petală şi ochi de noapte.

Nebiruitul spirit activ şi combativ al lui Haşdeu, însă, nu putea sta multă vreme în calmul pe care mugurul preţios îl revarsase asupră-i. In primăvara anului 1870, „Traian" devine *„Columna lui Traian"* şi primul număr apărut la 1 Martie capătă contur vădit antidinastic. Haşdeu va explica mai târziu că întru nimic nu ataca pe prinţul domnitor, ale cărui merite personale le cunoştea, dar sufletul lui de mare român un putea vedea, cum cei dimprejur, mai ales, promovau un filostrăinism accentuat. *„Românism în democraţie şi democraţie în românism"*, deviza *Columnei lui Traian*, nu i-ar fi putut aduce neplăceri din partea „bunilor români", şi în special dela guvernul lui *Mano-*

lache Costache Epureanu, primul ministru de atunci, sau dela *Alexandru Lahovary*, proaspătul ministru de justiţie, amândoi oameni politici de frunte.

Dar paralel cu apariţia Columniei, o mişcare de insurecţie politică de care Haşdeu era străin, porneşte la Ploeşti, unde se produce cunoscuta proclamaţie a republicei, şi pretenţia de detronarea Domnitorului, acţiune condusă de vestitul fost căpitan Candiano-Popescu, care va ajunge totuşi, după actele de eroism din războiul independenţii, Colonel adjutant al Regelui Carol I, şi chiar General. Articolele antidinastice din *Columna* sunt însă socotite a fi fost o aţâţare şi în orice caz o promovare a mişcării, fapte ce duc la arestarea lui Haşdeu, care şi mai înainte, sub pseudominul *Puang-Hon-ki* din *Satyrul*, tăcuse aceleaşi aluzii.

Amărăciunea lui Haşdeu în timpul celor opt zile, cât a stat la Văcăreşti, nu provenea atât din însuşi faptul închiderii:

„... o puşcărie pentru un om politic, demn de a purta acest nume, este întocmai ca o armă pentru un bun ostaş; o onoare mai mult şi o încurajare", scrie el la eşire. Cu atât mai mult nu se îndurerase Haşdeu, cu cât având alături pe I. C. Brătianu, General Golescu, An. Stolojan şi pe Candiano — Popescu, se găsea în bună companie. Dar suferinţa lui, în săptămâna cât a stat departe de soţia şi mai ales de scumpa lui *Lilica*, aşa cum îi va spune el fetiţei sale, a fost tocmai de aceea insuportabilă, cu atât mai mult, cu cât încercarea soţiei de a veni să-l vadă, cu pruncul, i-a fost riguros interzisă. Drept consolare în aceste zile, Haşdeu scrie balade, studiază documente şi notează.

Că dânsul s'a răzbunat pe urmă, e lesne de înţeles. Pana lui nu cunoaşte ostoire. Intre o metaforă şi o fabulă, între o amintire istorică

și o epigramă, accentul lui cade grav peste guvern și capul Statului. In special *Beizadea Dimitrie Ghica*, „beșica decorată", cum îl va categorisi el, primește invectivele, cu surâs înalt, ba puțintel și oblic.

Dar amărăciunile pentru un luptător ca Haşdeu trec ușor sub năvala gândurilor lui veșnic avântate. Și așa trece mai mult de un an, în care printre discursuri și studii de documente, printre lecții și articole de gazetă, își face loc și farsa, cu rămășag prins, împotriva celor dela „Convorbiri literare", în fruntea cărora sta mintea de vaste proporții a lui Titu Maiorescu, dar și neprevederea, când cineva are de a face cu un adversar ca Haşdeu, care sta la pândă. Vestita poezie *Eu și Ea* (din *Gallitz!!*) semnat *M. Elias*, cu voita aliterație cacofonică, și cu un cuprins pueril, este publicată de revista junimistă, numai fiindcă autorul original (?) era un german, iar cel direct era un... evreu, confirmând, precum va deduce Haşdeu, filosemitismul celor dela Iași.

In acest răstimp, in care atențiile lumii, după isbutirea farsei, cumulează asupră-i simpatie și admirație, Haşdeu revine zilnic în cămin cu pași de goană, în așteptarea îmbrățișerii acelei odrasle ce sporea în sănătate și voinicie. Cu Lilica în brațe stă la birou, răsfoind ziare, reviste, ei îi arată poze și chipuri, cu ea convorbește, după o „juxtă" proprie, toate limbile îngerilor.

Copila începe a umbla. Gângurise frânturi de cuvinte, înainte de a împlini un an și tot atunci, se ținuse dreaptă, clătinată sau susținută, în chiote și râsuri, al căror înțeles Haşdeu credea că-l deslușește. Slovele și buchile asupra căror copila deschidea ochi uimiți, purtau în ele semne chemătoare, cu atât mai mult, cu

cât în tovărăşia lor „papà“ şi cu dânsa se găseau strânşi de-un mistic „présage“. — Că filele sburau pe sub masă în cercetările ei „filologice“, pe când Haşdeu încerca să-i traducă din când în când: *tata* = papà... *mama* = maman, *masa* = table, *carte* = livre, *lapte* = lait şi câte altele, toate acestea nu-l făceau decât s'o desmierde şi mai mult, mai ales când *papà, lait, liv...*, prindeau tălmăciri originale în guriţa cu buze de măcieş.

Astfel, primii doi ani ai copilei, care pentru orice altă odraslă sunt simple chestiuni de biberon, scutece, plânset cu şi fără pricină, devin ani de deslănţuire a precocităţii ce avea să se evidenţieze în curând. Franceza lui *papà* de o parte, germana mamei de alta în vorbirea de abea articulată şi în vocabularul de abea schiţat la alţi copii, prind a se închega în fraze cu înţeles major, deşi fiece cuvânt are pronunţarea adequată acestor doi ani. Aceasta va face uimirea tuturor prietenilor în vizitele dela zile mari făcute amfitrionilor.

In preajma Crăciunului din 1871 şi a anului nou 1872, Haşdeu, care de curând cumpărase fetiţei diverse cărţi cu poze, de „Kindergaten“ şi figuri froebeliene, constată că, după cât observase el, în puţinele minute libere de care dispunea, că Lilica deosebeşte literele şi le pronunţă destul de clar şi destul de peltic; acum însă literele se leagă, cuvintele se pronunţă rar şi prea puţin stropşit, iar la revelionul anului 1872, Lilica descifra câteva duzini de cuvinte, mai înainte de a fi avut doi ani şi jumătate. Ba, cu acel prilej, mămuţa pregătise lui *papà* şi invităţilor a adevărata surpriză: o poezie spusă de guriţa însăşi a copilului minune.

Poezia suna cam aşa:

Izel, izelașul meu
Loagă-te lui Dumideu
Pentu sufeselul meu.
Eu su mic, tu fă-mă male
Eu su sab, tu fă-mă tale
In tot locu mă păzete
Si de lele mă felete.

Înțelegeau cei de față, în clipa solemnă a recitării, care premergea pe cea a mergerii la culcare, și a petrecerii ce-a urmat, că era vorba de cunoscuta poezie a tuturor gâgâlicilor recitatori:

Inger, îngerașul meu
Roagă-te lui Dumnezeu
Pentru sufletelul meu... etc.

Explozia de aplauze, sărutările pe obrajii bucălați nu mai conteneau, în clipa când mama luă artista de subsuori, smulgând-o admiratorilor uimiți și ducând-o în pătișorul împodobit ca un alcov de „dauphin".

Surpriza va crește când peste trei-patru luni, copila va dovedi o completă putință de cetire în bucoavnele cu poze și desene ce-i soseau din toate părțile, atât în limba maternă cât și în cea franceză, ori germană. Însuși părintele veghează însă asupra micuței biblioteci acumulate în acest fel.

— Iulie dragă, am nădejde că Dumnezeu ne-a dat o copilă excepțională, deșteaptă, cum alta nu e...

— Așa să fie, dragă Hașdeu! Pentru aceea o și gătesc...

— Da, dar să fim cu grijă!

— D'apoi mai grijă...

— Să n'o silim la nimic...

— Să n'o silim, Haşdeu, dragă, dar vezi că ne sileşte ea pe noi...

Grija conduce deopotrivă şi pe mama în această problemă. Aptitudinea Lilicăi era însă cu totul firească. Intrebările despre litere căpătau răspunsuri repede însuşite, cuvintele se îngemănau în propoziţiuni şi înţelesul urma linia precocităţii. Copila nu plângea după prăjitura înjumătăţită, nici după cutiuţa cu acadele, ascunsă, dar când mama îi lua cartea din mâni, plânsul purceda neîmpăcat.

Vor şti părinţii să dozeze capacitatea lectorală a Lilicăi, dar va şti şi copila să se urce pe scăunaş, în vreme ce mama deretică în casă, ori la bucătărie, să bage cărţulia sub şorţuleţ şi să se ascundă sub masă, ori chiar sub pat, pentru potolirea setei sale native de a *afla*.

Bătrâna străbunică, ce va conlocui peste puţin, va fi pusă la torturante cereri repetate de a povesti şi se va executa nu chiar în măsura cererii.

— Ma'pune bunică, ma'pune !

— Ţi-aş mai spune maică, d'apoi de-amu' nu mai ştiu, îşi va scuza venerabila bunică a lui Bogdan Petriceicu Haşdeu, care se aciuază în casa acestuia, ca o întârziată în întinsul drum al vieţii sale.

Mama Iulia o suplenea adesea, cu poveştile ei ardeleneşti, din lumea fantasmelor, sau din aceea adevărată a moţilor, dar copila nu se satură cu una cu două.

— Ma'pune, mamă, ma 'pune !

— Am uitat maică, am uitat.

— Ba nu ! Ma'pune... una fumoasă...

Intr'o seară, bunica bătrână rămase de-a-dreptul împietrită. Lilica o chemase lângă dânsa să-i spue ea acuma câteva poveşti. Şi guriţa festonată, căsnind lămuritoare expresii, începe

a repeta, aproape în întregime, poveștile auzite, ba încă a istorisi și pe cele cetite în cărțuliile cu poze de pe dulăpașul ei.

„A fost odată un împălat cale avea doi copii... miti, uite-așa de miti... și copiii teia elau fumoși... așa... ca mamita mea... și ca mata bubulică, și copiii teia elau cuminti, așa ca Lilica..."

Era în frazele și vorbele ciugulite ale fetiței o insinuire cu rost și tâlc, o intonare cu atât mai impresionantă, cu cât memoria ei, ce n'o va desminți nici când, își trecea primele ei examene. Și setea de a povesti la rându-i, o ducea în biroul tatălui, în care glasul ei răsună, cu aceleași intonații. Când venea vorba de Făt-Frumos pe care-l atrăsese cântecul Cosinzenei, sau de fata de Impărat care-și cucerește prințul, datorită glasului ei, Lilica știa să inventeze sau să parafrazeze frânturi de melodie potrivită. Și savantul se găsea în cel de-al noulea cer, acolo unde *„extazul* unește pe om cu Dumnezeu".

Dar Lilica povestește și celor fără cuvânt, care pe dânsa trebuie s'o înțeleagă. Adună pisicele, ori căței, care vor fi prietenii și devotații ei de toată vieața, îi cuibărește în pătuc, le atrage binevoitoarea atenție la cele ce are să le spuie și sufletele cu intuiții fără expresie, ascultă pe protectoarea lor stăpână mică.

— Așa, aisi! Stați miminți! Că Lica vă dă bobonele! Așa! A fost odată...

Și ochii de smaragd, ori de cicoare, o privesc cu clipiri leneșe sau cu ciuliri de urechiuși desmerdate și torsul se 'nfiripă și pleoapele păroase coboară, în vraja cumplitului balaur care mănâncă numai oameni... Iar pe barba răsvrătită a tatălui, nu odată alunecă mâna muiată în duioșie la asemenea priveliști, zărite între două manuscrise.

Viaţa însă nu e numai duioşie ; este mai ales urcuş pe muchii tăioase şi cătărare pe vârfuri ce sgârie. E, pe deasupra, comoară deştelenită şi adunată bănuţ cu bănuţ, de vraciul care-i ştie ascunzişurile. Haşdeu lucrează intens, redactează studii de vaste proporţii asupra vieţii Românilor şi mai ales porneşte la monumentala operă, care va fi o culminaţie în calea lui ştiinţifică: *Istoria Critică*, primită cu entuziasm de savanţi şi elogiată de oficialitatea capitalei. Profunzimea spiritului, asemeni adâncilor straturi terestre, în care stă şi aurul şi plumbul, ori înălţimile în care agerimi de minte prind şi raze stelare şi vifore, nu se imobilizează pe tomuri şi pergamente. Volubil şi proteic, Haşdeu nu uită micile răfueli cu adversarii şi seninătatea lui împletită din filosofie, ştiinţă şi sarcasm îşi deschide acel *intermezzo*, în care, poetul se complace aşa de mult. A doua farsă, cu atât mai isbutită cu cât cei dela Iaşi fuseseră prevestiţi şi păţiţi nu de mult, vine să facă vâlvă nouă în jurul satiricului. Şi farsa are legitimaţie: „Istoria critică" primise cuvenita recunoaştere nu chiar în mod unanim. Cei dela Iaşi, în special, *Iacob Negruzzi*, *V. Burlă* filologul şi sfătosul profesor, cel cu disputa filologică în jurul „raţei", şi *Cihac*, îi atacă lucrarea, iar Negruzzi i-o şi satirizează în versuri de o penurie epocală. Un nou rămăşag, prins faţă de prieteni vrednici de încredere, între care şi episcopul *Ghenadie*, dă loc acelui acrostih „La noi" pe tema unui poet „La noi e putred mărul", semnat *P. A. Calescu* (Păcălescu) şi din care acrostih rezultă că mărul e putred, chiar la Convorbiri. Farsa reuşeşte deplin, Negruzzi îşi recunoaşte „nebăgarea de seamă", dar o atribuie talentului, în sine, ce reeşea din poezie,

și invită pe autorul ei să lase Istoria și să retreacă la „Aghiuță".

In casa din Strada *Dioniste No. 9* („suburbiul Batiștei"), unde Hașdeu locuește în acest timp, prietenii se adună, râsul sardonic pentru cei „păcăliți" umple modestele odăițe, nu coboară în „pianissimo" de cât când Iulia Hașdeu, cu copilul minune în brațe, apare în preajma celor de față, chemată înadins de fălosul părinte, pentru a participa la veselie și la... admirație. Lilica avea pe atunci doi ani jumătate trecuți și acele manifestări de precocitate pe care părinții și prietenii le savurează.

Cu puțin în urmă, de Sfântul Ioan, Hașdeu cu soața și odrasla, făcuseră vizită nașului. Ion C. Brătianu, mișcat de atenție, încântat de drăgălășia finei, dar mai ales uimit de cuvintele descifrate clar în cărțile de pe birou, și de poezioarele debitate, prezise părinților miracolul pe care fetița aceasta îl va reprezenta în viitor. Hașdeu primise confirmarea propriilor sale prevederi, dar și sfatul de a nu sili întru nimic posibilitățile acestui muguraș, cu delicată desvelire.

Sub arborii din grădina *Icoanei*, unde Iulia Hașdeu, sta ceasuri întregi cu fetița, în soare și aer, filtrat în acest chip, de miazmele unui oraș îmbâcsit, mulți ochi se opresc asupra omulețului de-o șchioapă, ce sta cuminte pe bancă, cu cartea pe rochița, într'o ateție de comică maturitate și mama zâmbește măgulitoarelor aprecieri, susrăgând din când în când ochii catifelați de pe buchile mașcate și mânele cu plumbușor între degete, care conturează poze de copii și paseri multicolore.

In preajma celui deal patrulea an, fetița știe că pânea e *„blot"* și *pain* că paserea e *vogel* și *oiseau* că „te iubesc mămuțo", este *„ich liebe dich*

muttel şi *ze taime, maman,* iar cuvintele nemţeşti, după cele franţuzeşti, se leagă în fraze, şi frazele în poezii potrivite, cu tălmăcire precisă. Astfel, biblioteca ei sporeşte cu cărţi de deosebite limbi, potrivite anilor ei repezi, pe filele cărora copila se iscăleşte „Iulia Haşdeu" sau pur şi simplu „Lilica", şi pe care arabescuri de copil, alături de desene mai complicate, desvăluiesc de pe acum înclinaţiile ei picturale. Iar doamna *Charlotte Walch,* soţia pictorului şi prietena părinţilor, se oferă a o iniţia şi în limba engleză, aducându-şi pentru împrietenire şi pe copila lor *Hermina,* cam de-o vârstă cu Lilica.

Intre primele cărţi nemţeşti de iniţiere sporită, Iulica primeşte o broşură cu scoarţe tari: „*Fibel für die evangelischen volkschulen*". Cartea poartă pe ea, scrise în creion cu litere de începător: „Lilica Haşdeu" şi data de 1873, care posibil să fi fost adăugită şi ulterior pentru documentare, precum poartă şi câteva din acele mâzgăleli care pot avea pretenţia de desen, la un copil ce nu împlinise încă cel de-al patrulea an. Versuri subliniate şi semne puse, dovedesc că fata învăţa de-a dreptul de pe carte poeziile din limba germană, sub profesoratul maicei sale, iar mai târziu al unei preceptoare.

Anul 1873 este însă pentru Haşdeu şi un an de doliu adânc. Alexandru Haşdeu, scriitorul, istoricul, marele suflet de român, bunicul Lilicăi şi iubitorul părinte al lui Bogdan, moare în Hotinul Basarabiei uitat de ai săi, sărac şi mizer. Fiul află abea la 20 Ianuarie al acestui an decesul care se întâmplase cu două-trei luni în urmă. Durerea lui Haşdeu e tocmai de aceea cu atât mai mare, cu cât datora acestui cărturar nu numai viaţa şi aptitudinile de tot felul, ci şi iniţierile cele mai serioase în cultură; de aceea

Alex. Hașdeu, tatăl lui Bogdan P. Hașdeu.

nu află mângâiere de cât în diversiunea ce-o produc două evenimente: decorația pe care Carol I, i-o decernă pentru merite istorice și premiul acordat de Academie pentru *Istoria critică a Românilor*; evident, nu mai puțin îl mângâe clipele în care fetița lui scumpă, știa acuma cum se tratează o barbă...

Lilica progresează vertiginos. Implinise patru ani, citea curent cărți în cele trei limbi, scria cu o acurateță aproape caligrafică, și schițează capete de oameni, copii și bătrâni, cu remarcabilă expresie, iar din englezească începe a prinde cuvinte și dictoane. În glasul ei ciripeau păsările cerului. Melodii minore întrețăsute de fragmente mai pretențioase, prezic pe cântăreața majoră de mai târziu. Haşdeu, care în materie de muzică se recunoștea singur a fi un primitiv, amplifică în mintea sa manifestările, iar la propunerea lui *Dimitriu*, profesor de piano și a lui *Vasilescu*, cunoscător în negustorii de piano, reflectează a cumpăra unul pentru ca Lilica să se desvolte paralel pe toate tărâmurile. Lipsa de spațiu a locuinței, însă îl face, pentru moment să renunțe.

Intrebările se înfățișează mereu în spiritul iscoditor și nepotolit al părintelui; ce va fi Lilica? o cărturăreasă? o muzicantă? o pictoră? La două din acestea, răspunsurile și le putea da singur. Fi-va ea o clar-văzătoare cititoare în paginele istoriei? Putea-va ea continua mai departe pe acest tărâm, sau pe cel al filologiei, brazdele de vaste proporții pe care dânsul le trasa de pe acum, dar al căror viitor va fi lung și plin de trudă? De ce nu? Inteligența sclipitoare, ușurința în a prinde cuvintele și vorbirile străine, atenția și mai ales spiritul de observație remarcabil pe care tatăl îl urmărea cu explicabilă competință, îl purtau către mi-

ragiul continuităţii operei sale. O poetă ? Haida de ! Cariera poeziei e ingrată şi mărăcinoasă, chiar când între ciulini cresc flori rare şi parfumate ! Ce-i adusese lui poezia ? Doar vrăjmaşi ! In ce priveşte muzica, scrutările de viitor se opreau numai la ce-i tălmăcea prietenul Dimitriu pianistul, un artist ratat în idealurile lui muzicale, sau Z. Dimitrescu, muzicantul şi compozitorul de rasă, amândoi acriţi de-o viaţă şi-o activitate neînţeleasă pe atunci şi mai ales neproductivă. Dar pictura ? A ! Asta e ceva mai sever, mai pretenţios, dar şi ea, chiar când rentează, e totuşi ingrată. Aici competinţa personală, de desenator cu reale predispoziţii, cum era Haşdeu, îl face să descopere, în liniile frânte sau abil rotunjite ale Lilicăi, o predispoziţie demnă de reţinut atenţia... Anii sunt însă prea puţintei, chiar când sunt cinci la număr, în descoperiri de asemenea natură.

Progresele în limba franceză, ca şi cele la engleză, sub prudenta iniţiere a D-nei *Walch* şi mai ales a lui Haşdeu, sunt evidente, şi mai precise decât cele dela limba germană, pentru care se cuvine o profesoară, mai aplicată decât mama, şi pentru care copila pare a fi având o uşoară aprehensiune.

Dar tot răul cu partea lui de bine. Oarecari certuri, inevitabile unui cămin care se respectă, vin din când în când să tulbure calmul atât de dorit şi cultivat de mamă. Firea ei combativă se struneşte cu greu, dar cu voinţă. Pentru viaţa şi opera soţului, abrudeanca inspiratoare a acestora, înţelege să-şi impuie abţineri. Femeile au clape, strune şi surdine pentru multe din rezonanţele lor intime, afară de una : gelozia. Şi Iulia era geloasă, era legitim geloasă. „Peccadilele" îl păşteau statornic pe Haşdeu, care la rându-i le cultiva nativ. Purta în el o să-

mânță paternă, pe care și-o cunoștea, dar n'o putea steriliza. Era un mare iubăreț..., cum ar spune cutare basarabean. Noroc că „iubăreția" nu era de durată; noroc infructuos însă și neaducător de leac pentru ochii, urechile și sufletul unei femei, cum era Iulia, care și-l iubea pe Hașdeu al ei, cu sănătoasă și neprecupețită dragoste. „Prietenii" aflați în vârful săgeților polemistului, soțiile lor, ca și desamăgitele fete ori văduvioare, au grijă ca soția lui să fie „la punct" cu „escapadele" savantului, care în această materie dovedea o imprudență distonantă față de un luptător. Imprudență și lipsă de... selecție ! O lăptăreasă trupeșă, o bonă oacheșă, ori o cochetă de salon îl atrag deopotrivă. Satirul dela *Satyrul* purta semnificații. Ochii lui de o ageră sugestie asupra acestor *Eve* milostive, cuceresc ca o avantgardă; cuvintele lui meștere mențin apropierile, iar vigoarea lui masculină le definitivează. De aici, Iulia mama, cu toate abținerile, isbucnește din când în când, în protestările, sau în manevrele de flanc, nu totdeauna dextere, ale satiricului soț. Și discuțiile sporesc. Când Lilica ridică un căpușor senin și catifelat către beligeranți, aceștia, spre a evita înțelesurile, o iau pe nemțește. Știau că fetița nu prea era dăunăzi cu lecția învățată, la limba lui Goethe... Și deodată:

— *Warum zank' ihr euch ?*

Intrebarea cade cremene de fulger între părinți. Ochii cu ascuțișuri se rotunjesc, brațele se întind și gurița, care o pronunțase, se scufundă în tufărișul capilar al tatălui.

— N'ai pronunțat tocmai bine, păpușa tatii. Dar de unde știi tu că *zanchen* înseamnă a se certa ?

— Din cartea adusă de mata dela nenea Stanislas din Viena, răspunde țanțos poliglota în

devenire, care aflase că tatăl său are un unchi lângă capitala Austriei.

— Aşa? Ei bine află că nu ne certăm, o îndreptă tata. Mama era puţin supărată. O supărasem eu.

Şi Haşdeu ajunge la concluzia că în viitoarele „desbateri" ale neînlăturatei probleme, va trebui utilizată o a patra sau chiar a cincia limbă, de pildă ungurească, pe care mama Iulia o poseda în întregime, dar pe care Haşdeu o vorbea în proporţia nemţească a Lilicăi.

Şi „problema" se pune cam des, deschizând făgaşuri de umbră şi invadând căminul lor sărac cu apele nămoloase ale discordiei, în care însă „bărbatul" Iuliei se va recunoaşte mai totdeauna vinovat.

Fără cuvânt temeinic, Haşdeu a fost calificat ca unul din cei mai *libidinoşi* dintre cărturari. „Cei mai"?! De ce? Cine constatase că în piramida lui „libido", fiul lui Alexandru Haşdeu, deţinea vârful? Drept este că fiziologii, în deosebi acei cu această specialitate, dogmatizează legea echilibrului neuro-fiziologic, pe premiza complimentului organic. Un organ desvoltat prea mult, progresează în detrimentul altuia, ori altora. Energia nervoasă, în special, scade în restul traiectului, când abundă într'un grup anumit. Intelectualii, din cauza travaliului excesiv al creerului, termină prin a fi prea puţin *don juani*. Iar dacă parvin şi la aceasta, rezultatul este un dezechilibru psicho-nervos şi o intelectualitate care se resimte. Dovadă — vor spune marii recenzenţi neuro-critico-academici — că Haşdeu are atâtea lipsuri, atâtea incoherenţe şi mai ales acea inclinaţie în descrieri de natura „Duducăi Mămuca" şi că însuşi tragicul desnodământ al vieţii fragidei sale copile se datoreşte acestui fapt. Dar istoria li-

bido-istorică nu va fi de partea lor. Haşdeu, departe de a fi un prototip, este un biet mascul. De n'am porni decât dela legendarul înţelept iudaic *Solomon*, citat şi în biblie şi în cărţile de şcoală drept exemplu de „înţelepciune", pe care îl aflăm a fi un poet al gândirii, al naturii, dar şi al iubirii celeia cu nenumărate sclave şi prinţese drept amante, care va compara femeia iubită în neaşteptate feluri, precum: *„Ca iapa înhămată la carele lui Faraon, te asemăn eu pe tine!"* sau *„Am şase zeci de împărătese, optzeci de ţiitoare şi fete fără număr, dar numai una singură este porumbiţa mea..."* Şi fără a ne pierde în alţi împăraţi, ori potentaţi ai bibliei mosaice, ne opresc amintirile asupra atâtor aştri pe firmamentul, adesea eteric, al cugetării umane, care au asemenea predilecţii. Un *Alexandru cel Mare*, cuceritorul lumii, cel pe care legenda îl arată a fi fecundat dintr'un şarpe şi o femeie, care s'a bucurat şi de graţiile irezistibilei *Thais*; un *Cezar*, alt domn al lumii, cult şi talentat, sau un rege ca *Menalc*, recunoscuţi a fi fost, în viaţa intimă, neînfrânaţi libertini; un *Octavian August*, proslăvit de istorie pentru vasta lui deşteptăciune şi cunoştinţă, un *Alcibiade*, până şi un *Socrate* şi un *Aristofan*, ca să nu mai amintim de înţeleptul, dar cinicul *Diogene*, care-şi împlinea chemările trupului în văzul canaliei de uliţe; un *Horaţiu*, un *Catul*, un *Martial*, chiar şi un *Properţiu*, pentru a aminti de câţiva antici; sau un *Condé*, prinţ între prinţi şi cărturar de rară pregătire, un *Carol Quintul*, minte ascuţită şi viguroasă, un *Boileau*, seraficul cântăreţ al artei poetice, un *Richelieu*, satanicul prelat şi pluriformul om de aptitudini, burghezul *Molière*, nestatornicul amant, ori marele şi inegalabilul *Goethe*, care până la optzeci de ani a iubit continuu şi isbânditor, o *George*

Sand, un *Napoleon cel Mare*, ca şi cel mai mic decât dânsul; un *Ştefan cel Mare*, domnind peste 47 de ani, tot peste atâtea iubite şi patru soţii, un vodă *Alexandru Cuza*, un *Mihalache Kogălniceanu*, *Titu Maiorescu* — spre a nu trece şi în contimporaneitate, iată câţiva din acei închinători ai dragostei şi ai aventurilor galante, care n'au scăzut în faţa istoriei lumii şi ai cugetării umane, nici ei şi nici progenitura lor, dacă au avut-o.

De ce-ar plăti numai Haşdeu dajdia necastităţii conjugale? Cu toate astea, precum n'au plătit-o alţii, el a plătit-o şi în cămin şi în adâncurile sdruncinate ce i-au frământat fiinţa de mai apoi, cu recunoaştere şi poate chiar cu pocăinţă. Şi aceasta cu atât mai mult, cu cât s'au ventilat până la urechea lui acele crude explicaţii — amintite mai sus — nefondate şi nedrepte, despre timpuria pierdere a heruvinului, care a fost Lilica lui scumpă.

Dealtmintreli, Haşdeu, în plina lui bărbăţie, care a durat până peste vârsta de 65 de ani, ca un „neastâmpărat Faust" cum însuşi îşi zice, desminţise sub acest raport, ca şi sub celălalt, teoriile compensaţiilor fiziologice şi ale celor psihologice. Principiul că memoria este complimentară inteligenţii, găsi în marele cerebru al lui Bogdan Haşdeu, ca şi la atâţi alţi oameni de geniu, în fruntea cărora sta Napoleon I, o nouă inconsecvenţă. Inteligenţa lui era emula memoriei şi totdeauna aceste două forţe au stat în perfectă cumpănă. Zicând „emula memoriei", aceste cuvinte s'ar putea răstălmăci de cineva în mod pejorativ. Înţelesul ce voim a le da însă, este că tot ce înregistra adânc acea formidabilă memorie, era filtrată prin lentila infinit de clară a inteligenţii lui, a acelui „inteligo" în sensul propriu zis. Percepţiune spontană, adânc respicată, întovărăşită de elu-

cidări depline, grație cunoștințelor lui temeinice pe atâtea tărâmuri, iată laboratorul — palid evocat — al acestui creier vast.

Și Lilica îl va moșteni, cu amplitudine, cu fidelitate spirituală. S'a zis de unii, că geniul copilei ar fi întrecut pe al părintelui. Se poate. Privit prin unghiul evoluției rapide, subit oprită și permanent încătușată de suferință, în special în epoca ei de producție, e lesne de admis. Comprimarea acestui geniu în timp, intensitatea muncii care sporea fatidic, cu un clopot de alarmă final, ce suna undeva în zenitul existenței sale, mereu grăbit și neîmblânzit, va explica desigur afirmația.

Memoria Lilicăi depășea adesea, ca timp, nu ca echilibru psihic, înțelegerea pe care vârsta și chiar precocitatea i-o dăruiseră. Memora cu o ușurință uimitoare, fiindcă avea o putere de atenție de același fel. Când citea ceva, putea să sune clopote și trâmbiți în vecinătate, dacă lectura era pregnantă. Copila nu-și distrăgea ochii de pe carte. Vestea se difuzase la cei șase ani ai copilei, reținerea celor citite era în adevăr vestită tuturor.

Intr'o după amează, în casa prietenului Pană Constantinescu, unde se aflau câțiva cunoscuți și prieteni, la o vizită, din rarele vizite pe care Hașdeu le făcea altora cu ai săi, se afla și poetul Macedonschi care, informat de venirea magistrului și a copilei sale, cât și de frumusețea cu care Lilica recita versuri ușor învățate, sosi între cei dintâi. După câteva discuții și conversații, venind vorba de aceste rari aptitudini și Macedonschi ascultând o recitare, cu intonații și căldură, a copilei, trecu într'o odae de alături și compuse adhoc o poezie de vre-o opt versuri, apoi reveni și o dădu fetiței pentru a i-o recita la o apropiată revedere. Lilica o luă,

o parcurse grăbit, dispăru câteva clipe şi reîntorcându-se, recită pe din afară, cu foaia strâns păturită în mânuţele mici, poezia ocazională cu gesturi de poet într'aripat. Bardul simbolismului român începător, rămase, cu drept cuvânt, în extaz.

După împlinirea celor şase ani, Haşdeu începe a-şi da conştient seama că odrasla escaladează etapele pe care timpul şi evoluţia le fixează celorlalţi copii. Abecedarele îşi împliniseră chemarea, cărţile de cetire, de geografie şi istorie, urmându-le în acelaşi ritm, iar la cel de-al 7-lea an, programele analitice, pentru cursul primar fuseseră înfruntate şi depăşite cu prisosinţă. Copila citea repede, cu claritate, cu spirit de analiză şi sinteză, străine în adevăr respectivilor ani ai copiilor de-o seamă cu dânsa.

Minunea căpăta proporţii poate şi fiindcă Lilica, plinuţă la trup şi bucălată la obraji, era foarte scundă, şi nu îşi trăda, astfel, nici vârsta pe care-o avea.

Soţia lui Haşdeu chemată să activeze în mai multe societăţi de binefacere, refuza obişnuit participarea. Unii o spun că însuşi Haşdeu ar fi oprit-o, pentrucă soţia lui n'ar fi ştiut a face faţă arsenalului de convenienţe şi mai ales de „savoir vivre" „preţioase" ale saloanelor, alţii pretind, din contră, că Iulia — geloasă din fire — evita de a se încurca în privirile şi provocările pe care Haşdeu nu se oprea a le împărţi în aceste împrejurări, cu coconiţele şi „demoazelele" bontonului bucureştean şi, în sfârşit, alţii — poate mai în obiectivul adevărului — că „moţoaica", reţinută clipă cu clipă de grijă casei şi mai ales a floarei ce se desvolta sub ochii ei, nu schimba locuinţa sa modestă cu sclipitoarele saloane ale *haute-volée*-lei, nu totdeauna

profitabilă sufletelor modeste și fără artificii.

Totuși, la câteva șezători organizate de Societatea „Concordia", în comitetul căreia se aflau vreo două din doamnele ce-i arătau o sinceră prietenie, Iulia Hașdeu se ducea la brațul soțului ei, știind a-și împodobi cât mai cochet frumosul ei cap cu bucle dese și podoabe adequate, și urechile cu cerceii cei scumpi ce-i primise dar la botezul Lilicăi, dela bătrânul I. C. Brătianu, cumătrul ei.

La una din aceste adunări, Iulia Hașdeu, rugată de comitet să-și dea concursul, în programul de producții, aducând pe minunata fetiță, cu reputație deja stabilită, pentru a recita două trei poezii ocazionale, conveni și în adevăr Lilica Hașdeu, apăru pe estrada salei respective, în rochiță pufoasă cu părul ondulat, și scânteeri în ochi. Aplauzele la apariția acestui ghemuleț de om, mare cât un mugur și luminos ca o steluță, isbucniră așa de tare, încât copila, nu prea îndrăsneață din firea ei, făcu doi trei pași în lături, și puțin a fost să n'o rupă de fugă, dacă părintele său, afat în primele scaune, n'ar fi intervenit s'o convingă a rămâne și a recita.

Ochii se măresc, umbroși, dar aruncând scânteeri de aur, pieptul micuț palpită, vorbele se desprind limpede cu tonul ce-l îmbracă fiecare, versul se avântă cald și cuceritor. Nu mai este o recitare, ci o declamație, la care părintele a avut contribuție prealabilă, foarte redusă, deoarece spectatorii vedeau țâșnind inspirațiile din propria căldură spirituală a acestui căpușor minunat. Aplauzele nu contenesc la terminare, buzele doamnelor își așteaptă rândul spre a atinge obrajii și fruntea mititelei și fermecătoarei artiste.

CAP. III

COROLA

Ne aflăm în 1876, an de oarecare importanţă în viaţa lui Haşdeu şi de sigur şi a Lilicăi. De mult filologul dorise un loc care să-i asigure stabilitatea gospodărească, şi să-i suprime peregrinările din casă în casă, din odăiţi în odăiţi, cu mutări care-i răvăşau biblioteca acumulată din greu şi mai ales fişele şi manuscrisele, destul de dezordonate şi fără acestea. Şi iată, că devenind vacant locul de director al *Arhivelor Statului*, prin plecarea lui *Const. Aricescu*, se dă această direcţie lui Haşdeu, care era de mult un obişnuit al rafturilor, lăzilor şi pivniţelor cu documente ale acestora.

Şi în primăvara lui 1876, când liliecii albi, salcâmii şi teii din preajma clădirilor mânăstireşti, în care se aflau de multă vreme şi până azi Arhivele Statului, înălţau braţe albe către musafiri, Bogdan Petriceicu Haşdeu, cu Iulia şi Lilica, descalecă în cuprinsul plin de istorie, de vegetaţie şi de umezeală ce străjue biserica de ctitorie a lui Mihai Viteazul şi se instalează la direcţia şi în locuinţa, unde va sta aproape douăzeci de ani.

Pentru întâmplările mai mari sau mai mici, și pentru viața ce-și deschide aici timpuriile sale porți genialei Iulia Hașdeu, în cuprinsul încărcat de amintiri evocatoare, al acestei mânăstiri, peste care plutește o poezie proprie, cu liniște, flori și arbori, cu biserică și morminte ce-o împrejură, cu perspective de vedere largi, peste livezi, case mici, se cuvine o fugară descriere a acestora, fiindcă între ele va petrece copila cei mai frumoși ani ai copilăriei, să zicem ai existenței sale și va produce cele mai trandafirii creionări ale unui talent ce se anunță generos.

Clădirea patrulaterală a Arhivelor Statului nu avea, la acel timp, arhitectura și aspectul de stil românesc pe care-l are astăzi, ci aspectul unor dărăpănături de veche, foarte veche, mânăstire, cu biserica la mijloc. Curtea spațioasă din jurul acesteia îngăduise și un cimitir care împresura lăcașul de închinare și de ctitorie a lui Mihai Viteazul.

De fapt, voevodul reclădise la 1592 această biserică pentru a treia oară, căci lăcașul se pare a se înălța din mila Domnului și a lui *Vlad Dracul*, cu o sută și ceva de ani în urmă, restaurat a doua oară, aproape din nou, mai târziu, de postelniceasa Kaplea din Bolintin, al cărei mormânt, aflat lângă biserică, fusese profanat de moștenitorii acestuia, iar oasele aruncate, pentru pricini scârbavnice succesorale, pe câmpuri.

In această clădire a avut pe la 1600 neînfricatul voevod Mihai scaunul domnesc și în această biserică, a fost lăsat el să se închine, când la 1593, voind să ia domnia, fusese arestat de Alexandru cel rău, care voia să-i taie capul. Mai târziu, pe la 1793, tot aici va fi scaunul domnesc al lui *Alexandru Moruzzi* cel hrăpăreț și

nestatornic, precum şi al lui *Alexandru Ipsilanti*, grecul luminat şi bun gospodar, în cea de a doua domnie a sa în Muntenia (1796). Acesta va înlesni mânăstirile greceşti ce vin şi se aşează în incinta Curţii domneşti, să se întindă cu grădini de stupărie şi livezi de pomi indigeni şi exotici, în lungul dealului Spirei, peste o bună parte din străzile Uranus şi Isvor de astăzi, care la vremea de atunci erau afară din oraş, precum afară de oraş vine să se clădească şi Arsenalul de acum, vecin cu Arhivele Statului.

Aşa se explică de ce Iulia Haşdeu, inspirata poetă, va cânta în melodiile amintirii sale, *chiparoşii*, care de sigur pe la 1876 vor mai fi rămas, ici-colo, în parcul dinăuntru şi dinafara clădirilor mânăstireşti, în care se instalează Arhivele.

La aceşti 7—9 ani ai vieţii sale, când alţi copii încep abecedarele, Lilica le sfârşise de mult, ba simte în spiritul ei chemările înalte. De pe acum începe să înstrune sensibilele coarde ale lirei sale şi nu este fără interes a constatata că, poezia cuprinsului cu cruci triste, cu dangăt de clopot, cu umbre, flori şi lumini, cu parfumuri şi mai ales cu privelişti de larg orizont, vor fi favorizat reveriile şi meditaţiile sale. Locuinţa familiei Haşdeu se instalează în fostul arhondaric mânăstiresc şi anume la stăreţie, adică în colţul din stânga al patrulateralei clădiri, cum se intră azi în incintă. Ea nu se compunea decât din două odăi, una mai mică şi alta mai mare, despărţite prin o sală de intrare (hall) destul de largă. La subsol era bucătăria, o sufragerie mică şi o odae pentru personalul de serviciu. Haşdeu îşi instalează biroul, biblioteca şi un pat de odihnă în camera cea mare din dreapta, care fusese şi a egume-

nului pe vremuri, lăsând-o pe cea din stânga soției și copilei sale. Un cerdac de lemn, destul de șubred, primește în eșindul lui mai larg, dela intrare, banca și masa de lemn, la care istoricul va lucra în zilele calde, sub răuruscă și trandafiri acățători. In această platformă dau și scările de intrare în locuință, care trosnesc sub pașii grei.

Camera mamei și a copilei au două ferești cu îngăduitoare perspective. La una străjuesc afară, spre Isvor, pomii, cari, datorită dâmbului pe care întreaga clădire și biserică se înalță, și care-i face ca ei să se afle în coborîș, își ridică vârfurile clătinate sub geamuri. Pe deasupra lor, ochii copilei se pierd până către copacii și tufele Cișmigiului, iar dela cealaltă fereastră, către livezile mânăstirești, în care însă oficialitatea și pornise a tăia străzi și a înălța case, ceva mai de mult, dărâmând acele mori mânăstirești cu farmece și contur original, care trăiseră până la secularizarea lui Cuza. Biserica actuală are ca hram din vechime pe *Sfântul Neculai*, iar prăznuirea dela Sfinții Arhangheli *Mihail și Gavril*, se face doar în cinstea viteazului domn și fiu al lui *Pătrașcu cel Bun*.

Hrubele în care stau îngrămădite polițe de lemn, lăzi și vrafuri de registre și mape, printre care circulă guzgani obezi și șoricuți isteți, sălile și cerdacurile ce înconjoară clădirea cu verdeață și stâlpi care se clatină, copacii cu umbre și bănci de refugiu, și în special mormintele cu pietre și candele afumate de uitare, sau licăritoare sub pioase mâini de copii și prieteni ai celor din veșnicia adâncului, aceste toate atrag pașii iscoditori ai copilei, fie pentru singurătatea în care poezia își poartă aleșii, fie pentru prepararea examenelor de școală primară pe care Lilica le va trece în curând

şi pentru care Haşdeu şi procurase câteva din manualele respective.

Profesorul *Svârlescu* şi soţia sa devin intimii casei. Profesorul, îşi legase sufletul admirativ şi devotat fără restricţii, de magistrul său, în aşa măsură, încât Haşdeu îl alege confident în lucrări, orânduitor al fişelor ce se încurcau în metropola, cu munţi de cărţi, documente, manuscrise şi registre, care era masa lui de lucru, vraişte mai totdeauna şi rareori repusă în ordine, cu grijă, cu frică aproape, de prietenul, atunci el însuşi dascăl. Acesta constată după puţină vreme, când mama îl roagă să examineze discret, aşa, ca din întâmplare, dacă Lilica e stăpână pe materia claselor primare, că fetiţa nu numai că posedă acea materie, dar o posedă doct, cu conştiinţă şi rar spirit analitic. Poeziile lui Alecsandri şi Bolintineanu, ale lui Boliac şi Gr. Alexandrescu, îşi făcuseră de mult şi integral loc, alături de fabulele lui La Fontaine, Florian, şi celelalte versuri din manualele franceze, ba chiar şi germane. Haşdeu urmărise de departe evoluţia, dar acuma, făcut atent asupra acestei neaşteptat de rapide pregătiri, de lecţii cine ştie când digerate la colţ de geam, sub salcâm, ori în fundul divanului din bucătărie, cu vădită tendinţă de ascunzătoare, constată însuşi deplinătatea pregătirii şi la colocviile meşter desbătute, asupra gramaticei şi mai ales istoriei Românilor, că Lilica lui posedă pe lângă naraţiunea fidelă a faptelor, epocile şi anii, legăturile şi maturile deducţii faptice. Sufletul său se înfioară de fericire şi astfel se hotărăşte a încerca, alegând o şcoală cu director serios şi înţelegător, el însuşi poet, cum e *Scurtescu* dela *Şcoala de Verde*, unde să-şi ducă fetiţa la examenul direct.

Aceasta se întâmplă la 1877, pe vremea când

războiul Neatârnării aduce în București trupe române, tunuri, ruși, și zarvă, și când Lilica împlinește opt ani.

Programele școlare nu prevăd asemnea cumulări de examene. Dar un Hașdeu, care, în afara belicoaselor sale ieșiri, se înfige radical și deopotrivă în adversari ca și în stima oficialității, ca profesor de filologie la Universitate și în curând membru al Academiei, ca trimis al Ministerului Instrucțiunii în misiune științifică la Cracovia, și cu vâlva stârnită în jurul penei sale, va merge sigur la reușită. Astfel, dispensa se acordă elevei Iulia Hașdeu, preparată în particular, pentru a trece integral examenul celor patru clase primare.

Și iată mogâldeața brună, rotofee, numai ochi și cu barba lângă capacul băncii, trecând, zi cu zi, cele patru examene, pe rând, în fața profesorilor și în special a poetului director, *Scurtescu*, care fuse informat dinainte cine este importanta mogâldeață, serioasă, gravă în timiditatea ei, dar totuși deplin stăpână pe răspunsuri. Mama stă pe-un scaun în fundul clasei, ascultă, se înfioară de mândrie și numai pleoapele ei prind tremurul emotiv al momentelor. Și întrebările nu sunt simple sau prototipice. Simt dascălii că un copil fenomenal stă acolo, tupilat între bănci, sau ieșit sfios la tabla pe care o umple de cifre, iar Scurtescu, înțelege că o diversiune e binevenită spre a distra puțin pe acel elev care pune examinatorii pe gânduri. La istorie, istovind întrebările, aduce una așa — ca din întâmplare — cu privire la *Ion Vodă cel Cumplit*, la domnia și opera acestuia. Răspunsurile însă abundă și depășesc manualele.

— Știi bine că e așa? Cine ți-a spus dumitale aceste lucruri? se face a întreba Scurtescu.

— Nimeni, răspunde puţin uluită, puţin sâcâită, canditata. Le-am citit eu însămi în cartea tatei. Vă rog s'o citiţi şi dumneavoastră şi o să vedeţi că e aşa cum spun eu.

— Eu am citit-o, continuă glumeţ Scurtescu, dar n'am găsit ce spui dumneata.

— Aţi citit-o? Daţi-mi voe...

— Ce?

Şi Lilica se concentrează o clipă, cu ochii într'un colţ al clasei, apoi fixând pe profesor, dojenitor ori poate rugător...

— N'aţi văzut că tata îl arată acolo pe Ion Vodă că a fost: „un mare administrator, un mare politic şi un mare general"?

— Ba da, dar nu-mi spune de ce! De pildă de ce este un mare general?

— Fiindcă bătălia dela Jilişte a uimit lumea; întâi că Ion Vodă a supus şi Ţara Românească, apoi că a nimicit armatele duşmane care erau cu mult mai numeroase, pe când pierderile moldovenilor au fost foarte mici. — Asta nu înseamnă un mare general, domnule profesor?

— Ei bravo, fetiţo, ai dreptate, face Scurtescu în culmea admiraţiei, am vrut să te încerc cât eşti de stăpână pe ceea ce citeşti.

Evident, comisiunea, în cor, zâmbeşte, iar Scurtescu abea se abţine să nu o ridice într'o singură mână, şi s'o sărute.

Examenul e trecut, precum se vede, elogios şi directorul răspândeşte vâlva între colegi şi cunoscuţi, merge acasă la Haşdeu, îl ia deoparte şi-i destăinueşte uluirea camarazilor săi şi admiraţia lui proprie.

De atunci, sau poate şi mai dinainte, Scurtescu devine unul dintre admiratorii prieteni şi intimi ai familiei titanului dela Arhive, pentru care Lilica va păstra o venerabilă amintire. Intre timp, progresele la limba engleză egalează

pe cele de limba franceză şi depăşesc mult pe cele de germană. Mama Iulia le-ar dori deopotrivă, iar tata, deşi nu prea iubitor al germanizărilor din politică, înţelege că acest copil al său este un răsfăţat al destinului şi un mugur a cărui corolă trandafirie anunţă de pe acum floarea gloriei sale. Lilica va trebui să fie o femee învăţată şi o cinste a neamului său; acesta e crezul lui statornic. El ştie că, în special, în ramura istorică, cea mai scumpă spiritului său, cât şi în cea filologică, limba germană, solid posedată, este indispensabilă. Şi astfel întâmplarea aduce, pe lângă doamna *Walch*, profesoara de engleză şi pe tânăra *Ernestina Feichtinger* preceptoare de limba germană, o cunoscută a mamei, care stăpânea şi piano destul de bine.

La zile mari, onomastice, ale tatei sau ale mamei, Lilica, în taina sufrageriei, când părinţii lipsesc de-acasă, scrie felicitări pe hârtii special înflorite, fie gata cumpărate ca atare, fie desenate şi colorate de mâna ei, şi le adresează acestora, în limba franceză şi engleză; nu târziu, adăugându-le graţie noei profesoare şi răvaşe nemţeşti. Cuprinsul acestora nu e banala frază: *„de ziua ta, tată, îţi urez... etc. etc.“* ci o adevărată compoziţie literară, cu foarte rare scăpări de corectă ortografie. Şi cine a învăţat franceza şi engleza, în special, ştie ce înseamnă a reduce la minim erorile de gramatică, pe care înşişi liceenii francezi ori englezi, le comit în limba maternă. Fondul acestor epistole tradează posibilităţi reale literare, o coloraţie de expresie şi o desăvârşită sinceritate, resort al înseşi marei poezii, care ţâşneşte din ea şi se resoarbe în ea.

Nu mai puţin, evenimentele acestui răstimp, veştile războiului, ce se duce dincolo de Dunăre,

de Ruşii cei hulpavi după votcă şi vin, cu înfrângeri şi goană din luptă, dar şi de vânjoşii dorobanţi români, pentru o cauză sfântă, dau prilej copilei îmbrăţişate de braţele muzelor, a transpune veştile în versuri, pe colţuri de caiete sau pe capete de hârtie, subtilizate de pe biroul lui *papà*.

Ochii ei sunt când speriaţi, când înlăcrămaţi, la priveliştele târgilor şi ambulanţelor cu răniţi, care spintecă în goana cailor cartierele Bucureştiului. Mama Iulia, cu generozitatea ei caracteristică, duce răniţilor haine, rufe, ţigări şi lapte şi adeseori dă mai mult de cât avea, prisosuri de acest fel. Lilica priveşte şi, cum pricepe gesturile de orice fel, se înfioară lăuntric şi aşterne crâmpee de versuri, bănuite de părinţi, dar desigur distruse ulterior, când poeta îşi va revedea producţiile acelor ani.

Dar nu în aceste inspiraţii sufletul ei se simte la larg.

Demonul ce străjue cu aripi întunecate dincolo de cognoscibil şi acopere ochii celor ce se străduiesc a-l delătura, atinge, încă dela aceşti ani cruzi şi sufletul copilei cu aptitudeni profetice, dacă profeţie e sufletul poeţilor autentici. Nu puţin va contribui la aceasta şi ambianţa în care dânsa vieţuia, în care copilăria ei află neînduplecate zăgazuri, iar vălmăşagul durerilor lumii se ţese insidios în preajma ei.

Neeşind niciodată singură, nemergând nici la prietena Matilda, fiica lui Pană Constantinescu, ori la *Florica Zaharescu*, ori la *Hermina* de care se simte legată cu o intimă prietenie, nici la Maria Mavrodin, prietenă ceva mai mare, dar mai iubită, le primeşte pe acestea în cuprinsul Arhivelor şi joaca lor e redusă la mici cătărări pe crengi, sau alergături printre copaci şi pietre de morminte, dar mai totdeauna la

istorisiri și destăinuiri, în care Lilica nu simte nicio rezonanță de calitate, la aceste copile; astfel clipele ei de voioșie copilărească, sburdalnică, sunt foarte puține și mai ales relative. Florica, mai mult de cât Hermina, caută să-i pătrundă năzuințele, dar puterea ei de copil normal, în escaladările zidurilor pe care acel demon le tencuiește în preajma minții, sunt neputincioase. Totuși, Lilica o ține aproape de inima ei. Cu dânsa se plimbă, grave amândouă, filosofând asupra morții, asupra morților peste care pașii lor adesea trec în goană, și care stau acolo uitați, deși în viață au croit idealuri și au dorit fericiri ca și dânsele.

Din când în când, Lilica oprește pe prietena ei în preajma pietrelor cu litere șterse de ploae și de uitare și amândouă descifrează glasul împietrit acolo, al celui ce-a tăcut pe vecie în adâncimi. Citise odihnirea aceluia ce a fost în viață un oarecare *Ioanis Rossetti*, nume sub care un trandafir de granit voia să schițeze floarea neuitărei celor ce-l săpaseră; apoi un nume mai răspicat: *Zinca Dissescu*, de care a aflat apoi că era bunica marelui jurist și ministru, sau *Elena Vizula*, sau *Teodosie Contopol*, unul dintre ultimii egumeni și mare agonisitor al bisericei, precum și alte frânturi de nume.

Dar două dintre aceste pietre reținuseră multă vreme atenția copilei asupra lor, din care una cu o mai scurtă și mai vizibilă inscripție, iar alta cu o poezie mai lungă și mai ștearsă.

Cea dintâi cuprindea unul din acele epitafe, care se citesc deseori în cimitire, în proză sau în versuri și care, în loc de pietate sau comizerațiune, stârnesc mai totdeauna sarcasm, prin solemnitatea banalizată a sentințelor pretențioase:

„Trecătorule,
Contemplă-mi
Aci vieaţa,
Şi ce este
Şi ce sunt

Nu trece
Restul rece.
Am fost odată,
Vei fi altdată"

(şi ca nume C. Mărculescu)

Pentru sufletul însă înclinat către melancolie al Lilicăi, asemenea avertismente, pe care dânsa era dispusă a le lua la literă, produceau desigur ecouri impresionante.

Cealaltă, mai umană, pornind dintr'o gândire plină de gratitudine sinceră, şi care — după informaţiile parohului bisericei — n'ar fi decât un fragment dintr'un panegiric al lui I. H. Rădulescu, la moartea soţiei unui bun prieten, glăsuia rece, dar cuviincios:

„Vorbeşte peatra : n'am multe de a spune.
Sub mine aici zace o mult rară femee,
Ce'n domnul vieţuind şi-a fericit părinţii
Cinstind şi iubind,
Iar soţului, în casă, a fost fală şi pace,
Vorbeşte mult şi peatra când soaţa'n viaţă tace".

(ca nume : Maria Arindinschi, născută Geanoglu)

Că şi această inscripţie va fi făcut o adâncă impresie copilei poete, prin mărturisirea naivă, dar sinceră, a soţului ce l-a săpat acolo, este fără îndoială. Aceasta va fi probabil acea marmoră de care-şi va aminti, peste câţiva ani, duioasa cântăreaţă a amintirilor de copilărie, în poezia *„Le cimetière"* dedicată prietenei sale *Florica :*

. . . . . .

Le vois encore la tombe abandonnée
Le marbre où nous cherchions á déchifrer
Un nom perdu, qu'on a dû bien pleurer
Jadis, un nom de femme moissonée
Comme une fleur, par la mort obstinée,
Qui rit des maux qu'elle fait endurer.
Je la revois, la tombe abandonnée.

Și pașii prietenelor se opresc. Lilica întreabă pe Florica:

— Tu crezi că oameni învie, Florica?

— Cred, dragă! Așa spune la religie, în simbolul credinței...

— Și cum crezi că învie? Așa cum sunt ei azi?

— Știu eu, Lilico? Așa cred!

— Ei nu, fetițo! Mai întâi, ceea ce moare e numai trupul, carnea, oasele. Se prefac în ceea ce au fost, adică în pământ. Dar sufletul, care nu moare, stă veșnic treaz. Colo sus, undeva, nu știu unde.

— La Dumnezeu?

— La Dumnezeu, ori și mai sus..! vorbește profetic geniala fetiță.

— Și mai sus? întrebă cu ochi uimiți Florica.

— Da! Va să zică sufletul nostru nu moare, Florico!

N'ai idee ce bine-mi pare că sufletul nu moare, de aceea nici nu mă tem de moarte! Și ție trebue să-ți pară bine... O să trăim așa în eternitate.

— Dar o să fim teribil de bătrâne...

— Asta nu! De vreme ce sufletul nostru se contopește cu acel al lui Dumnezeu, noi nu mai îmbătrânim după moarte... spiritul rămâne veșnic tânăr... Așa spune tata... Iar dacă n'ar fi așa, ar fi... ar fi foarte trist pe lume, Florico...

Nopțile cu lună pe care Iulia Hașdeu le va cânta de nenumărate ori în versurile sale, spo-

reau melancolia şi efluviul ei decepţionist încă în cursul acestor ani. Contururile crucii cu ancora la tulpină, de pe turla bisericei, în perspectiva firmamentului selenear, căpătau linii fatidice şi ameninţătoare, deasupra cărora buhele îşi strigă tragicele lor chemări. Strigătul din când în când al santinelelor, ce vegheau noaptea depozitele Arhivelor, aduc lugubru acompaniment ţipetelor acelor păsări nocturne şi copila se înfioară în singurătatea sufletului său cu izul morţii prevestite.

Nu este deci fără explicare inspiraţia precoce, căreia poeta de opt ani, îi consacră poezia „Moartea", nepublicată în culegerile postume ale lui Haşdeu, dar care va fi *sămânţa* de prelungă obsesie a celeilalte poezii despre Moarte, scrisă în preajma trecerei sale din această lume, şi în care se va vedea proporţiile de spirit iluminat şi adânc pe care poeta-copil le dă descătuşării sale de lutul tiranic.

Haşdeu, adnotând schiţa de teatru *Alcée* et *Sapho* a Lilicăi, pe care ea o va scrie la 15 ani şi în care una din eroinele lucrării, *Erinna*, este mult asemănătoare autoarei, prin jertfa tinereţii sale, destăinueşte că Lilica încă dela 8, 9 şi 10 ani scrisese trei poezii, în româneşte, din care, în prima, ea vesteşte că trebue să moară tânără, în a doua îşi descrie moartea şi îşi mângâie mama; iar în a treia, arată că fiind înger înainte de naşterea ei, rugase pe Dumnezeu să-i dea o misiune în lume, dar pe care o va părăsi dezgustată. In laboratorul ei mintal deja destul de încărcat, aceste versuri nu sunt oare adevărate prevestiri de dincolo de viaţă?...

Şi mintea ei nu cunoaşte răgaz. Intre jucării, cântece vesele de-o clipă — două, ea citeşte tot ce-i cade sub ochi. Frânturi de strofe umplu

caietele, privirile ei se pierd în zările cu orizont îngust, pentru liniile nemărginirii ce i se conturează lăuntric. Între acestea, îi sosesc și cărțile de liceu, cu matematici, pentru care nu-și simte nicio înclinație, dar pe care spiritul său ascuțit le domină, cu latina deopotrivă de greoae la început, biruită în vaste proporții mai apoi, cu manualul de geografie, care pe atunci se mărginea la desvoltări reduse, de mnemotechnică, și de aceea n'o vor atrage, cu istoria universală și română, în care memoria ei se joacă liberă și stăpână. Și preparația începe. La început, sub privigherea profesorului Svârlescu, zilnic prezent în secundarea magistrului și în ajutorul copilei și mai apoi a tânărului învățăcel *Frățilă*, un alt devotat al lui Haşdeu, lecțiile curg cu o dexteritate proprie psichologiei de diafană pătrundere, se împletesc cu orele de engleză, de franceză, de germană, pe care și le dispută pe rând *Charlotte Walch* și *Ernestina Feichtinger*. Dar cerințele și aptitudinile Lilicăi se cer satisfăcute pe atâtea alte tărâmuri. Piano-ul soseşte, în ochii jucăuși de bucurie ai copilei și profesorul *Dimitriu* trasează ascendența programelor, pe care Lilica le va urma cu Ernestina la piano și pe care le dispută deopotrivă și profesorul Dimitrescu pentru canto. Vocea caldă, dar crudă, a Lilicăi Haşdeu cerea modulații tehnice și artă în frazarea melodiilor. Și vocea dar și ambiția năzuințelor sale prolifice! Desenele în creion și peniță semănate oriunde, pe un tartaj, pe o felicitare, pe blocuri speciale, își revendică însă și ele partea lor. Profesorul *Walch* descopere aptitudeni de promițător talent și din când în când, ședințele de desen se rânduesc, acoperind astfel orele și zilele acestui copil care uită joaca, uită salcâmii și chiparoșii, uită strigătele bufnițelor și undele aerului clă-

tinat de crengile în floare şi se consacră studiilor de tot felul, sub ochii de Mentor ai tatălui, conştient încrezător în puterile de copil fenomen ale fatiţei sale.

Adeseori, în cerdacul larg din preajma intrării, sub răuruscă, Haşdeu îşi ia odrasla pe genunchi, îi spune glume, poveşti subit născocite, ori istorisiri cu subiect mai subtil şi de natură a experimenţa evoluţia ei cerebrală. Copila ascultă, râde sglobiu, alunecă distrată peste cele dintâi, şi deschide ochi mari la cele din urmă. Acel veşnic „pentru ce" apare deseori pe buzele ei. Ea nu acceptă nimic axiomatic. Cauzele şi explicaţiile nu-i dau mulţumiri de superficială înregistrare. Mai clar, mai complect, mai adânc! Haşdeu se conformă, răspunde convenabil, şi din când în când strecoară o glumă, o şaradă, ori o snoavă, pentru a recreea febrilul ei laborator mintal. Dar vicleşugul nu prinde. Intrebările grave revin insistent. Străbunica Maria, venită în răstimpuri la dânşii, acuma se instalase definitiv sub adăpostul marelui ei nepot şi nu odată, cu voe-fără voe, o duce pe Lilica la leturghii sau la denii. Copila ascultă slujbele, prinde frânturi, face legături şi deducţii.

Şi pe acel balcon pornesc colocvii între tata de aproape patruzeci de ani şi fiica de opt ani, cam de această calitate:

— Ce este sfântul duh, papa? întreabă Lilica.

— Ce să fie? E gândul, spiritul lui Dumnezeu, trimis oamenilor ca să le arate calea de urmat în viaţă.

— Va să zică e trimis de Dumnezeu? Nu?

— Fireşte! replică tatăl, între o desmerdare şi un sărut pe frunte.

Numai de Dumnezeu?

— Desigur, Lilica tatii!

LE PÈRE DES ENFANTS

— Papa, dit un jour, la petite Sophie, agée de six ans; pourquoi êtes vous mon papa?

— Oh! par ce que, chérie, tu es ma fille.

Et pourquoi, je vous prie, suis-je votre fille?..

— Parce que, ma fille, moi et ta mère, nous t'avons donné le jour; c'est à dire, la vie, vois tu?

— Ah! oui, je vois, oui; ainsi donc, c'est pour cela. Mais, papa, qui est Dieu?

CARTEA I.

Despre calculul algebric.

18. Calculul algebric are de obiect stabilirea regulilor după cari se esecută operaţiunile fundamentale adiţiunea, sustracţiunea, multiplicaţiunea, divisiunea, redicarea la potenţe şi estragerea de rădăcini, când acestea se refer la cuantităţi algebrice.

19. Cuantităţile considerate in algebră putênd fi ânsă positive sau negative şi prin aceasta devenind mai generale de cât numerile absolute la cari se refer operaţiunile aritmetice, este necesariu a modifică definiţiunile acestora, pentru ale dà un inţeles precis in toate casurile ce pot presintà cuantităţile algebrice

Adunarea sau adiţiunea.

20. Scim că *adiţiunea*, astfeliu precum este definită in aritmetică, are de obiect *fiind date duoĕ sau mai multe numere, a găsi un altul care să cuprindă toate unităţile cuprinse in numerile date.* Dacă am vol a ne servi de această definiţiune spre a adunà un numer positiv către un numĕr negativ, pentru esemplu pe + 2 către—3, ne-am găsi intr'o imposibilitate; căci numerul căutat trebuind, după definiţiunea citată, a cuprinde toate unităţile numerilor date + 2 şi—3, şi acestea conţinând unitatea in moduri diferite, nu s'ar putè concepe in ce mod va trebui a fi format numĕrul unic căutat.

21. Pentru a dà operatiunei adiţiunei un inţeles lă

Manuscris inedit al poetei Iulia Haşdeu pe o carte de algebră (Arhivele Statului)

— Dieu, ma fille, est, comme moi, un Père.

— Ah! un père! oui?

— Oui; mais, il... est notre père, à tous.

murit in toate casurile cuantităţilor algebrice, vom admite ca evidente propoziţiunile următoare:

1°. *Adiţiunea a duoĕ cuantităţi de aceiaşi specie şi cu acelaş mod de esistenţă, dă o a treia cuantitate a căreea valoare numerică este ecuale cu suma valorilor numerice ale acestora, şi al căreea mod de esistenţă este acelaş.*

2° *Adiţiunea a duoĕ cuantităţi ecuali şi cu moduri de esistenţă opuse, dă un resultat ecuale cu zero.*

3°. *Adiţiunea sau intrunirea a douĕ cuantităţi de aceiaşi specie dar cu moduri de esistenţă opuse dă o a treia cuantitate a căreia valoare numerică este ecuale cu diferinţa valorilor numerice ale acestora, şi al căreia mod de esistenţă este acelaş cu al celei mai mari in valoare absolută.*

Esemplul dejà citat al mişcărei unui mobil m pe o dreaptă X'X poate servi a ne dà o represintare grafică a acestor principii.

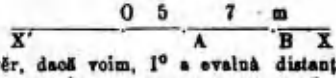

In adevĕr, dacă voim, 1° a evalua distanţa OB a mobilului m, care s'a mişcat mai ăntĕiu de 5 metri, din O in A, şi apoi de 7 metri, din A in B in direcţiunea X'X, vom avè:

$$(+OA)+(+AB)=+OB=+OA+AB$$

sau

$$(+5^m)+(+7^m)=+12^m \text{ *)}$$

Asemene dacă presupunem că mobilul m, plecând din O, s'a mişcat in direcţiunea contrariă XX' mai ăntĕiu de 5 metri din O in A' şi apoi de 7 metri din A' in B', este evident că vom avè, după convenţiunea făcută:

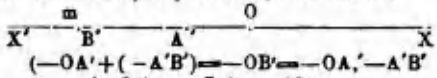

$$(-OA'+(-A'B')=-OB'=-OA'-A'B'$$

Sau

$$(-5^m)+(-7^m)=-12^m,$$

ceia ce pune in evidenţă ăntĕiul principiu.

---

*) Micile parintese care figurează in aceste ecualităţi, serv a arătà mai bine semnul fiecăreia cuantităţi in parte.

(Manuscris inedit al poetei Iulia Haşdeu pe o carte de algebră. Arhivele Statului)

— Nu și de Isus Hristos?

— Nu! Așa ai învățat doar în simbolul credinței.

— Da, dar Ernestina zice că sfântul duh pornește și dela Hristos.

— Catolicii admit așa, ortodoxii nu!

— Bine, papà, cum pot oameni să admită, ori să nu admită, ceea ce Dumnezeu, a creiat într'un fel hotărît?

Putem noi să desmințim pe Dumnezeu?

— Vezi că Dumnezeu, răspunse Hașdeu după o clipă, nu stă de vorbă cu oamenii, așa cum stăm noi, eu tata și copilul, la taifas; ca să ajungi la dânsul trebuesc puteri pe care tu nu le ai încă.

— Dar Ernestina le are?

— Nici ea?

— Dar grand maman?

— Nici ea.

— Atunci cine le are? Tu, papa? Tu le ai! Tu ești cel mai deștept tată din lume.

— Ba nu!

— Ba da. Dar te ascunzi de mine, că sunt mică. Eu nu sunt mică, papà! Eu sunt mare și vreau să știu! Spune-mi adevărat.

Și astfel problema Dumnezeirei, negura originei vieții, misterul morții, în măsură cu anii săi ce galopează, frământă cu perseverență acel cap de copil, această minte care, la colegele și colegii ei de vârstă, se sbate dar cu problema sbenguielilor, a rochițelor din dulapul închis de mama, sau cel mult cu ghicitorile lui August dela Circ.

Pe una din cărțile sale de Algebră, ale cărei foi se reproduc aci, și desigur încă din primul an, când Lilica ia contact cu această sâcâitoare *Algebră*, pe care totuși o va pătrunde și învinge cu voință, din datorie, după ce grifonează pe

copertă *„ah, ah, ah, ah!“*, schiţează în franţuzească absolut corectă, o nuveletă, sub formă dialogată, şi cu titlul *„Le père des enfants“*, în care o fetiţă cam de vârsta Iuliei, pune mereu tatălui său întrebări de acest fel: — *Cine e Dumnezeu?* — *„E Părintele nostru al tuturor“* răspunde tatăl ei. — *„Atunci tu eşti fratele meu“*, ripostează spiritual fetiţa. Dar, văzând că părintele îi cam ocoleşte răspunsurile răspicate, pe care ea le aştepta aşa cum făcuse şi Haşdeu cu dânsa, se adresează fratelui ei mai mare, care la aceeaşi întrebare îi răspunde că *„Dumnezeu e tatăl care a creiat lumea“*. — *Dar cine e Isus?* întreabă mai departe *Sophie*, fetiţa; — *„E fiul ceresc, căci noi suntem cei pământeşti“*, răspunde *Louis*, fratele ei; *el a făcut să se deschidă porţile raiului!“* — *„Raiul? dar asta ce-i? — Este o grădină în cer, unde merg sufletele oamenilor după moarte! — Atunci sufletul nu moare?“ — Nu, fiindcă e suflarea lui Dumnezeu!“*

Şi schiţa continuă astfel, până ce o doamnă serioasă, se supără, auzindu-i pe eroi că discută asemenea lucruri la vârsta lor şi pune pe copii să înveţe, pentru a putea înţelege pe Dumnezeu: *„Pater“*, *„Ave“* şi *„Credo“*... Insuşi finalul arată un echilibru spiritual, de o atât de precoce maturitate.

Dar tot pe aceeaşi carte, şi scrisă în acelaşi timp, aflăm o altă schiţă: *„Dieu et Jésus“* care începe pe pagina din dreapta, după ce pe pagina din stânga încercase câteva formule algebrice, schiţă în care iarăşi taina dumnezeirii şi a răscumpărării oamenilor o preocupă, iar mai departe încă o schiţă, *„Jean le bossu“* şi un rebus cu *Corneille*, care încă de pe atunci o interesa şi o captiva prin operele sale. Şi Iulia Haşdeu n'avea, când îşi frământa mintea cu asemenea chestiuni, decât 8—9 ani...

Că fetiței i se pun mereu întrebări de geniul ce-o anima, și ea le dă răspunsuri adequate, se constată și din noianul de arabescuri, flori ori chipuri și din repetatele ei iscăliturі dela începutul cărților, sau și pe alte pagini lăuntrice, în liniile cărora copila urzește reveriile, meditațiile și acele grele răspunsuri.

Pe-o cărțulie englezească „*The Bracelets*" de *Marie Edgeworth*, Iulia se iscălește caligrafic „Julie Hașdeu" sau „Julie B. P. Hașdeu" și iscăliturile poartă, în primii ani, acele cozi întortochiate pe care toate copilăriile le-au inventat, ca un adaos de importanță, superioritate, și garanție de neimitare. La fel semnează pe altă carte „*My Darling Album*", povești pentru copii, cu prea frumoase ilustrații în colori ori peniță, alese — învederat — cu anume scop, pentru ca eleva să învețe și limba și desenul. Scopul este fidel atins, fiindcă, alături de text, desenele se repetă de mâna ei fragedă.

Și lecțiile severe, cu profesor și control patern își urmează programul, căci în vara lui 1878, când ceilalți tovarăși de vârstă prepară examenul de clasa I-a sau a II-a primară, Lilica îl pregătește pe cel de clasa I-a liceală.

În acest timp, Hașdeu, ales membru al Academiei, la secția filologică, lucrează de zor la opera lui serioasă *Cuvente den bătrâni*, căreia la început voise a-i da vaste proporții, dar mai apoi o va limita la trei volume, căci va scrie curând acel Magnum Etimologicum, nesuprimând concomitent nimic din activitatea sa publicistică și polemistă.

Îi vedem la masa mare de lucru; Hașdeu la unul din capete, cu barba peste bucoavne vechi și tomuri groase, în zeci de limbi străine, lucrând harnic, cu scris mic, plecat și regulat, ca de femeie, iar la celălalt capăt Lilica lui, cu

scris drept şi tot aşa de regulat, pregătindu-şi lecţiile, în special de latină, la care tatăl său înţelege să-i deie fructuos şi înţelept ajutor zilnic.

Aceste clipe de neuitat, această camaraderie, şi această — oarecum — colaborare, căci ele aduc învăţatului Haşdeu reale întraripări în opera sa, îi vor reveni mereu în mintea lui răvăşită, mai ales atunci când, acea mică tovarăşe dela masa de scris, va fi luat de mult drumul cel fără întoarcere...

Liceul de băeţi „Sfântul Sava" de curând întemeiat, şi funcţionând abea cu clasele lui gimnaziale, dar cu profesori cunoscuţi şi „recunoscuţi" de Haşdeu, este ales pentru examene. Sunt acolo dascăli ca: *Bonifaciu Florescu* şi *Tănăsescu* la limba franceză, *Z. Herescu.* la matematici, *M. G. Iacomi* la limba latină, *N. Codrescu* la geografie, Preot *Ovidiu Musceleanu* la religie (părintele Musceleanu şi Vasilescu, sunt preoţii bisericii Mihai Vodă dela Arhive), *N. Bărcănescu* la istorie, *Mândreanu* la limba română, *Podoleanu* la muzică, etc.

CAP. IV

FLOAREA...

In vara lui 1878, deci când Iulia nu împlinise încă 9 ani, ea trece examenele clasei întâi gimnaziale. Mititică şi timidă, intimidată mai ales de „uriaşa" prezenţă a cărturarului ei părinte, care o însoţea la toate, copila îşi trece examenele clasei întâi liceale, cu media aproape: 9. Tatăl său, după terminare, îşi ia copila de mână, porneşte cu ea, şi şovăelile acesteia la câteva obiecte, îl fac să se gândească pentru prima oară, că, cu toate notele 10, căpătate la unele dintre cursuri, Lilica era poate prea crudă pentru vârsta ei şi pentru încercările la care este pusă, cu atât mai mult, cu cât pregătirile examenelor, se concurează cu cele la muzică, limbi şi desen de acasă, dar ele se mai întreceau şi cu alte încercări, încă necunoscute lui, de schiţe, poezii şi cugetări... da şi de cugetări! pe care copila le aşternea pe hârtii, ori caiete vechi, iscusit ascunse de dânsa.

Un prieten de rar şi sensibil devotament pătrunde în familia Haşdeu. E tânărul profesor: *G. I. Ionescu-Gion*, proaspăt venit dela Paris

ca dascăl la liceul „Matei Basarab", el însuşi ziarist, scriitor, şi fost cirac plin de admiraţie al magistrului Haşdeu. Ionescu-Gion era o minte cuprinzătoare, de adâncă reflexie şi pregătire. Infăţişare rece şi severă, dar corectă, atitudine mai mult reţinută, chiar mândră. Ionescu-Gion meditează din când în când pe Lilica, mai ales la geografie, latină şi naturale, la care eleva nu luase nota 10... Firea lui coordonă în mare măsură cu firea Lilicăi, şi astfel, cu toată diferenţa de peste doisprezece ani între ei, se stabileşte o prietenie, aproape colegială dela elevă la profesor, protectorală dela acesta la liceană.

Psichologia copilului este eminamente analitică. Spiritul în continuă desvoltare, în veşnic salt dela o cunoştinţă la alta, şi în perpetuă năzuinţă de a afla, care se traduce în repetatele lui întrebări, nu-i dă răgazul bilanţurilor. Copilul despică mereu pânza necunoscutului, dezarticulează elementele şi rar le juxtapune la locul lor. Curiozitatea neastâmpărată, tradusă adesea, de neînţelegători, a fi stricătoare, este o imanentă lege a firii lui. Maşinile din jucării sar în sus, arcurile se destind, cuiburile cu ouă ale păsărilor din copaci se scoboară şi se răvăşesc, nu din cruzime, ci din îndemnurile demoniace de a pătrunde câte puţin în tainele vieţii. Copilul nu construeşte nimic, nimic durabil. El începe multe, le lasă, revine, trece mai departe, veşnic prefaţându-şi opera, niciodată conchizând-o.

Fără a evada din această psichologie, Lilica Haşdeu este prematur dotată şi cu celălalt spirit, al anilor acumulaţi, de sinteză. Haşdeu observase mai dinainte dărnicia lui Dumnezeu şi din acest punct de vedere, asupra Lilicăi. Ionnescu-Gion i-o confirmă. Discuţiile istorice, în

special, în care tânărul profesor e la largul lui, îl încredințează că mintea copilei stabilește raporturi dela cauză la efect, dela premiză la concluzie, face constatări și explicații, imputări și încuviințări. Sufletul lui Gion, închis adesea lumii din afară, aici se deschide, se revarsă în plin și astfel discuțiunile între ei se desfășoară cu un aspect de cancelarie profesorală. El descoperă, cu mici vicleșuguri convenabile, că Lilica scrie versuri, comentează și schițează. Eleva neagă, râde și trasează portrete, pe care avusese grijă să le și deseneze, ale profesorilor ei dela examen, cu nota lor caracteristică, cu expresia lor fidelă, cu humor și adesea cu șarjă, care dovedeau că eleva examinase mai atent pe profesori, decât aceștia pe candidată.

Și Lilica abea împlinise nouă ani.

In anii următori, liceana își trece examenul de clasa a doua și mai apoi pe cel de clasa a treia. De data aceasta nota 10 abundă și premiul I cu cunună îi dă meritată laudă. Din unsprezece obiecte, obține nota 10 la nouă din ele, doar geografia și naturalele, singure, îi aduc numai nota 8. Profesorii își dau acum și ei seamă că eleva Iulia Hașdeu este un copil fenomenal. Nu memoria singură, care îi este fidelă și durabilă, nu numai intuiția problemelor de psichotechnică școlară, dar raționamentul și legătura între idei și între cunoștințe, și acel *„pourquoi de la chose"*, atât de familiar minții sale, relevau un creier extraordinar, care contrasta vădit cu restul masei elevilor. Astfel — spunea unul din profesori, părintelui elevei — nota 10, pe care o primise premiantul întâi al clasei obișnuite, ar corespunde, într'o notație sporită, cu nota 20 ce se cuvine elevei Iulia Hașdeu. Și savantul istoric, aflând un adevăr

„à la Palisse", surâde sarcastic în volbura mustăţilor sale copioase.

Bogdan Petriceicu Haşdeu trăeşte, în plină eflorescenţă cei mai fericiţi ani ai vieţii sale. Gloria îi surâde temeinic, speranţele i se confirmă magic. Copila aceasta, odrasla plină de sănătate, de aptitudini şi mai ales de drăgălăşie, cu ochi care surâd descoperirilor lăuntrice mai mult decât aspectelor din afară, îi împodobeşte existenţa cu floarea recompenselor divine.

Piesele lui se joacă, alta nouă prinde, în hazul şi aplauzele spectatorilor (*„Ortonerozia"* sau *„Trei crai dela răsărit"*) şi în bucuria Lilicăi, care de pe acum frecventează teatrul cu stăruitoare chemări pentru dânsa, se alege pe şapte ani secretar general al Academiei Române, şi secretar al Secţiei literare, înaltul for îl premiază cu 5000 lei aur (peste 200.000 lei la valuta actuală) pentru cele două volume *„Cuvente den bătrâni"*, polemica nu-şi rotunjeşte săgeţile, ci tolba acestora se umflă: în fine face o călătorie de studii la Londra, unde în cuprinsul marelui *British-muzeum*, stă zilnic trei săptămâni, studiind *Evangheliarul* din 1574, din care extrage, în deosebi, „arhaisme lexice, fonetice, sintactice, frazeologice, etc.", şi în sfârşit, el devine unul dintre iniţiatorii ridicării unei statui marelui înainte-mergător Heliade Rădulescu, căruia îi păstrează un venerabil cult.

In gospodăria lui dela arhondaricul Mihai Vodă, Iulia soţia, îl înconjoară cu dragostea ei statornică, veghind de aproape la pregătirea *menu*urilor, pentru care Haşdeu are o *gourmet*-ică atenţie, la păzirea liniştii pentru lucrările sale şi pe deasupra asupra sănătăţii copilei lor, pe care o îndoapă la diverse ceasuri cu toate bunătăţile. Doctorii prieteni, în special Măldărescu, în examinarea copilei, atunci când mici indis-

Effectele magnetice alle currentiloru galvanici suntu de duce feliuri, elle constau seu intru a influintia magnetii in fiintia, seu intru a provoca, a produce magnetismulu ensusi, chiaru acolo unde nu essista unu magnetu. Danesulu *Oersted* a descoperitu cellu d'anteiu pre la 1820 actiunea currentiloru asupra magnetiloru. *Unu currentu galvanicu care trece in apropierea unui magnetu lu devicdia din positiunea lui NS si tinde a lu pune perpendicularu pre sinesi cu polu N la steng'a, cu polu S la drept'a unui observatoru care s'ar afla in currentu cu capu inante si cu facia spre magnetu.* Fisiculu francesu *Ampère*, care s'a ocupatu multu cu studiulu actiuniloru mutuale alle currentiloru si alle magnetiloru, a introdusu in enunciulu de mai susu allu regulei lui Oersted *figur'a* de omu spre a evita ori ce confusiune la applicarea acellei regule.

Magnetulu fiindu totu de una data supusu si actiunei pamentului, se va departa de positiunea lui, adico de meridian'a magnetica, mai multu seu mai puciuu, dupre cum actiunea currentului va fi mai tare seu mai slabu. Acesta actiune este 1-iu proportionala cu cantitatea de electricitate care circula in currentu; 2-lea proportionala cu intensitatea currentului; si allu 3-lea sta in rapportu inversu cu patratulu distantiei: precum se pote constata cu apparatele ce vomu cunosce la articolulu urmetoru.

Cate va luni dupre descoperirea lui Oersted, englesulu *Davy* si francesulu *Arago* au observatu co ferulu molle ensusi pote deveni magneticu sub influinti'a unui currentu galvanicu care circula in giurulu lui; ba enca ua simpla spirala, ua *bobina*, formata de mai multe strate de serma de cupru isolata cu lana seu metasse si infasiorata in forma de spirala, manifesta tote caracterele magnetiloru, attrago ferulu, are poli, etc.,

Alt manuscris inedit al poetei Iulia Hasdeu,
pe o carte de fizică.
(Arhivele Statului)

poziții o reține la pat, conștienți de laborioasa ei activitate, în disproporție cu cea fizică, prescriu multe ceasuri de plimbări în parc, o apreciabilă supraalimentație cu lapte din belșug și mai ales fripturi în sânge, imperative pentru ușoara ei anemie, și nu mai puțin repaosul de rigoare. Mama urmează recomandările cu sfințenie, dar Lilica preferă laptelui alvaua și în locul untului pe pâine, măslinele de Volo. De aici mici discuții pe care le va termina, cu ultim cuvânt, tot „filosoafa", cum îi spunea adesea mama, din pricina necurmatelor raționări ale Lilicăi.

Pentru sănătatea copilei găsesc părinții, suficiente, călătoriile de vară la Câmpulung ori pe valea Prahovei.

„Peccadilele" lui Hașdeu pun din nou la încercare resemnarea casnică a „moțoaicei". Prietenele au de grijă să-i parvie misivele lor scrise, ori șoptite, în taina unei confidențe. Așa, una din ele, îi aduce pe tavă cartea de vizită a unei doamne care nu arareori îi calcă pragul casei, iar alta îi suflă în ureche, între două andrele de împletituri, misteriosul nume al unei oarecare rumene și blonde *Olga* poloneza, ale cărei grații, academicianul român și le disputa cu un căpitănaș de infanterie, poloneză care nu locuia chiar departe cu... domiciliul acelor grații.

Drojdia amărăciunei e totdeauna mai consistentă decât spuma bucuriilor, iar când cea dintâi se soarbe din cupa geloziei, gustul spumei dispare subit.

In durerea ei comprimată cu greutate, cu resemnare, o singură grijă stăruie și trage lințoliul uitării voite peste toate : grija copilei. Lilica nu trebue să afle nici o șoaptă, cu atât mai mult cu cât istețimea auzului ei, îi dă foarte

mult de lucru, şi o nedobândită diplomaţie. De aceea când doamnele confidente îşi scontează efectele, Iulia, soţia lubricului maestru, între o buză muşcată şi o pleoapă svântată, surâde îngăduitor şi mai ales necrezalnic. Iar atunci când mai ales una din ele, va strecura, între compătimiri „sincere" ultima picătură de otravă, acea a posibilităţii unui divorţ, Iulia caută şi găseşte un suprem răspuns, pe atât de neconvingător, pe cât de insolit, că soţul ei este un prea mare *patriot*, ca să se despartă de dânsul. Răspunsul cade totuşi lapidar, ca o secure, care retează poftele informative şi mai ales „consiliante" ale amicelor...

Aceasta nu înseamnă că ulciorul poate merge de multe ori la apă, şi că atunci chiar când merge, dacă e peste plin, dă afară. Iulia, soţia răbdătoare deschide gura şi o deschide cu suflet descătuşat. Luptătoarea de sub steagul popei Balint din munţii Abrudului, are acele „scule" de luptă pe care orice femeie, în asemenea împrejurare, ştie a le oţeli şi a le ascuţi pe ambele muchi. Şi dacă n'a fost adevărată zicala că două lucruri scot pe român din casă: fumul, şi gura femeei, Haşdeu se încredinţează acuma că proverbele nu mint niciodată. La început, el protestează împotriva „perfidelor" intrigi, dar pe încetul protestul se diluiază, se potoleşte, se anihilează, şi soţul „o ia din loc" pe scări, pe sub clopotniţă, cine ştie unde, fericit pentru atât măcar, că Lilica e dusă cu *grand maman* la denie. Are el unde-şi ogoi bunătate de suflet răscolit...

— Iar m'ai înşelat, îl ia în primire la întoarcere, geloasa abrudeancă.

— Iar începi, Iulio dragă; am fost şi eu, aşa... să iau puţin aer! se face a se justifica Haşdeu.

— Lasă că ştiu eu de bună seamă. Ştiu bine!

Am aflat totul. La început socoteam că amicele mele mă mint, dar e cu ochi şi cu sprinţene şi are să-ţi pară rău... să vezi!

In acest timp, profesorul Svârlescu şi Frăţilă, obişnuiţii casei, se interesează de mersul preparării clasei a patra, în care Lilica este angajată serios. Eleva istoveşte repede manualele didactice şi-şi înavuţeşte materia de-a-dreptul dela „sursă". Biblioteca vastă şi variată a tatălui, e utilizată zilnic, cu scaun peste scaun, până la rafturile, pe care discipola se caţără ca pe o stâncă. Intre volumul ei de istorie universală, de citire greacă a lui G. Zotu, plină de arabescurile Iuliei, de dicţionare latineşti şi greceşti, între atlasele ei de de geografie, ale lui Gorjan şi exemplarele de algebră, între manualele de istorie sacră a protosinghelului *V. Cătulescu*, pe care eleva scrie schiţe literare, sau cursul practic de limba franceză a Profesorului *Than. Tănăsescu*, pe care ea aşterne alte însemnări, Lilica coboară din când în când, şi nu prea arareori, ediţiile lui *Shakespeare*, ale lui *Corneille*, ale lui *Alexandri* sau *Eliade Rădulescu*, poeziile lui *V. Hugo*, şi mai ales multiplele volume despre *Napoleon I.* Şi toate îi cuceresc atenţia cu superior interes, care trece în umbră şi poate în desgust celelalte opuri adesea serbede. Pe un manual de stilistică de *M. Strajanu*, dăruit cu autograf de către autor, savantului ei părinte, Lilica, după ce scrie repetat *Xida, Xido*, numele unei colege de vârstă, dar nu şi de prietenie, face următoarea însemnare:

> „D-l Al. N. Gussi e unul din acele persoane, care, după ce îşi iscăleşte numele pe scoarţa caetului, îl iscăleşte şi pe envelopă şi pe tot caetul, în fine. *Le nom d'un fou se trouve par tout. Nomina stultorum omnes cognoscant...*

Că acest domn Gussi va fi fost vreun profesor şi un pedagog, vreun prieten ori coleg, nu ne-am putea bine documenta, dar de sigur este unul din nesuferiţii care au acoperit de tristeţă suavul suflet al poetei.

In aceeaşi categorie aşează Iulia Haşdeu, şi cam la aceeaşi epocă, pe acel *Stilescu*, a cărui stare civilă şi profesorală nu ne-am învrednicit a o cunoaşte.

Astfel, pe cartea lui *Cornelius Nepos*, vestitul poet şi istoric latin, ale cărui cronici despre marii bărbaţi ai vremei, eleva le traducea, după ce găsim iscălitura ei obişnuit repetată, ea scrie *„Elève de la III-ème classe gymnasielle à l'age de 10 ans, au Licée de Bucarest St. Sabba"*, iar pe verso tartajului cărţii, câteva ironii la adresa lui Stilescu. (Să fi fost acest Stilescu vre-o poreclă sau era în adevăr un profesor dela Sf. Sava, dar pe care noi nu l-am găsit în cataloagele, numai în parte conservate, ale acestui liceu?) — Pe o foaie de caet, în care eleva din clasa III-a, ori clasa anterioară, face exerciţii asupra formării comparativului latinesc, se constată că Lilica execută singură lucrările, de acest fel, precum şi traducerile, la care Haşdeu însă o ajută, scoţându-i personal cuvintele; dar se mai constată că metoda Stilescului o sâcâie îngrozitor. In adevăr, pe acea foaie se văd rânduite vreo 12 exerciţii de formarea comparativului străbun, la care copila răspunde în parte, iar dedesupt, după ce desenează în peniţă chipul de halebardier al dascălului, cu o suliţă în loc de deget mediu, se iscăleşte, cu acea încâlcită coadă, alături notând pe româneşte (cum rare ori face): „Iulia Haşdeu,

> „...care este o nebună de legat; opera D-sale, scrisă de D-ei, după d. Stilescu, profesorul nebunilor dela St. Sabba".

Pe altă carte, obținută ca premiu, în acest timp, *„Elemente de Fizica"* de *Bacaloglu*, stă scris în frunte:

„Premiul I cu cunună; 1880, Iunie 29
dat
D-rei Iulia Haşdeu"

iar pe verso al primei pagini, premianta începe o mică poveste de iubire (autoarea are 10 ani) în limba franceză perfect corectă ca sintaxă, dar cu unele mici greșeli de ortografie, și cu două desene în peniță ale celor doi principali eroi, în linii subțiri, de inițiat al tainelor plasticei. Autoarea scrie pe paginele libere ale cărții netăiate, alese la întâmplare; aci pagina 1-a, aci pagina 72, aci 121 și așa mai departe. Subiectul naiv prezice însă predilecția reveriilor Iuliei, de iubire cavalerească, pe care fiica d-nei *Rugès, Othèle*, o simte pentru un june purtător de spadă și eroism, și fiecare primește darul pactizării romantice, cu fotografiile respective schițate alături.

Scriind în acest fel pe cărți, copila se asigura oarecum, de discreția ce voia să păstreze și în adevăr, ea reușește, așa cum însuși Haşdeu o va mărturisi, că deși știa de predispozițiile poetice ale fiicei sale, nu descoperise de cât, în ultimii doi ani ai vieței acesteia producția ei laborioasă.

Va fi un rău, va fi un bine, în scrisul literar și filosofic al acestei precoce gânditoare? ar fi paradoxal de afirmat. Ar fi un rău, dacă, poate, desvăluindu-și din timp producțiile, ar fi fost condusă cu serioasă îndrumare de părintele său. Ar fi un bine, fiindcă adesea talentele încătușate, firile susceptibile, cum era și aceea a Li-

licăi, ori își deviază talentul înnăscut, ori, văzându-și producțiile mutilate, mereu corijate, se decepționează. Măsura talentului nativ al Iuliei Hașdeu va fi însă în mare proporție suficientă, tocmai spre a arăta putințele sale proprii, în deosebi la această vârstă a mugurului de April, cu petalele scăpate din înveliș.

Dar multiplele ei preocupări, când abea împlinise zece ani, nici nu i-ar fi dat putința unor revederi a textelor schițate pe pagini ascunse. De altminteri, nici mai târziu scriitoarea nu va întreprinde, și nici nu va avea timpul necesar, de a face, o revizuire și o definitivare a acestora.

Pregătirea clasei a patra și ultima a gimnaziului, îi răpește clipele de răgaz, căci răgazul ei e doar tot ce prisosește gândurilor sale intime și fixării lor.

Ionescu-Gion începe a veni mai des în casa lui Hașdeu. Poate colegialitatea preocupărilor istorice și adăparea lor la marele, abundentul isvor al magistrului, îl aducea lângă masa lui de lucru, dar poate și acea mistică putere, dacă nu curiozitate, aceea neclară în deobște și imposibil de analizat în asemenea epocă, simțire, pentru precocea și voioasa domnișoară, care micuță și rotofee, ca orice copil de vârsta ei, începuse a avea totuși expansiuni de intelectualitate ca o studentă. Seriozitatea aleasă a tânărului profesor place mult părintelui, cu atât mai mult cu cât vede că îndrumările sporadice ale acestuia, se reflectă util în mintea Lilicăi. Nu mai puțin progresele la limba franceză, engleză și germană cu preceptoarele alese se adaugă zilnic, pe rând, laboratorului, în retorta căruia se distila fluidul subtil al spiritului ei.

Să nu uităm că în același timp, Lilica urmează

și la Conservatorul de Muzică, al cărui director era Wachman, cursurile de canto, teorie, solfegii și piano, deși la vârsta de 10—11 ani, în mod obișnuit nici un „maestru cântăreț" nu poate face fructuoase studii vocale, dat fiind frăgezimea coardelor și mai ales instabilitatea lor continuă. Glasul ei, între soprano-secundă și contra-altă, dă dovadă de încă o precocitate, iar docilitatea lor dă încredere profesorilor. Copila cântă cu desinvoltură, timbrul e cald și rotund atât în „acute" cât și în „grave". Studiile ei, vom vedea în curând, că o vor chema dese ori, mai apoi, la linia portativelor cu chee și... chei componistice.

Pe un *„Curs teoretic-practic de limba franceză"* a profesorului *Ihan. Thănăsescu*, după care Lilica se prepara, căci în fața acestuia va trece examenul clasei a IV-a, la franceză, în orele când eleva ceda loc scriitoarei, găsim un alt fragment de schiță literară, ca un refugiu par'că de textul arid și ne corespunzător culturei sale, al acestui manual.

Și examenul începe. Eleva Iulia Hașdeu, care niciodată nu apare în lume singură, încă mai puțin pe stradă, vine însoțită acum de părinții săi și ia loc în banca întâi. Mai sunt câțiva „particulari". E gata.

Ridicată în picioare, în bancă, deabea este la înălțimea celorlalți colegi așezați și obișnuiți ai clasei a patra și a „particularilor". Intrebările pornesc. Profesorii sunt pe rând de față, iar răspunsurile corespund la linia cea mai de sus a cerințelor.

La matematică eleva este, se'nțelege, scoasă la tablă. Și deși profesorii voesc — ca unii ce cunoșteau valoarea candidatei— s'o interogheze liber, Hașdeu roagă să se procedeze și cu ea la fel ca și cu ceilalți, trăgând subiectul din urna

respectivă. Iulia introduce mâna fină pe gâtul urnei şi sorţul îi aduce una din cele mai grele probleme: „valoarea lui π" cu originea, calculele şi desvoltarea acestei a 16-a literă din alfabetul grecesc. Eleva încearcă să scrie, înălţându-se pe vârful picioarelor, dar nu ajunge. Doi colegi, dintre care unul, aflat încă azi în vieaţă, venerabil om şi distins poet, colaborator mai târziu al lui Haşdeu, sare din bancă şi coboară tabela până la cele din urmă găuri şi astfel mâna Lilicăi ajunge la mijlocul acestui panou, funerar pentru toţi aceia cărora la matematică „moartea li s'a tras". Lilica începe a scrie şi paralel desvoltă teoria, intrând în amănunte şi arătând în uimirea însăşi a tatălui şi a celorlalţi profesori, străini de materie, cum π este abreviaţia acelui „periferia" grecesc, adică circonferinţă şi cum s'a ajuns la calculul acelui 3.141592... etc. Tabla se umple de cifre, semne, şi operaţii algebrice.

Barba acelui *Has-deus*, cum îi va zice în curând poetul Duiliu Zamfirescu, calambur pe care-l va utiliza într'o telegramă şi satiricul poet, acea barbă se netezeşte, iar ochii lui scăpărători de spirit, simt înţepături în pleoape. Profesorul *Herescu* opreşte eleva, ce se avântă mereu, îi mulţumeşte şi — fiindcă urcuşul notelor se opreşte la 10 — se resemnează a i-o pune pe aceasta...

La istorie, profesorul Bărcănescu, după subiectul ce cade, despre „Revoluţia franceză" cearcă aşa cum făcuse şi Scurtescu, zâmbind semnificativ din ochi marelui istoric, a o încurca pe eleva Iulia Haşdeu, asupra lui Napoleon I, căruia îi aduce unele scăderi sau imputări, pretinzând elevei a le aminti. Liceana Iulia Haşdeu, după ce glorificase apariţia pe firmamentul Franţei revoluţionare a genialului general,

la auzul acestora, încruntă sprincenele și protestează. Nu găsea nicio imputare aceluia, care va fi tot restul vieții sale idol de închinare și extaz.

— Cum? Nu cunoști nicio faptă reprobabilă a acestuia? se face a o întreba din nou dascălul zâmbitor.

— Nu, pentru că n'a făcut nici una, răspunde țanțoșă candidata.

— Bine, dar cazul ducelui *d'Enghien*, al cărui asasinat...

— N'a fost asasinat, Domnule profesor. Ducele a fost judecat și condamnat, fiindcă așa trebuia. Franța amenințată de comploturi o cerea...

— Da, dar toți istoricii îi impută modul de judecată. D-ta știi cum s'a întâmplat?

— Știu, și de aceia nu-i reproșez nimic. Când însuși Napoleon nu și-o reproșează...

— Ba, se zice că a regretat-o el însuși, insinuează dascălul.

— Nu cred, domnule profesor, fiindcă eu am citit în *„Memorialul dela Sf. Elena"*, că Napoleon a zis că dacă ar fi din nou împărat și cazul s'ar repeta, ar proceda la fel!...

Răspunsul are ecou ca dela cronicar crescut între pergamente, și dezarmează. Bărcănescu scrie nota 10, cu aceași resemnare ca și Herescu, și zâmbetul devine omagiu.

Astfel la cele 12 materii, Lilica obține opt de 10, doi de 9, un 8 și.... 7 tocmai la... franceză, în oral. Acel 7, dat de *Than Thănăsescu*, care la o conversație mai de durată cu eleva, ar fi rămas „de căruță", cum zicea Hașdeu, i-a atras repetate ironii, schițe și satire nu numai din partea Iuliei, ci și din acea a istoricului, care agățându-se de prescurtarea *Than.* a numelui Tanase, așa cum profesorul semna pe

carte, şi care coincide cu aceeaşi prescurtare a lui *Thanatos*=moarte, a primit post-factum tot cortegiul cu care calambururile ascuţitului spirit puteau să-l gratifice.

Această notă n'a micşorat cu nimic elogiile unanime ale profesorilor, inclusiv cele ale lui *Than.*, precum şi premiul I cu cunună, înmânat de însuşi Vasile Boerescu, ministrul Instrucţiunii Publice pe atunci, care a felicitat cordial pe excepţionala premiată.

La acest succes vine să se adauge şi acel al examenului de conservator, la canto, solfegiu şi teorie, precum şi la piano, pentru care muncise zilnic, în ceasurile abil smulse învăţăturii liceale. Conservatorul o premiază, şi el, pentru aceste dovezi de talent, dar mai ales de serioasă pregătire.

In surdină, undeva, niscai prieteni, găsesc prilej potrivit să cumpănească, între măsele scrâşnite, explicaţia succeselor acestora. „Ce vrei, e fata lui Haşdeu... şi de! Haşdeu ce nu poate?!" Dar Haşdeu, care este pus la curent, ştie ce şi cum să răspundă binevoitorilor purtători ai unor asemenea bârfeli.

Vacanţa aceasta, mai ales la începutul ei, este o largă şi dulce desfătare pentru Lilica. Sare sglobie, râde, povesteşte tuturor scene şi tipuri dela examen, întrebările şi răspunsurile. Căţeii şi pisicile, care în tovărăşia ei de până acum, primiseră numai desmierdări, pe braţe, pe umere, în patul ei, acum se încovrigă cu ghiare şi colţi, de atâta sbârleală, trageri de coadă şi rostogoliri. Dar prietenii aceştia îşi cunosc stăpâna şi cu răbdare, cu resemnare, pentru blăniţile şi apendicile lor jucăuşe, iau parte la bucuria succesului ei, cu gudurări şi miaunări, atunci când ea le permite a coborî din braţe.

Florica și Hermina, între cele dintâi, se împărtășesc, sub cireșii și vișinii pe rod, ce împrejură locuința ei, de bucuria adoratei lor prietene. Lilica însă nu povestește cu emfază, nu se fălește de nimic. Modestia nu-i îngăduie a stabili distanțe între dânsa și amice. Râsul lor e copilăresc, naiv, adesea interesant în obârșia lui.

Psichologia Iuliei este a multora dintre ființele al căror suflet se frământă lăuntric, sub obsesia marilor chemări. In fața necunoscuților e reținută, deși răspunsurile sosesc instantaneu, cu pecetea inteligenței ascuțite. In fața prietenilor, însă e la largul ei: sglobie, melodioasă, chiar glumeață. Cine n'ar pute trage concluzia, analizând-o la prima vedere, că Iulia Hașdeu este o natură veselă, sburdalnică? Ar spune-o însuși Ionescu-Gion.

— Dumitale nu ți-ar plăcea să fii un cavaler medieval? îl întrebă Lilica, odată, pe profesor, în aceste zile.

— De ce mă'ntrebi? ripostează grav istoricul.

— Fiindcă, pe cât văd, îți lipsesc numai pintenii și calul?

— ? ?

— Da, da! Ești impozant și ai ceva din Bayard.

— Eu?

— Da, profesorule! Mustețile!... face Lilica, sbucnind într'un râs, nepotolit decât de încruntarea celui cu mustețile în furculiță.

Și deodată izolarea în singurătate, o readuce la apele sale, clătinate sub umbra demonică ce le străjuia. Acolo, în fundul unei hrube, retrasă sub un pom pe-o bancă, ori ascunsă în pod, chemările ei o cuprind cu ghiare de fier. Acolo copilul a dispărut; acolo contactul cu ea însăși, cu zămislirea ce atâtea generații

i-o trecuseră, cu setea ei de a-şi răspunde sieşi o ţine blocată. Trec ceasuri întregi astfel; mama o caută cu tartinele ori ceştele de lapte; ea aude, dar tace şi rămâne dăruită intim creionului şi cărţilor. Scrie, face proecte, versifică, schiţează personajele acelor mici romane cu copii, despre care s'a amintit şi anterior, compune legende, planuri de comedii cu personaje bine conturate şi cu actele judicios împărţite. Tipurile sunt alese „pe viu". Cutare este tante M, cutare este domnişoara N, cutare este profesorul S. Dar nu mai puţin lecturile acelor „contes bleus" o ţin sub atracţioasa lor magie. Zânele, Feţi-frumoşii, turnurile de castel cu zăbrele, la care obrazul palidei prinţese apare timid în clar de lună, la ghitara prinţului cavaler; lacurile cu lebedele atingând delicate foi de nufăr; copile-poete ce cântă neînţelese visurile şi idealul lor, iată câteva din ceasurile ascunzătorilor acestei copile, pentru care lumea din afară va fi cineştieunde, străină, necunoscută şi rece, dar în care lumea ei lăuntrică ia proporţi de univers, lume-univers pe care nimeni, absolut nimeni nu i-o descopere. In râvna ei cătră frumos, cătră frumosul ce-o înfioară în paginele poeţilor şi scriitorilor cu renume, Lilica îşi dă seama de proporţii, de posibilităţi. Nu taina neîncrederilor chinuitoare, ci conştiinţa trează a celor ce va putea scrie cândva, a acelor producţii, în vederea cărora ea face acum doar „teme" şi „exerciţii", o face să păturească discret, să ascundă creionările ei, pentru marele examen pe care-l aşteaptă şi în biruinţa căruia speră.

Nu află despre aceste nici profesorul ei Frăţilă, intimul lui Haşdeu, nici profesorul Svârlescu, care frecventa familia şi nici Ionescu-Gion. De altfel, pentru Svârlescu, om simplu

și mediocru, Lilica avea doar oarecare stimă. Pentru Gion, însă, copila începe a avea un anumit sentiment de rezervă, fiindcă în toată seriozitatea și capacitatea acestuia, ea zărise acea afectare care mai totdeauna adumbrește meritele reale. Modestă din fire, ea își dă seama că această modestie e cu atât mai valoroasă, cu cât urcă mai sus pe scara „valorilor" umane.

Cât despre profesoarele Ernestina și Charlotte, acestea se bucură de simpatia Lilicăi, pentru că în cunoștiința desăvârșită a limbelor, engleză și germană mai ales, ea mai avea de lucru, iar Charlotte Walch, în special, care era o fire plăpândă, oarecum nefericită în căsnicia ei cu un soț violent și încrezut, îi provoca și compătimire.

Străbunicăi Maria și doamnei Svârlescu, care o iubesc afectos, le distribuie mângâieri și zâmbete. Svârleascăi, în deosebi, fiindcă la epoca ce consemnăm, este lovită prin pierderea soțului ei de o boală crudă, și aproape își pierde mintea. De aceea, Hașdeu se și hotărăște, la îndemnurile soției sale sub atâtea alte aspecte generoasă, a o ține în casa lor, pentru durerea ei și mai ales pentru marea dragoste ce purta ambelor Iulii. Poate că în acest gest caritabil, Hașdeu pusese și un mic calcul. Iulia soția, ale cărei eșiri, în chestiunile „peccadilelor" lui, începură a se repeta, cu cicăleli, cu amenințări, avea nevoie, în lipsa lui de acasă, de o ființă care să-i înjumătățească treburile și mâhnirile. Cu atât mai mult, cu cât *micile* lui aventuri, produc mari ecouri. Și în tot viforul ce bântuie sufletul soției, cu ideea însăși a divorțului, sugerat de binevoitoarele prietene, deși unica rezistență i-o dă dragostea pentru scumpa ei Lilică, totuși o femee de vârstă apropiată este o diversiune consolatoare.

Intre acestea cade şi o întâmplare parcă anume sortită. După munca intensă a copilei, doctorii observă o paloare pe chipul ei, care deriva nu numai din muncă, dar şi din deficienţa ei sanguină. Lilica era o anemică. Şi anemia nu era ţinută în frâu decât de copioasele mese, pe care mama i le dăruia şi la care Haşdeu — nu mai puţin — se regala din plin, precum şi de stăruinţa în supraalimentare. Şi după cum mai fuseseră verele trecute, sfatul medical le îndeamnă a se duce neapărat şi în vara aceasta la munte.

Dar Haşdeu este reţinut de lucrările sale. Pregăteşte cel de-al treilea volum al „Cuventelor den bătrâni", cu vaste şi obositoare cercetări lingvistice, la care contribue întrucâtva răgazul pe care dispariţia revistei „Columna lui Traian" de câtva timp, i-l îngădue. Aşa fiind, dânsul nu poate pleca nicăeri, dar niciun moment nu pregetă a înlesni şi grăbi plecarea mamei şi a copilei sale, cu toată durerea ce el ştie că i-o va putea pricinui lipsa Lilicuţei. Această plecare era dealtfel dorită de soţie în chip stăruitor, nu numai pentru sănătatea Lilicăi, ci mai ales — socotea, în mintea ei nu de prea întinse prevederi — că o absenţă de-o lună şi mai mult, va reînviora în sufletul soţului bobul de lumină, pâlpâind palid în inima lui. In orice caz, lipsa ei şi dorul vor arăta găspodarului ce-a însemnat dânsa pentru tihna vieţii lui de acasă. Şi plecarea, în urma unor noi gâlceve, vine intempestiv. Soţia intrase deja în corespondenţe cu nişte cunoştinţe din Braşov spre a-i găsi, fie în oraş, fie la *Lunga*, ori mai ales la *Noua*, cea cu păduri de brazi şi aer îmbălsămat, o cameră pentru ea şi Lilica. Plecarea are loc rece, duşmănoasă din partea

ei, aproape fără întindere de mână, dar duioasă și cu lacrimi înghițite, pentru copilă.

Lilica, cu toată solicitudinea mamei, și îndeosebi a tatei, de a fi ținută cât mai departe de certurile lor, simte, aude, înțelege și sufere înăbușit din această pricină. Că mintea ei, suavă și candidă, nu intuia toate realitățile amare care provocau discordia, nu-și muiase aripile albe, în tina intimităților cauzale, este de crezut, dar ceea ce se vorbea, chiar brusc întrerupt, nu putea scăpa agerimei sale spirituale. Departe de a-i împuțina, într'o măsură sau alta, marea ei dragoste paternă, Lilica îi iubește pe amândoi, mereu deopotrivă. Brațele mângâietoare ale tatei, pe care adeseori săltase în cântecele ei copilărești, cuvintele lui de caldă și colorată convorbire, zilnica apropiere de munca lui uriașă, în care năsucul ei fin și drept, se băga cu atenție, cu interes, mirosul acela specific de mustăți și barbă, prin care s'a strecurat fumul țigării, stabilesc în inima ei impresii și comunități ce stăruiesc. Și dacă pentru mamă era plecarea aceasta o precumpănită vacanță, pentru Lilica, despărțirea se vestea grea.

— Crezi că o să petrecem bine, mămițo?

— Sunt sigură. Ș'apoi, nu-i vorba de petrecerea mea, copilo; ci de sănătatea ta...

— Și de a ta; de-a noastră... Ar fi bine să petrecem...

— Și poate nu crezi?...

— Da, mămițo, știu eu... dacă ar fi și tata cu noi...

— !!...

Geamantanele pe care mama le pregătise, excomunicaseră orice carte, așa cum doctorul prescrisese. Repaos absolut, mult soare și mult aer! Fetița însă a știut a strecura între ro-

chiţe şi pernuţe, un *Hugo*, un *Lamartine*, sau un *Molière*.

Dar o altă sămânţă de neînţelegere fecundase între părinţi. La sfaturile profesorilor, a Charlottei Warch, a lui *Laurian* şi altor prieteni şi colege, Lilica Haşdeu trebuia să meargă la Paris pentru terminarea studiilor liceale şi universitare. In sufletul copilei, sfaturile găsiseră un adânc ecou propriu şi de demult. Parisul! Parisul! Il descifrase din ceea ce citise şi văzuse în ilustraţii, cu privelişti, şi proporţii de feerie. Hrănise în tăcere dorul acesta, ca pe o irealitate, ca pe o întruchipare de basm. In atâtea nopţi, visul o purtase în acel Paris, al lui *Victor Hugo*, mai ales, prin turlele haotice şi cizelate ale lui *Notre Dame de Paris*, ori prin străzile întortochiate, cu statui, cu prăvălii de obiecte antice, cu bouquinişti, cu Sena lunecând sub acele mult cântate poduri, cu ascunzişurile din *Les Misérables*, cu tainele din „*Les mystères de Paris*", a lui *Sue*, Parisul vechiu, aşa cum îi apărea şi în visuri şi în imagini, şi aşa cum îl va cânta ea:

Souvent, les soirs d'hiver, je me transporte en songe
Dans le Paris d'antan, aux siècles envolés;
Et ce rève me plait tant, que je le prolonge
Et que je me crois vivre en ces temps reculés.

In ambiţia nestăvilită a mamei, pentru a merge în „cetatea luminii", Lilica găseşte explicabil suport. Nu însă şi în judecata severă, de calcul şi precizări, a tatii. Discuţiile se fac în absenţa copilei, dar uşile sunt totdeauna subţiri pentru atenţiile interesate. De aceea, plecarea la Braşov nu avuse loc sub fericite auspicii pentru fetiţă. Acolo noutatea privelиştilor, coloraţia nouă a orizontului, cu profilările de piscuri

și codri, reținu privirile ei inspirate și cu toată jalea despărțirii de tată, zilele curg calme, spornice, aducătoare de ozon și de arome, în acei plămâni îmbâcsiți de fum și miros de mucegai. Cunoștințe capătă, dar prietene nu, cu toată migăloasa grijă a mamei. In orele când mama stă de vorbă cu cine știe ce ardeleancă, ochii ei alunecă de pe *Tâmpa*, ori de pe *Postăvaru*, peste peisagiile de construcție lăuntrică ale Parisului, în care eroismul lui *Jean Valjean*, și gingășia *Cosette*-i, au chemări de-o mai răcoritoare prospețime. Le scrie pe cărți, le schițează în creion, le hrănește cu speranțe. După câteva zile trimite tatălui său cărți poștale ilustrate cu vederi și o scrisoare lămuritoare despre viața ce-o duc. Scrisoarea e caldă, apropiată și comunicativă. Hașdeu îi răspunde pe aceeași tonalitate și face din Lilica lui scumpă, ambasadoarea gândurilor sale pe lângă răsvrătita mamă. Sarcină dificilă și delicată. Copila intră astfel, fără voia ei, în arenă. Puteri puține, chibzuințe străine de spiritul ei captivat numai de frumos și de armonii. Va încerca totuși misiunea. Cuvinte adânc meditate, desmerdări din acele pe care numai o fetiță bună și sclipitoare de inteligență știe a le îngemăna cu vorbele și rugele.

— Mămițo, de ce nu scrii tatii câteva rânduri?

— Știu că i-ai scris tu, Lilico. Ce să-i mai scriu?

— Așa, mamă dragă; să vadă slova matale, la care el ține atâta...

— Ține... suspină mama.

Și ochii acesteia se răsucesc brusc către o brazdă multicoloră, de undeva, în lupta de a opri convorbirea, sau de a da un răspuns propice.

— Scrie, scrie-i mămiţo! Te rog eu!

— Lasă, mai târziu... Am treburi aici... am... câte şi câte...

— Bietul tata, cât suferă de lipsa noastră.

— Aşa a vrut el, Lilico! Cât despre suferinţa lui...

— Mămiţo, poate că... poate că...

— Ce?

— Poate că şi tu... Ştii acele discuţii...

— De pricină este numai dânsul... Ai mâncat tartina cu şuncă?

— Da, am mâncat-o! Mămiţo, şi noi femeile suntem adeseori cauza supărărilor în căsnicie...

— Ei, asta-i! De unde-ţi veni în minte? „Noi femeile"!!?

— De ce nu uiţi? De ce nu uiţi micile nemulţumiri, când tata ne aduce atâta bine, atâta faimă în lume?

— Toate sunt precum spui. Insă el, mie, îmi aduce şi altceva... de care să nu mai vorbim...

— Scrie-i ceva, mamă!

— Lasă; mai târziu!

Lilica înţelege că orice stăruinţă ar pica pieziş în asemenea clipe, fiindcă mama trebue să poarte o rană încă dureroasă în inimă.

Dintr'o invitaţie, sau dintr'o dorinţă de variaţie, mama şi fata fac o excursie de câteva zile la Tuşnad şi prin împrejurimi. Inălţimi ce se frământă cu ape şi stânci, brazi, brazi mulţi; dar rece şi înnourat aproape zilnic. Şi ploile le prind. Se pare că mama răceşte şi după câteva zile se întorc la Braşov, sub îngrijorarea de aproape a copilei, care e puţin speriată. Pentru întâia dată se vede având o răspundere. Şi încă de sănătatea mamei! De aceea face tot ce se pricepe: ceaiuri de tei, dă chinină, şi aplică o frecţie bună cu mâinile ei de copil vânjos.

Haşdeu se informează despre aceasta dela confidentul său *Frăţilă*, aflat în trecere pe la Braşov şi scrie Lilicăi cu sinceră şi duioasă afecţiune. El însuşi fusese între timp bolnav, poate o surmenare, poate o răceală, căci durerile de cap persistente nu-i trec decât cu chinină. Se şi speriase. I se părea că are simptomele răposatului Svârlescu. La aceasta contribuise şi tăcerea dela Braşov, care de fapt nu fusese tăcere, ci o generoasă grabă a poştei ce punea peste trei zile în aducerea unei epistole de acolo la Bucureşti.

Singurătatea este acum prea grea pentru Haşdeu, când se vede acasă, între cele două bătrâne: *Svârleasca* de o parte, nevenită în fire complect, şi care din când în când evadează, şi bunica de alta, care-şi vede de infirmităţile şi poverele sale. Gândul acesta al singurătăţii îi devine chinuitor, mai ales la recrudescenţa acelui plan stabilit de soţie, de a se expatria cu Lilica — cu Lilica cea scumpă şi dorită acum, — la Paris, luni, ani, departe de dânsul... Şi în această obsesie el scrie la Braşov, Lilicăi:

. . . . . .

„De ideia Parisului să vă desfaceţi cu desăvârşire, afară dacă mama doreşte să audă într'o zi că Haşdeu e închis la Mărcuţa, căci multele supărări însoţite de multă ocupaţiune ar duce acolo chiar pe un om de o constituţiune mai robustă decât a mea.

Atunci însă ce se va face cu voi? Şi de ce i s'a urît mamei atât de mult Bucureştiul, unde toată lumea o onorează din ce în ce mai mult şi unde familia noastră

se considera ca model, până ce intriganţii nu s'au apucat a semăna zizanie? Dacă părinţii tăi te iubesc în adevăr, Lilicuţo, atunci ei trebue să trăiască împreună, trebue să nu creadă toate secăturile, pentru ca copilul, singurul lor copil, să nu ajungă ca Alexandrina! Ar fi rău chiar pentru un băiat, iar cu atât mai mult pentru o fetiţă!"

. . . . . .

Şi termină: „vă sărut de mii de ori, pe tine şi pe mamiţa. Al vostru pentru totdeauna, Bogdan".

Aceste rânduri categorice, dar întreţesute de unele temeri, ca şi de unele rugăminţi indirecte, răscoliseră inimile dela Braşov. Se vede în ea ruptura dintre sufletele celor doi părinţi şi rolul vădit, sugerat de tată Lilicăi, de a o convinge ea, tocmai ea, pe mama, să nu se gândească la o plecare în Parisul visat. Nu mai puţin se desprinde şi oarecare remuşcări pentru cauzele determinante ale rupturii, precum şi tendinţa vădită a unei apropieri: „Vă sărut de mii de ori pe tine şi pe mămiţa!" şi în deosebi, acel „al vostru *pentru totdeauna*", care mergea direct către inima soţiei.

Dar aceasta persistă în tăcere. Răspunsul deci revine tot Lilicăi. Copila se frământă, adună tot ce are mai subtil, mai adânc şi mai sincer în sufletul ei pentru părintele scump şi cu o diplomaţie, străvezie de naivitate, dar cu o logică proprie acestei minţi laborioase, scrie câteva rânduri liniştitoare celui pe care absenţa ei îl tortura atât. Adaogă acolo câteva schiţe, desenate subţire şi atent şi duce ea însăşi la

cutie, scrisoarea, ce primise roua ochilor frumoși și triști.

In a doua jumătate a lui August (1881) călătoarele revin la cămin. Hașdeu le întâmpină la gară, sărută mâna implacabilei „moțoaice", strânge la piept și acopere de sărutări pe Lilica, pe care o examinează atent la proporții și la coloarea feței și este mulțumit că fetița arată bine. Îi plăcea a crede că sfatul lui, care era și ceva mai mult decât atâta, prinsese și convinsese.

Dar nu trec decât câteva zile, necesare aclimatizării cu atmosfera casnică și problema Parisului vine din nou la ordinea zilei. Intâi cu dulci viclenii din partea copilei, apoi ritos expusă de soție.

— Papi dragă, ce dor mi-a fost de tine la Brașov!

— Cred, Lilicuțo, cred! Dar mie?

— Și ție, știu. Dar tu ai și mult de lucru și te mai iei cu asta.

— O, de sigur! Dacă n'ar fi fost masa de lucru, aș fi înnebunit...

— Lucrează, papi dragă, lucrează. Mă bucur că munca te va distrage totdeauna mâhnirii.

— Ce vrei să zici, Lilicuțo?

— Mă mângâie acest gând, că atunci când voiu fi la Paris la studii, tu ai să ai o...

— Tot Parisul? N'ați înțeles că...

— Cum nu? Dar trebue! Toți o spun la fel... Îți voiu purta numele cu cinste acolo, papi dragă, se va vorbi de tine; să vezi tu... am să fiu demnă de tine..,

Oarecare „avocați" ai acestui proces își aduc contribuția lor „prietenească", cu argumente și perspective din ce în ce mai insistent expuse. Hașdeu, între două pagini de filologie, lasă tocul, își canonește mustețile și barba, se ridică

dela masă, se reaşează şi decizia întârzie. Nu numai problema financiară, proaspăt venită pe rol, cu calcule şi prevederi anevoioase, dar peste toate, încă mai chinuitor, i se înfăţişează îndelungata absenţă a Lilicăi. Studiile superioare? Ei asta-i! Nici nu prea ştia bine Haşdeu ce programe deosebit de bogate se vor fi predând la Paris, pentru cursul liceal superior, ca să-şi expatrieze copila, când studii serioase, şi profesori cu vădite aptitudini se găsesc şi la Bucureşti. Cărturarul Frăţilă, care se afirma din ce în ce în ochii maestrului, era una din aceste nădejdi ale savantului. Putea prea bine s'o prepare el pe Lilica pentru cursul superior. Şi după aceea... Cine ştie ce posibilităţi de viitor îi vor îngădui părintelui să însoţească pe Lilicuţa lui studentă şi la *Hautes Etudes*, ori numai la *Sorbona ?!*

Iulia mama, adună însă dela prieteni tot ce trebuie pentru a pregăti plecarea şi pentru a asigura o bună instalare la Paris. Capătă prospecte, informaţii şi primeşte adrese de locuinţi compatibile de acolo. Intr'o săptămână şi ceva, toate pregătirile de acest fel se întregesc. Rămâne totuşi una şi cea mai importantă: banii de drum şi cei necesari instalării. Micile ei economii se pun în funcţiune; paşapoartele se scot şi ziua plecării se fixează. Haşdeu cunoaşte tot şi stă pasiv şi nu ştie ce atitudine să iee. Pe încetul se deprinde însă cu ideea, n'are încotro să se sustragă, face rost de bani, cu greutate şi înfrângere. In sfârşit, soţia, care nu schimba cu el decât cuvinte de rigoare, în prezenţa Lilicăi, obliceşte a se hotărî la o explicaţie complectă şi astfel, arătându-i că totul e hotărît şi aranjat, îl face a vedea că plecarea se impunea cu necesitate, atât pentru dânsa, cât, mai ales, pentru Lilicuţa şi viitorul ei.

Și iată-l pe Haşdeu, închizând pentru un răstimp mapele răvăşite cu documente şi manuscrise şi alergând după cele necesare plecării, cu sufletul la gură şi lacrimile în ochi.

In acest timp, Lilica, în duşul scoţian ce-i inundă zilnic inima, cu bucuria plecării spre ţara visurilor sale, dar şi cu strângerea de inimă pentru abandonarea celuia care o adora, ccarcă să-şi potolească răscolirile în cărţi, în în versuri, în cântece. Dar cărţile se închid dela sine, rimele nu vin şi cântecele se frâng în pieptul ei ce palpită. Singurul refugiu e piano. Nu *Mozart!* Ci chiar *Beethoven* şi mai ales *Chopin.* In nocturnele acestui poet al gândirii muzicale, capul ei se apleacă uşor de pe un umăr pe celălalt, degetele aleargă din ce în ce mai catifelat şi sufletul i se înfrăţeşte cu acela al genialului polonez nefericit.

Haşdeu, de pe divanul în care stă să-şi amorţească gândul despărţirii, ascultă năvala arpegiilor, acordurilor şi frazelor muzicale, pentru care el n'avea nicio afinitate, dar care acuma-i sună cu înţeles, cu acel înţeles al despersonalizărilor, al resemnărilor în voinţe străine de dânsul. Şi clapele îşi urmează jocul, dincolo, unde lumea întreagă îi cântă acum melopeia vieţii sale, proza zilelor grele ce ia contururi de poezie elegiacă. Lilicuţa cântă. Lilicuţa pleacă. Lilicuţa pleacă. Lilicuţa cântă... E bucuria plecării? Agilitatea allegro-ului, ar zice da. Melancolia andantelui, ar zice dimpotrivă...

Iancu, servitorul, adună bagajele, le scoate pe cerdac. Iulia e cu pălăria pe cap, Lilica frământă în mâini o geantă mică de călătorie cu reviste şi cărţi şi trăsura soseşte. Ireparabilul plecării stă prezent, real, dur. Pe peronul gării. Haşdeu aleargă în sus şi în jos, alege compartimentul, caută un prieten ori cunoscut,

tovarăşi de drum, sărută mâna Iuliei, acoperă de sărutări, cu barba tremurată, pe Lilicuţa lui, trenul fluieră şi iată-l scârţâind din osii, ca un balaur apocaliptic din solzi. Iancu dăduse Lilicăi căţeluşa favorită ce-o va însoţi la Paris şi căreia Haşdeu îi râvneşte norocul. In sfârşit, trenul e departe, batista fluturată, îşi încetineazâ adierile, şi înainte de a reintra la locul ei, face un mic popas pe ochii bătrânului părăsit...

Prietenii aflaţi lângă el, *Theodor Speranţă*, *Frăţilă*, doctorul *Vlădescu*, muzicantul *Dimitrescu*, istoricul *Ionescu-Gion*, unii cu soţiile, alţii fără, întovărăşesc trenul cu ultimele lor priviri. Nu mai puţin Hermina Walch, cu mama, Maria, *Florica* şi *Svârleasca*, îşi svântă furiş pleoapele, iar Ionescu-Gion ia la braţ pe magistru, într'o caldă împărtăşire a clipelor acelora şi pornesc fiecare spre căminurile în care pe unii îi aşteaptă, poate, o inimă caldă...

CAP. V

DESRĂDĂCINARE

Trenul goneşte zile şi nopţi. Privelişti fugare, depărtări cu umbre şi reflexe de lumină, castele pe margini de ape, oameni grăbiţi care urcă şi coboară, în gări aglomerate, toate dau diversiune sufletului călătoarelor, răscolit şi obosit. Spre Paris? Spre Paris? E oare adevărat, se întreabă Lilica? Nu e oare unul din acele visuri stăruitor repetate. Şi totuşi, calea pe care alunecă în sbor, se leagă la un capăt cu Parisul, iar la celălalt cu imagina tatei, acolo, rămas între stâlpi, fluturând batista ca să nu-şi arate ochii, şi rămânând singur, singur, singur. Buna tovarăşă de drum, *Madame de Staël* acea femee cu chip de bărbat, o răpeşte melancoliilor din urmă şi fantasmagoriei dinainte. *Corinne* o ţine ceasuri întregi sub soarele Italiei; dar cartea e mică.

— E oare bună locuinţa din *Rue de Tournon*, mami?

— Ştiu eu, Lilico? Mi s'a recomandat ca bună.

— Avem oare o privelişte deschisă...?...

Şi în mintea ei, care cetise atentă istoria Franţei şi mai ales a Parisului, se repetă: „Rue de Tournon! Rue de Tournon!" Parcă auzea strigate aceste cuvinte, parcă înseşi roatele vagonului băteau tactul: „Rue de Tournon, Rue de Tournon". Cine să fie Tournon acesta, căruia i s'a dedicat o stradă din Paris? Să fie străvechiul *Cardinal de Tournon,* cel care a adus jezuiţii în Franţa, om de stat capabil şi înţelept? Sau celălalt, contele de *Tournon,* de pe vremea rovoluţiei,om de stat şi el şi care de sub Napoleon I, trece uşor sub Ludovic al 18-lea?

Măicuţa ar fi dat desigur un singur răspuns: Lasă astea, Lilicuţo şi mai mănâncă o prăjitură cu mere şi vanilie!

— Şi două, mamă, îi răspunde Lilica, în foamea caracteristică acestor călătorii.

Vama, revizuirea bagajelor îi confirmă realităţile. Intră în Franţa, în Franţa!

— *Vos passeports mesdames!*

— *Les voiçi,* întinde mâna repede Lilica

Şi copila urmăreşte cu ochi calzi pe domnul în uniformă, care este primul francez de acolo din Franţa autentică.

In sfârşit, Parisul! Ar fi vrut să-l vadă, de departe feeric, uriaş. Sosesc însă noaptea! Inceputul de toamnă aduce aceleaşi brume chiar şi la Paris. Şi trăsura domoală, cu vizitiul *„coifé d'un chapeau haut-de-forme"* de muşama, arată cu biciul, ici un monument, a cărui siluetă se desprinde din neguri, dincolo o instituţie, dincolo un parc. Impresiile copilei sunt simple, aproape decepţionate. Nimic de feerie. Un oraş imens, cu lume imensă şi atât!

In faţa locuinţei înalte, cu multe etaje, ochii albaştri ai copilei trec în revistă ferestrele, uşile, cu lumini şi perdele. Urcă mai multe trepte, reci, întunecoase şi *concierge*—a le arată

apartamentul: două odăi cu bucăturie la al treilea, apartament destul de prietenos.

— *Et votre petit chien est-il propre?*

— *Oui madame, bien propre!* grăbește răspunsul Lilica.

Și somnul birue. Odăițele sunt prietenoase și geamurile dinspre stradă o lasă să se vadă atât de sus, încât oamenii de jos par, sub reverberațiile felinarelor, niște copii, gonind spre cine știe ce școli...

A doua zi se scoală de dimineață. Strigătele din stradă și niște goarne dela o cazarmă din apropiere, le curmase somnul.

Strada *de Tournon*, deși în cartierul latin, nu este una din cele mai simpatice artere mici ale Parisului. Lungă de abea trei vre-o sute de pași, își sprijină un capăt pe Strada *St. Sulpice*, iar celălalt dă în fața marelui palat istoric și a grădinei *Luxembourg*. E de bănuit că va fi fost preferată, poate, pentru apropierea școalei și a acelui minunat parc, stil „renaissance", opera marelui arhitect *Debrosse*, admirabil parcelat, cu alei, arbori decoratori, havuzuri, printre care își înșiră bronzurile ce-i imortalizează: *Chopin, Fabre, S-te Beuve, Watteau, Alfred de Vigny* și alții, opere ale lui *Dubois, Husson*, etc. și pe care, în orele libere ce preced munca în liceu, *Lilica*, urmată de maică-sa, le vizitează cu suflet entuziasmat.

Imprejurul acestui istoric parc se grămădesc, mai aproape, ori mai departe, cele mai însemnate școli: Liceul Sévigné, Sorbona, liceul St. Louis, Politechnica, *Collège de France, etc.*

In prima zi, Lilica dă o telegramă scurtă tatălui său, că au ajuns cu bine, uitând a-i preciza, că se deciseseră, din cele două-trei locuințe recomandate, la aceasta din strada *de Tournon*. Apoi, grație măsuriler luate din vreme, se intere-

sează la liceul ales, care poartă numele celebrei femei literate, *M-me de Sévigné*, reputat a fi, deşi de curând deschis, unul din cele mai serioase şcoli superioare de fete din Paris, cu atât mai mult, cu cât avea în frunte ca director pe *Michel Bréal*, marele filolog, cunoscut şi lui Haşdeu din reputatele lui lucrări, pe baza cărora se şi afla în corespondenţă ştiinţifică cu acesta.

Liceul Sévigné nu era prea departe de locuinţa aleasă, ci pe strada Condé, vecină cu Tournon. Şcoala deşi nouă, avea un nume care se datora desigur şi solidităţii cursurilor predate de atâţi valoroşi profesori, între care *Maurice Albert*, fiul celuilalt mare cărturar, *Roy*, *Giry*, *Gazier*, *Passy*, *Picot Grig*, etc.

Le ajută în toate orientările şi ambasadorul României, *Calimach Catargiu*, cunoscut de Haşdeu, şi rugat călduros de dânsul pentru tot ce-ar fi fost cu putinţă Lilică, şi mamei.

Şi cu aceste pregătiri, eleva româncă, prezentându-şi actele şi diploma, este primită în clasa a patra a colegiului, începând a frecventa regulat cursurile.

La cancelarie, când eleva se prezintă cu mama şi cu dorinţa de a fi înscrisă în clasa a cincia, un dialog are loc între Bréal şi elevă. Directorul vede că are în faţa sa o elevă mititică, dar excepţională, care-i vorbeşte într'o excelentă franţuzească, stăpână pe sine şi pe învăţătură, deşi modestă; dar programele şcolare sunt programe. Ele nu corespund cu cele dela Bucureşti. Atâtea materii, ce revin claselor superioare în România, se desvoltă la Paris în clasa a IV-a. Lilica nu le făcuse.

— Mă oblig a trece la vară şi examenul de clasa a patra.

— Odată cu cel de a cincea? Dar va fi

foarte greu, fiindcă d-ta ești prea mică, replică directorul, ș'apoi va fi mai ales obositor.

— Nu cred. Eu citesc mult și repede, învăț ușor, domnule director.

— Imi place să te cred, domnișoară, replică iarăși directorul, dar nu cred că vei reuși. De exemplu, prozodia latină, care se face la noi cu colocvii, lucrări, ai făcut-o?

— Nu. Dar voiu face-o. Voiu lua un profesor particular de latină.

— Perfect. Asta însă trebue să ți-o permită și onorabilul d-tale părinte.

— O va permite, se grăbește însuflețita și mărunțica elevă a răspunde.

— Nu cred. El mi-a scris deja, că preferă să începi cu a patra. Și eu sunt de părerea lui, mai ales că și restul materiilor...

Argumentul o învinge. Lilica strânge din măsele. Un an pierdut... Dar resemnare! Il va recupera ea!...

Grija ei de copilă conștientă e de a informa pe tatăl său prin lungi scrisori asupra acelor cursuri, a felului cum a fost primită, a impresiilor ei despre colege și a cheltuelilor ce vor avea acolo, dar încă de a perfecționa pe maică-sa în limba franceza.

Lilica era un mare suflet de româncă, așa cum îl moștenise dela tatăl său și dela maică-sa. Nu era însă o antisemită, manifestată ca atare. Că ici-colo, pornirea și lupta lui Hașdeu împotriva evreilor, va fi lăsat urme, și va fi determinat unele atitudini, este cu putință, dar sufletul ei umanitar, de poet și artist, se va ridica peste orice resentimente. Hașdeu va avea grijă, în această chestiune, să ascundă mereu fetiței sale că bunica ei fusese evreică, deși tot el o arată de a fi devenit o eminentă creștină. Copila însă a aflat-o dato-

rită unor binevoitoare şoapte, păstrând tăcere şi rezervă. Ea află însă că directorul *Bréal* este evreu, ca şi alţi dintre profesori, şi mai ales dintre colege.

Haşdeu, grijuliu, le atrage deopotrivă atenţia să fie prevenitoare cu Bréal şi soţia acestuia, a căror cunoştiinţă intimă este bine s'o capete, făcându-le vizite. Cum s'a mai arătat, această recomandare marchează natura antisemitismului lui Haşdeu, care nu era o fobie de rasă, ci de indivizi, pentru exponenţii indezirabili ai acestora. Pentru un *Bréal*, pentru marele filolog de cetăţenie italiană *Ascoli*, şi filologul *Lazăr Şeineanu*, avea chiar stimă şi prietenie. Şi nu poate fi vorba de oportunism, tocmai fiindcă nu numai Michel Bréal se afla în stima lui, ci şi ceilalţi, şi mai ales fiindcă o elevă ca Iulia Haşdeu nu avea nevoie de proptele ori protecţie, cum se bârfise la Bucureşti. Despre această bârfeală, le şi scrie marele bărbat român, că ar fi pornit în zumzet de viespi, cu privire la succesele ei dela Sf. Sava.

In acea scrisoare, dintre primele, Haşdeu îi atrage luarea aminte copilei:

> „N'aş vrea să se zică în Bucureşti, că ai fugit dela studii mai grele ori mai uşoare. Almintrelea, îmi pare foarte bine că-ţi vei putea face mai multe amice şi colege bine crescute, cărora trebue să le dovedeşti că Româncele, prin inteligenţa şi silinţa lor, sunt superioare Francezelor. Sunt sigur că vei fi singura româncă în acest liceu şi cu atât mai sacră este datoria ta de a susţine bine numele naţiunii noastre"...
>
> ...„Sper, Lilicuţo dragă, că tu nu vei desminţi încrederea tatălui tău. Să ştii,

însă, că în lume talentul nu însemnează nimic, fără caracter şi trebue să le cultivi pe amândouă. La o fată mai cu seamă, pe lângă talent desvoltat prin studii, pe lângă caracter tare şi nobil, se mai cere manieră, o manieră, în care blândeţea să fie unită cu demintatea, iar modestia să nu degenereze în timiditate.

Şi după ce vorbeşte de chestiunea bănească, de cei 6—700 lei ce vor primi regulat pe fiece lună dela dânsul, ca şi de bursa dela stat ce se va sili să o obţie Lilicăi, în afară de sumele cheltuite de mama din banii ei proprii şi pe care îi va restitui imediat, Haşdeu adăugă în cuprinsul aceleaşi scrisori:

„Faţă cu aceasta, mama se va convinge — sper — că a fost nedreaptă către mine, întemeindu-se pe nişte calomnii şi intrige absurde. O, cu câtă nerăbdare aştept Crăciunul ca să vă îmbrăţişez..."

Le ceruse tot prin acea epistolă programele studiilor de acolo, *„pentru ca să văd dacă în adevăr vei putea trece bacalaureatul şi cum anume..."* Le cere să-i scrie în fiece săptămână şi termină sărutându-le pe amândouă de mii de ori, „iubitorul soţ şi tată".

Trei lucruri se desprind de la început, din rândurile acelei scrisori cu data de 11 Septembre 1881 (st. v.) şi anume: persistentul şi poate misticul regret al tatălui de plecarea copilei la acele studii străine, regret alimentat de duiosul şi marele lui dor, apoi sufletul lui de român zelos şi gelos de prestigiul românilor în străinătate şi în fine, durerea pe care atitudenea soţiei, i-o brăzdase în inimă, prin încrederea în svonurile aventurilor lui, şi totuşi înflăcărata

lui dorință de a le revedea pe amândouă „ca să *vă* îmbrățișez"!

Acestea adăugă și aici și în alte scrisori, liniile albe și calde de suflet bun, înțelegător și mai ales iertător, pe care „veninosul" Hașdeu, totuși, îl avea.

Lilica începuse cursurile. Se prezentase ca o raritate exotică, și tocmai de aceea cu privirile îndreptate asupră-i între franțuzoaicele colege. O mogâldeață de copilă, cea mai mică în ani de cât toate, și cea mai mititică! Innăscuta ei modestie, acoperită de timiditate, așa precum însuși tatăl ei i le cunoaște, o făcuse la început să stee rezervată, cu ochii mari deschiși asupra mediului acestuia străin, mediu însă pe care în curând îl va domina. A fost deajuns câteva întrebări ale profesorilor și câteva răspunsuri, într'o corectă franceză ca sintaxă și expresie, mai puțin — poate — accentul, ca romînca noastră de geniu, să anunțe vastele ei cunoștințe ce depășeau pe ale colegelor autohtone. A urmat imediat, o strângere a acestor colege în jurul ei și o apreciere din ce în ce mai sinceră, din partea tuturor pentru știința ei.

Dar din această scrisoare a lui Hașdeu, se mai desprinde o a patra constatare, care nu *în speță*, nu în chestiunile directe despre care trata scrisoarea lui, ci în mod generic, adică în toată concepția lui, despre problemele psihologico-morale, îl arată ca un mare cugetător. Sunt acele sfaturi, de filosof și pedagog, asupra calităților pe care o fată, mai ales, trebue să le puie în valoare: *„blândețea să fie unită cu demnitatea"* și nu mai puțin *„caracterul tare și nobil"* în slujba manierelor.

De ce Hașdeu face aceste recomandări? Bănuise dânsul că Lilica lui nu le corespundea

de-acasă. Nu e de admis! E mai de explicat că *soţul* îndemnase pe *părinte* la aceasta... Scrisoarea pe care — cel dintâiu — o primise dela Paris, era — aşa cum el nu se aşteptă — dar cum citi: un fel de somaţie bănească, *„un tractat de contabilitate, în care sunt uitate multe lucruri mai importante"* Şi, în acestea, condeiul copilei fusese apăsat de cineva... inducând o oarecare îndoială asupra *„manierelor"* autoarei epistolei... Ştia Haşdeu de ce se impuneau acele recomandări, cu atât mai mult, cu cât, departe de dânsul, el nu ar fi putut veghea direct asupra copilei, cum se preocupa acasă ca ea să se prezinte în liceul acela, şi în lumina unui frumos caracter, pe lângă aceea a excepţionalei ei înzestrări intelectuale.

Grija de aceste maniere frumoase, apropiate cât mai mult de societatea unor colege de şcoală distinsă, îl fac pe părinte ca şi în a doua scrisoare, din 15 Sept. 1881, să insiste în a recomanda Lilicăi să dejuneze totdeauna la liceu, „fiindcă ai avea ocaziunea de a te deprinde *cu maniere frumoase* şi a te exercita în conversaţiune cu colegele tale". Evident, ştia ceva Haşdeu în ce priveşte manierele abrudencelor, chiar când ele locuesc la Paris...

Nu era o rancună, nu era măcar o aluzie la aceasta, în toate sfaturile. Haşdeu îşi iubea soţia, o iubea sincer şi mai ales o stima, aşa cum era dânsa, cu atât mai mult că era mama copilei lor adorate. De aceea, el este neliniştit de faptul că amândouă stau acolo, între străini, fără o servitoare, fără o bonă.

„Bona trebue s'o luaţi neapărat; nu vreau cu niciun preţ ca mama, care suferă atât de migrenă, să poarte singură greutatea menajului şi să se frigă la bucătărie."

Şi Haşdeu va face tot ce e posibil pentru a spori apuntamentele, care le-ar înlesni o viaţă mai lipsită de trudă.

In zilele libere, mai ales la început, atunci când studiile şi *devoir-ele*, nu sunt prea aglomerate, Lilica urmată de mamă, pornesc să viziteze Parisul. In primul loc *Invalizii*, sub domul cărora repauzează „soarele dela Austerlitz", Napoleon I. Paşii Lilicăi, în apropiere de rotonda funerară, unde statuele, care întruchipează victoriile, cu steaguri şi stindarde, străjuesc imensul bloc de porfir de peste mormânt, acei paşi o duc fremătând de emoţie. Acolo, acolo stă acel genial Corsican, acel erou între eroi, care-i captivase întreaga ei admiraţie şi însufleţita ei comizeraţiune. Fiorii o înalţă, o fluidifică parcă; dispare de pe dalele reci; e numai spirit, numai amintire, numai extaz. Două boabe de rouă apărute sub gene, o readuc pe pământ, pe pământul înnobilat de nepreţuitul tezaur. Şi mintea ei scandează: *Je désire que mes cendres reposent sur les bords de la Seine, au milieu de ce peuple français que j'ai tant aimé*", cuvintele din urmă ale nemuritorului adormit, din preajmă-i.

In ziua aceea, nicio altă vizită. Şi era o zi de toamnă generoasă, cum sunt toamnele Parisului, cu răsfrângeri de soare îndrăgostit de acea metropolă, cu adieri de frunzar cu atât mai dulci, cu cât sunt mai rare. Paşii lor se opresc pe o bancă de pe esplanada Invalizilor, în tăcerea, în reculegerea, neînţeleasă de mamă, a Lilicăi. Era după amează şi înserarea prinse a-şi flutura zăbranicul peste cupole şi parcuri. Oameni trec grăbiţi, frunze cad încete...

— Azi nu mai vizităm nimic, Lilico?

— Nimic, mămiţo! Mi-i peste putinţă!

— Eşti obosită?

— Poate!

— Atunci să ne reîntoarcem, mai ales că soarele dă în apus.

— Nu! Încă puțin, să mai stăm... puțin... Aici e *Mecca* sufletului meu.

— Nu te înțeleg...

— Nici *el* n'a fost înțeles, mami!

Și pașii lor pornesc spre casă, rari, greoi.

Ajunsă sus, Lilica ia o hârtie, schițează ceva, încearcă două trei rânduri și le aruncă. Nu este loc liber astă seară în sufletul ei, pentru muza celor doisprezece ani neîmpliniți.

— Dacă aș avea aici piano-ul, mămițo, ce bine ar fi! Mi-i dor de pianul meu, mi-i foarte dor. Ce-ar fi să scriem tatii să ni-l trimită?

— Ce să fie? Și cum ar fi cu putință? Tatăl tău are alte griji...

— Desigur, mămițo! Dar între cele dintâi o are pe a noastră...

— Na, că și dă dovadă!

— O dă mămițo, o dă!

— Grija lui este să mă certe mereu... Să mă certe el pe mine.

— Dar te iubește mami, se ridică fetița, înlănțuindu-și mâinele după gâtul aceleia ce-o acoperea cu toată grija și truda ei.

— Dac'ar fi așa... dar mai bine ia-ți cafeaua cu lapte, unt și miere...

— Bine, mamă, dar după aceea îi scriem tatii pentru piano, și tu ai să fii așa de bună, cum ești tu totdeauna, să-i adaugi câteva rânduri...

Imensul bondar, cu aripi de fier, de fontă, și din când în când de argint, bâzâia afară, pe străzi, pe coperișuri, sub roți și sub copite. Parisul obosit de lumina sgârcită a zilelor lui Septembre, își înstruna mașinăriile darnice ale nopții pentru marile lumini din teatre, *café*-uri și *„boîte*-e".

Lilica se aşează la măsuţă, aprinde lumina, mama trage perdelele, şi deodată odaiea din Rue de Tournon, ia conturul şi atmosfera celei dela Arhive... Ici masa cu cărţi de şcoală multe, caiete, mape, blocuri, bonboane, dincolo măsuţa de noapte cu Hugo, Molière etc. Colo, alături, mama, cu ochii asupra ei... Şi pe încetul, iată... iată apare o siluetă robustă şi nu prea înaltă a cuiva, cu barba prinsă de încărunţire, cu obrajii şi fruntea senină, cu ochii de vrăjitor al dragostei!... E lângă dânsa... îi poartă mâna, îi şopteşte... „da, da... pianul... da, da... nimic nu-i greu, când Lilica cere... de ce ar fi greu?... E greu un singur lucru... despărţirea... „Mi-i grea singurătatea, lipsa ta, Lilica!..“

Căţeluşa *Mignon* întrerupe vedenia, sare şi se cuibăreşte în poala ei mică. Simţea prietena că lipsea ceva cadrului... de-acasă...

Lilica scrie, rândurile se aştern ca dictate... dar lumina e slabă şi ochii ei de asemeni.

Miopia pe care copila o simţise cu un an în urmă, o supără. Scrie aplecată pe hârtie. Din ce în ce mai aplecată. Nasul ei mic atinge uneori mâna ce stăpâneşte scrisul. Mama o vede, îi strigă mereu să nu se încovoieze când scrie, ca şi cum defectul venea dela şira spinării... Tata ştia şi el pricina. Ii cerea mereu cruţare: să lucreze în plină lumină, dreaptă, prudentă. Şi acest lucru i-l repetă mereu, răvaş cu răvaş: *„cruţă ochişorii tăi; dacă te vei sili mereu să nu citeşti prea aproape, miopia ta va scădea...* părere de nu prea expert oculist pentru un mare savant, câtă vreme apropierea cetitului credem că nu era o cauză, ci un efect al miopiei.

Sfatul tatii păcătuia încă şi prin altceva. Extrema conştiinţiozitate a Lilicăi, o ţinea ore întregi la masa de lucru. Lucrul şcoalei şi... cel al sufletului, mai ales. Nici o altă îndemnare la

hărnicie nu mai era indicată. Lucrările școalei îi aglomerează împrejur: autorii în original, logaritme, comentarii, dicționare și uneori... juxte. Latina o preocupă în deosebi. Profesorul *Gazier*, un excelent latinist, este și foarte exigent. Lilica nu scapă clipele. Și când se duce la fereastra acestui apartament fără orizont, cu ochii îndreptați spre cerul Franței, ea rememorează textele, construcțiile latine, recită *Cicero* și *Ovidiu*, revede vocabularele. La franceză e la la largul ei. Nu citește fragmentele din curs, ci direct din autori. La fel la istorie.

In toată râvna ei, ajutată de cei mai robuști ani ai sănătății acumulate la munte, în țară, lecțiile răspund ca și clapele pianului dorit.

Și totuși, scrisorile lui *papà*, calculate și ele, între cifre și sfaturi, sunt adevărate bice pentru acea râvnă. I se cere să iasă „*eminentă*" la examene, pentru că numai astfel dânsul poate cere prin camera deputaților dela București, bursa necesară unui traiu mai îndestulat la Paris.

Și această biciuire, care lui Hașdeu nu-i apare încă a fi originea unor sforțări prea mari, va continua într'una, insistent.

In sfârșit, tata îi răspunde că trimiterea pianului de acasă ar fi cu totul anevoioasă și pentru riscul stricăciunilor și pentru cel al cheltuelilor necesare. Va cerca însă o altă combinație: să-l vândă pe ce-l de-acasă, iar cu banii obținuți, și pe care-i vor primi la Paris, să-și cumpere de acolo unul bun. Parisul e vestit în piane de marcă și calitate. Deci, e preferabil.

Și iarăși rugăminte, prin mama, să-i scrie și „*d-ei* (dumneaei) *vr'o două rânduri cel puțin*".

Pentru nevoile de interior, ale locuinței ce nu le convine, părintele le expediază la cererea Lilicăi, două lăzi mari cu lucruri din cele de trebuință, pentru confort, și pe deasupra cărți,

note de muzică, paleta şi pensoanele de pictură, ceva haine şi unele obiecte mai uşor transportabile... Intre prietenii dela Paris, *Petrică Chiţu*, student acolo şi fiul marelui prieten al lui Haşdeu, le ajută cu procurarea celor strict necesare, ba le găseşte şi un alt apartament, nu departe de cel din *Rue de Tournon*, ci în chiar prima stradă, spre miazănoapte, Rue *St. Sulpice*.

Alţi fii de prieteni, studenţi, sosesc la Paris, şi aduc misive, obiecte de necesitate, mai ales cărţi, ba încă şi unele „prezenturi" din partea tatii.

Lilica, între altele, dă de veste părintelui său, că în lumea restrânsă, de cunoscuţi de români aflători la Paris, ca şi dela şcoală, n'a întâlnit numai prieteni. Aflând de succesele copilei din ţară, şi observând atitudinea ei de savantă, unii zâmbesc, altele ironizează. Copila simte, inima ei sensibilă freamătă de indignare şi câteva lacrimi, svântate de palma mămiţei, îi aduc primele semne ale străinătăţilor şi singurătăţilor...

Ba tata, la rându-i, dă de veste că şi Xida, „prietena ei" din Bucureşti, şi protejata mamei, o bârfeşte că n'a fost primită la Paris de cât în clasa întâia; iar unii domni, au inventat cum că plecarea la Paris a mamei ar fi avut loc din pricină că „a fost vinovată" faţă de soţ.

Tata le scrie bărbăteşte însă, ca un luptător de rasă, conştient de laboratorul patimilor, pe care-l constitue această lume:

> „Este ciudat ca tu, fiinţă mititică şi nevinovată, ai început a avea duşmani. Aceasta mă întăreşte şi mai mult în credinţa că vei merge departe, căci numai nulităţile n'au inamici".

Și ca notă comică, Haşdeu după ce le informează de tot ce se petrece acasă, unde Svârleasca poartă grija gospodăriei, că, neconsolata văduvă, cu prilejul unui parastas pentru defunctul soț, îl roagă pe dânsul să facă aşa cum e mai bine, ca să le trimită şi lor, la Paris, *„o farfurioară de colivă"*...

Rândurile acestea îmmoae puțin inima consoartei, prin amintirea celor lăsate de dânsa acasă, în gospodăria cu greu încropită la Mihai Vodă şi neînlăturatul dor de aceasta o determină să pună mâna pe pană şi să scrie ea însăşi o scrisoare soțului, atunci când Lilica termină de scris prietenelor dela Bucureşti. Scrie ce e dreptul; dar, rândurile ei deşi multe şi informative despre tot, în special despre Lilica şi hărnicia ei la carte, încep cu *„Domnule"*... Că la această determinare vor fi contribuit şi oarecari nevoi băneşti, este învederat. Noul lor apartament din *St. Sulpice*, deşi mai simpatic decât cel precedent, nu este mobilat, iar Iulia, soția, îşi va fi istovit ultimele economii personale, în cumpărarea câtorva mobile, destul de prezentabile, dar scumpe şi cu mici datorii rămase de plată.

Haşdeu se grăbeşte a le face față cât poate, şi prin *Comptoirul Halfon*, le trimite banii trebuitori, atât cota lunară, cât şi suplimentul de acoperire a cheltuelilor mamei. Iar scrisoarea soției smulge, cu toată răceala ei, accente de duioşie din partea penitentului, de totdeauna, părinte.

> „... totuşi îți sunt recunoscător că ai rupt tăcerea, căci amândouă sunteți ale mele, şi tu şi Lilicuța, precum şi eu sunt al vostru al amândurora, încât se cuvine

ca amândouă deopotrivă să vă aduceţi aminte de mine, în depărtarea ce ne separă contra voinţei mele".

Cu tot acest „contra voinţei mele", care stăruie cu imputarea lui, scrisoarea părintelui de familie, este primită cu lacrimi de recunoştinţă, căci de acolo, de departe se vede cum el veghează şi se sbate la un cât mai bun traiu şi la o cât mai înlesnită învăţătură a Lilicăi. Poveţe de profesor experimentat în materie şi inimă tremurată de părinte duios.

Pe lângă sfaturile didactice, despre felul în care copila trebue să se pregătească, de pildă la limba elenă, destul de grea şi de pretenţioasă, pentru care e recomandabilă o lecţie suplimentară, în particular, pe săptămână, Haşdeu, care primise între timp programele analitice ale clasei a patra, îşi dă seama de greutatea lor, şi cu toată dorinţa lui, ca fata să fie o fruntaşă în clasa ei, totuşi, grija muncii încordate îşi face loc între rânduri:

„In general, dragă Iulia, n'o forţa la muncă; lasă-i destul timp de recreaţiune, şi chiar de neastâmpăr copilăresc; forţa poate să sporească ştiinţa unui om, dar în acelaşi timp micşorează geniul, care trăeşte numai din libertate şi prin libertate. Aceste cuvinte ţi le scriu ţie, nu pentru a fi arătate Lilicăi..."

Şi mai departe, ca unul care ştia ce înseamnă Parisul, acest babilon de lumi străine, de aventurieri, de asasini, de corupători şi de speculatori ai naivilor, părintele îi recomandă în ce priveşte noua locuinţă:

„Cercetează însă pe cine ai deasupra și dedesupt, pentru ca nu cumva să fie niște vagabonzi.

Lilica mai cu seamă trebuie ferită și păzită, căci Parisul este cuibul crimei de tot felul, cu toate icoanele și crucile din *St. Sulpice*. Știi, cum o privigheam noi amândoi acasă, ca să nu fie singură, nici chiar cu profesorii. In Paris sunt periculoase până și femeile: servitoare, concierje, spălătorese etc., care se introduc în casă, sau pe lângă casă, cu planurile cele mai infernale. Sunt sigur însă, că la toate acestea te-ai gândit deja tu singură..."

Și în adevăr, Iulia, mama și fata, avuseseră această prevedere, iar rândurile din scrisoarea lui Hașdeu restabilesc acele unde de amplă legătură sufletaască.

— Ce bine-ai făcut, mămițo, ce bine-ai făcut, că i-ai scris. Și pentru că și tu ai ascultat pe Lilica ta, odată, ea te va asculta încă mai mult totdeauna.

— Tu ești un copil cuminte, Lilica, și mie îmi place să te ascult, când vorbești de bine. Da! Să urmezi și sfaturile tatii, și să cauți a-i sămăna cât mai mult, dar numai la carte...

— Da, mami, am să caut să-i samăn cât mai mult, la sufletul lui bun și iubitor... și nu mai puțin la carte, fiindcă pe tata puțini oameni îl pot ajunge!

Și în adevăr, cuvintele copilei sunt conștiente constatări, întru câtva ele se adresează și mămiții scumpe, despre care Lilica are conștiente aprecieri, ori de câte ori este a se face vre-o comparație intelectuală sau afectivă, între felurile de gândire și mai ales de simțire ale părinților ei. Copila n'are de unde ști și cântări

cu precizie ponderele de amărăciune din balanţa mamei, dar ea ştie altceva: geniul părintelui său şi iubirea largă ce el dovedise de atâtea ori pentru dânsele. Nu mai puţin, în acele aprecieri, precumpănea devotamentul de fiece zi şi de fiece oră al mamei, aşa, simplu şi adesea copleşitor, mergând până la urmărire şi control. Însă, ea îşi explică totul cu logică şi înţelegere. Ea desvineşte. Puţini părinţi mai cărturari, sau mai de puţină carte, poartă o aşa de caldă preocupare şi un aşa fior resonant la nevoile de înălţare a unui copil. Haşdeu avusese între altele, şi grija să strecoară în ziarul „Românul" o notiţă despre strălucitul ei examen dela Sf. Sava şi în special, despre primirea ei în clasa IV-a a colegiului Sévigné. Un exemplar din acest număr îl trimite copilei la Paris şi unchiului *Stanislas Haşdeu*, dela Viena, căruia Lilica va trebui să-i scrie cât mai des, aşa cum o povăţuieşte, în aceiaşi scrisoare către soţie:

„... Ori ce-ai zice tu, care eşti prea mizantropă, unchiul îi va lăsa o frumoasă moştenire, deşi noi trebue să comptăm mai întâiu de toate pe învăţătură şi iarăşi pe învăţătură, singura avere reală în secolul nostru"...

Iar mai departe, în grija ca Lilica să aibă tot ce-i place şi lipseşte:

„Nu mi-ai scris: unde şi ce mâncaţi? Nu cumva ai rămas vegetariană? In orice caz, lasă pe Lilica carnivoră...

Te sărut cu adevărată iubire şi stimă, Bogdan".

„... Cu adevărată iubire și stimă!", răspunde Hașdeu aceleia care i se adresase cu „Domnule", soției sale care altădată, purtase și ea atari sentimente pentru dânsul, atunci când el n'o rânise în acest buchet de flori rare care sunt: *iubirea și stima.* Dar mărinimia lui Hașdeu răsare tocmai de aceea mai evidentă și... desigur, mai penitentă...

Scrisorile pe care Lilica le trimite prietenelor sale dela București, în franțuzește ori în românește, după persoane, produc o nespusă bucurie acestora, dar nu mai puțin și tatălui. Pană Constantinescu, intimul lui prieten și prietena Lilicăi Matilda, fiica asestuia, duc aceste scrisori, în care informațiile despre Paris și viața ce-o duce ea acolo, abundă în spirit și naturaleță și le arată tuturor celor care, ca și dânșii, iubeau pe acest copil excepțional și-i preziseră strălucire. E de înțeles de ce scrisorile bucură și pe părinte. E legitimația și autentificarea marelui ei talent în desvelire, în ochii celor care se mai îndoiau de aceasta.

Progresele Lilicăi la acel liceu, între colege străine, pe care ea, din ce în ce, le distanțează mai mult, sporesc mereu acea mândrie și fericirea fără asemănare, pe care Hașdeu le și împărtășește copilei, stimulativ.

> „Sunt fericit, aflând dela mama că înveți bine și te silești mult la studiu. In Paris vei fi auzit deja vechiul proverb *noblesse oblige.* Nu vorbesc despre nobleța sângelui, care este ceva foarte secundar; dar natura te-a înzestrat până la vârf cu nobleța mai superioară a inteligenții și această nobleță te obligă a mări mereu pe fiecare zi, reputațiunea ce ți-ai făcut-o, așa zicând, din leagăn".

Aşa dar, încă un bici în emulaţia aceasta care alternează mereu la Haşdeu cu grija de sănătate, fără a le putea pune, până acum într'un echilibru, ori într'o preferinţă, recomandabilă. Căci, în adevăr, după comprimarea arcului care să impuie o accelerare a ritmului hărniciei, vine imediat destinderea lui, în proporţie utilă: grija de „ochişorii" Lilicăi, a acelor ochi frumoşi, care *„pentru o femee este totodată cea mai frumoasă podoabă, care înobilează figura întreagă şi-i dă expresiune"*. — Ba recomandarea aceasta repetată devine de-a dreptul ameninţare:

> „Dacă nu te vei sili a nu citi prea de aproape, dacă nu vei asculta în această privinţă poveţile mamei, voiu fi silit la venirea mea la Paris, a te duce la un medic, care să-ţi facă o grea operaţie..."

Haşdeu nu ştia că Lilica, citind aceste rânduri, va zâmbi superior, compătimitor chiar, pentru o ameninţare ce nu i se cuvenea. Făcea tot ce-i sta în putinţă să nu se încovoae pe caiet, ori să depărteze cartea dela ochi, dar voinţa ei nu era suficientă pentru a înlătura infirmitatea, pe care n'o corijă de cât lentilele, acele proteze multă vreme boicotate pe motiv că ar „strica ochii", când tocmai contrariul pare adevărat. Probabil, Haşdeu cobora din nou, în această problemă, superioara lui înţelegere a cauzelor şi efectelor, până la priceperea în materie, a soţiei sale, care-i scrisese.

Că această miopie va fi fost ereditară, într'o ramură ori cealaltă, este posibil, dar mai admisă credem a fi explicaţia că, pe deoparte anemia ei, iar pe de alta, în deosebi, cititul noaptea, la lumânări, ori lămpi, cu lumină slabă până târziu, va fi prilejuit slăbirea timpurie a ve-

derii copilei, care și la teatru, când mergea cu părinții săi, trebuia să ocupe primele scaune spre a vedea spectacolul.

Că acuma, în năzuința ei de întâietate în clasă, și care — cum am văzut — nu era numai a ei, orele de citit noaptea au sporit și miopia de asemenea, e lesne de înțeles.

Și, în adevăr, copila studiază cu o hărnicie de fiece zi și de fiece oră, iar rezultatele se impun profesorilor.

La latină, excepțiile, greutățile, verbele neregulate sunt deplin stăpânite și rânduirea lor în fraze, atât de dificilă, i-a devenit cu totul familiară. Așa, de pildă, într'o oră, citind tezele elevelor, profesorul *Gazier* dă peste participul *„pulsum"*, într'o traducere din *Caesar*. Eleva ascultată și întrebată care e infinitivul, îl confundă cu acel al verbului *pulso*.

— Ești sigură? întrebă profesorul Gazier.

— Da, așa cred, răspunse eleva.

— Cine știe? întreabă el pe colege.

— Eu, se ridică o alta.

Dar răspunsul nu este exact și clasa se încurcă.

Atunci din banca a doua se ridică un căpușor buclat cu ochi umbroși, dar pătrunzători:

— Eu știu, zice ea.

— Te rog, spune!

— „Pulsum" e participul verbului *pello, pepuli, pulsum, pellere*, și în adevăr se confundă ușor cu verbul *pulso*, fiindcă acesta este frecventativul celui dintâiu, dar participiul lui *pulso* este *pulsatum*.

— Mulțumesc, domnișoară Hașdeu, așa este!

— Și cum se scrie, revine profesorul, la prima e evă: cu un *l* sau cu doi *l*?

— Cu doi, când *l* vine între două vocale, răspunde aceasta.

— Peste tot, când e între două vocale?

Tăcere.

— Domnişoara Haşdeu ce zice? întrebă profesorul.

— *Pello*, şi *pellere*, sunt cu doi *l*, pentru că silabele în care se află *l*, sunt accentuate, iar *pepuli*, cu un singur *l*, fiindcă se află într'o silabă neaccentuată.

Preciziunea răspunsului confirmă maestrului latinist serioasa pregătire a liceenei exotice, pe care el o remarcase încă de mai înainte...

Altă dată, profesorul de limba franceză dăduse elevelor cu prilejul costatării unui caz, în care conştiinţa uneia din ele fusese absentă, o lucrare, în care să desvolte ce este *conştiinţa* şi ce este *remuşcarea*, dând exemple. Din toate lucrările, profesorul se opreşte asupra uneia, care, alături de o alta, luaseră nota *10*; dar prima era complectată cu următoarele douăsprezece versuri din *„La conscience"* a lui *Victor Hugo*, în care poetul genial, arăta cum acel *ochiu*, care urmărea pe *Cain* peste tot locul, nu l-a părăsit nici în sicriu.

Lorsque avec ses enfants vêtus de peaux de bêtes,
Echevelé, livide au milieu des tempêtes,
Caïn se fut enfui de devant Iehovah,
Comme le soir tombant, l'homme sombre arriva
Au bas d'une montagne en une grande plaine.
La femme fatiguée et ses fils hors d'haleine
Lui dirent : — Couchons nous sur la terre et dormons.
Caïn, ne dormant pas, songeait au pried de monts
Ayant levé la tête, au fond des cieux funèbres
Il vit un oeil, tout grand ouvert dans les ténébres
Et qui le regardait dans l'ombre fixement...

. . . . . .

Şi lucrarea aceasta era a Iuliei Haşdeu, care

știm că din *V. Hugo* își făcuse, de mult, cartea ei de căpătâi.

— Dar să știi, domnișoară, că *ténèbres* se scrie cu primul accent ascuțit și al doilea grav, adăugă, în treacăt, profesorul.

Hașdeu află, din scrisoarea copilei, despre succesele ei, și poate și din acelea ale lui *Bréal*, care-l ținea, din când în când, la curent cu acestea.

> „Nu-ți poți închipui — îi scrie părintele imediat — cât sunt de vesel și mândru totodată, aflând că ai să fii cea mai bună din clasa ta. Numai astfel se va constata pe deplin că succesele tale în București nu se datorau protecției mele, după cum pretindeau intriganții. Or cât însă ai fi de învățată, nu înceta de a fi voioasă, glumeață, râzătoare; căci posace sunt numai naturile mediocre sau răutăcioase..."

Asemenea elogii, urmate de sfaturile lui părintești, se repetă în cele mai multe dintre scrisori. Să se ferească de apa din Paris, care nu e cea mai bună, s'o amestece cu... vin; să poarte flanelă, acum asupra toamnei (îi scrie în a doua jumătate a lui Octombrie 1881).

Mai află Hașdeu că Iulia, soția, cu dărnicia ei, și ajutorarea tuturor nevoiașilor, adevărați sau prefăcuți, riscă să se găsească uneori în strâmtoare, și-o sfătuește să-și mai reducă acea *„generozitate îngerească"*, nu de alta; dar...

> „Dacă toți oamenii ar fi îngeri, ar merge; din nenorocire însă, un înger printre oameni devine totdeauna victimă. Eu rog pe mămița să nu mai facă ca la Brașov, unde ținea din pungă pe oricine venea dela

> Bucureşti, căci poate fi sigură că la nevoie n'o va ajuta niciunul din aceşti trântori, după cum n'a ajutat-o niciodată. Eu unul din parte-mi, răsplătesc cu prisos serviciile altora, dar numai servicii reale, aşa cum sunt, neexagerate, pe care iarăşi le răsplătesc în marginea puterilor mele, fără a uita că mai presus de toate sunteţi voi şi sunt eu însumi. Zică lumea cât îi place că sunt rece pentru toţi, dar sunt cald pentru ai mei..."

Şi cine a cunoscut ajutorul bănesc, de studii, de înălţare, pe care Haşdeu l-a acordat totdeauna studenţilor săi de valoare, cât şi prietenilor puţini, dar sinceri, se va încredinţa din aceste rânduri, şi de acest aspect moral al magului.

Deci, nu sgârcenie! Ci cumpătare şi calcul serios.

Veste bună pentru Lilica: *papà* îi face cunoscut că a vândut pianul de acasă, că a expediat cei 600 franci obţinuţi, cu care ea să-şi cumpere un alt piano din Paris; precum şi că a expediat şi ceva din obiectele de salon de acasă, pentru apartamentul lor.

Iulia cea mică sare de gâtul Iuliei celei mari şi Haşdeu va fi putut primi, pe tainicele unde, pe care le va cultiva deplin mult mai târziu, efluviile de bucurie pricinuite şi pianistei şi mamei cu „generozitate îngerească".

Aceste bucurii sporesc, se învălmăşesc, în noul lor apartament, astfel împodobit, şi în noua lor viaţă plină de noutatea impresiilor, pe care Parisul cu muzee şi operele lui de artă, le dărueşte în fiecare zi de libertate şi repaos. Azi, *Louvre*, cu două-trei săli, poimâine cu alte trei-patru, peste o săptămână *Versailles*, cu palatul plin de marmoră, cu panourile lui picturale isto-

rice și parcul bogat și imens cât paradisul însuși, altădată Opera cu *Manon* ori *Faust*, ascultate dela galerie, în extaz și neuitare.

Dar viața îmbâcsită de valurile călătorilor mai ales, de aglomerarea feluritelor primejdii din Paris, nu este isvor numai de bucurii. Acolo hălăduesc boli și sporesc epidemii.

Și iată că într'o seară între două teme, cu o neobișnuită oboseală scrise, Lilica își simte obrajii aprinși, capul puțin greu, o usturime ușoară în gât, și cu lăcrămări neexplicate, iar ochii nu pot suporta lumina. Strănuturi repetate, o ridică dela masă; o tusă seacă o sâcâie.

Mama se apropie cu spaimă, vede că obrajii copilei sunt îmbujorați și că fiori de frig o cuprind. Fără întârziere o culcă, îi face un ceai de tei, îi dă un praf de chinină, dar copila arde... După o noapte de chinuitor nesomn pentru amândouă, mama cheamă dis-de-dimineață doctorul. Acesta pune termometrul și găsește 38°,5', examinează gâtul Lilicăi și constată în jurul vălului palatin pete roșii cu puncte albe, îi cercetează ochii și-i vede injectați, nasul este prins, iar strănutul cu vițe de sânge. Spaima mamei sporește, cu toată potolirea pe care doctorul cearcă a i-o recomanda. Nu e pericol.

In sfârșit diagnoza este pusă: *rougéole*. Lilica explică mamei: pojar. Doctorul adaugă recomandarea tratamentului de rigoare și a unei paze mari.

Pentru prima oară mama simte primejdia singurătății, departe de Hașdeu, cu răspunderea grea ce o apasă. I se taie respirația. Ce să facă? Să-i scrie? La ce folos? Ce-ar putea face dânsul de-acolo? Dar cum să nu-i scrie? — Doamne, fie-ți milă; apără-ne, doamne! Și chinul nu se curmă. Chinul, dimpotrivă, crește, mai ales nopțile. Visul din preajma nașterii

Lilicăi, acel vis pe care şi l-a reamintit de fiecare dată când copila avea friguri, ori o indigestie, dar pe care nu l-a povestit nimănui, îi revine în aceste nopţi de veghe. Nouraşul acela ce să fi fost? Grijile şi primejdiile ce învăluesc pe om mereu? Dar el se întruchipase a fi o fecioară, care puţin a stat şi apoi s'a făcut iarăşi nouraş! Nu, nu! Ducă-se cu noaptea aceea! Un vis şi atâta tot! Doamne apără! Urmează prescripţiile doctorului cu înfrigurare şi aşteaptă o îmbunare dumnezeiască. A treia zi temperatura scade, dar erupţia se produce, roşie, iritantă, pe întreg obrazul Lilicăi, apoi pe gât, apoi pe piept şi în sfârşit pe tot trupul.

Un student prieten telegrafiază lui Haşdeu scurt, laconic: *„Lilica malade de rougéole"*. Când mama află de telegramă se decide să scrie şi ea tatei.

Intre timp, Haşdeu, primind telegrama, e ca fulgerat! Rougéole? Ce-o fi asta? Ca moldovean ştia de *cori*, dar de rugeolă nu auzise. Şi cum s'a putut Lilica îmbolnăvi? Lilicuţa lui! Dumnezeule! Şi iată-l pe Haşdeu, la acest strigăt, pornit de deasupra puterilor lui de gândire, peste ritualele în care nu credea, căzând în genunchi la icoane şi închinându-se ca orice creştin în pragul durerilor, fiindcă în preajma acestora instinctele sunt totdeauna mai tari decât raţiunea. Instinctul închinării doarme în oricare ateu. Iar Haşdeu nu era măcar ateu. In cuşca în care, depărtarea de Lilica îl ţine ferecat, părintele se sbate ca un leu întărâtat. Un gând îl împinge să se urce în primul tren şi să sboare la Paris, un altul îi impută slăbiciunea de-a o fi lăsat pe copilă să plece, un altul să fugă în puterea nopţii la un doctor şi în fine un altul invoca iarăşi cerul milostiv. Şi

așa se plimbă în jurul mesei, se așează pe pat, sare, are vedenii, se simte nebun. Lilicuța lui!

Este văzut alergând în zori la doctorul Vlădescu, iar dela acesta la doctorul Măldărescu. Amândoi îl liniștesc. Boala, în sine, nu e îngrijorătoare. Aproape toți copiii trec printr'însa, fiindcă e epidematică. Ceea ce e însă periculos, foarte periculos, sunt *complicațiile și urmările.* Aici toată grija! Șase săptămâni copila nu va trebui să iasă, fiindcă plămânii pot fi expuși la o debilitare foarte accentuată, care adesea duce la tuberculoză.

Aceste sfaturi, care în mintea părintelui sunt tot atâtea amenințări, le transmite imediat la Paris, fiindcă depărtarea îl silește să creadă că acolo doctorii cine știe de vor fi în măsură a da asemenea... recomandațiuni!?! Il subminează grija consecințelor, în deosebi amenințarea cea mai cumplită: „Atacul de plămâni!"

In după ameaza aceleași zile primește scrisoarea soției, că boala evoluiază normal, că doctorii i-au prescris tot ce trebuie și dânsa îi urmează cu robie. Lilica e în afară de pericol. (Pentru totdeauna oare??)

Totuși Hașdeu nu se potolește. Trimite și el recomandațiunile doctorilor de casă pentru Lilica, și pe ale sale proprii pentru lulia: *„...mă îngrijesc acum de tine, care ai trebuință de odihnă"*, scrie acest suflet sincer iubitor. Și în fine că în ce privește studiile, crede dânsul, ele nu vor suferi mult *„căci Lilica e foarte înaintată pentru clasa ei..."*

In cele din urmă boala își termină cursul ei tulburător pentru părinți și teribil — pe-asupra — pentru tată, care acolo între vrafurile de cercetări filologice nu-și află loc, scrie câteva rânduri, le lasă, capul îi cade în palmă și gându-

rile nu se pot concentra. Mai ales din cauza sgârceniei la scris a expatriatelor.

„Lilicuţo dragă,

„De ce mă pedepsiţi aşa de cumplit, trimiţându-mi câte o scrisoare abia la 15 zile? Oare pentru fiecare scrisoare trebue să vă amintesc printr'o depeşă telegrafică?

Il mai liniştiseră puţin veştile aduse de *Ermina* şi *Charlotte Walch*, care în acelaş timp făcuseră o călătorie în străinătate, trecând prin Paris şi vizitaseră, câteva zile la rând, pe bolnava lor prietenă şi elevă, aducându-le daruri, crisanteme albe, vorbe calde şi amănunte despre cele lăsate, la plecarea din Bucureşti.

Lilica e în fine iarăşi sănătoasă, dar paza celor şase săptămâni a fost cam nesocotită. Munca pentru cursuri este din nou într'aripată. Florica şi Marie de oparte, Matilda de alta, îi scriu pe rând, o sfătuesc să se cruţe, îi urează toată sănătatea şi-i trimit veşti care s'o înveselească. Dorinţa copilei, care nu e mai puţin şi a tatălui, este să treacă în Decembrie examenul integral de clasa a patra, spre a promova într'a cincia, cu certificatul atât de necesar obţinerei bursei dorită. Haşdeu râvneşte din toate fibrele inimei sale ca de Crăciun să se repeadă câteva zile la Paris, cu atât mai mult cu cât C. A. Rosetti, ministru în guvernul Brătianu, aflat la cârmă, îi deschide perpectiva de a-l face ministru în locul lui Urechia, adversarul său.

Cu câteva zile în urmă avusese loc desvelirea statuei lui *I. Heliade Rădulescu* din faţa Universităţii bucureştene, la care Haşdeu ţine acel minunat şi pios discurs pentru îndrumătorul culturii româneşti, discurs cu atât mai strălu-

citor cu cât mai palid este cel oficial al ministrului V. A. Urechia, pe care „Românul" nici nu-l publică, pe când pe al lui Haşdeu îl dă „în extenso". Despre efectul discursului acestuia Haşdeu, întreabă pe Lilica şi primeşte înălţătoare omagii din partea ei.

Copila hărniceşte din toată inima, dar absenţa, destul de îndelungată dela cursuri, îi toarnă plumb pe aripi. Absenţa mai ţesuse între băncile clasei şi oarecari invidii pentru excepţionalele note ce profesorii îi puseseră „romăncei acesteia". Lilica se cam decepţionează, cu atât mai mult, cu cât nemulţumirile îi vin şi dela unii profesori nedrepţi, care acum nu ţin seama de debilitatea ei.

Scrisorile ei sunt pline de amărăciune şi părintele se întristează deopotrivă.

> „Ceeace 'mi scrii despre şcoală mă întristează. Or cum ar fi, tu sileşte-te, tu să fii cea dintâi din toate colegele tale, iar la venirea mea la Crăciun vom vedea ce va fi de făcut despre îndreptare, deşi mie mi se pare că tu exagerezi!..." „Cestiunea principală este că tot ce se învaţă în clasă, adică tot ce se cere dela toate colegele tale, tu să nu ştii mai rău decât cea mai silitoare din ele, ba încă să ştii mai bine, căci eşti Românca, căci eşti fata lui Haşdeu..."

„Fata lui Haşdeu!" Ştia bine Lilica pe ce pedestal se clădeşte munca şi silinţa ei de fiece zi şi ce şlefuire fină i se cuvine. Aceasta îi şi dase amărăciunele, pe care sforţările ei de întâietate nu le putea înlătura. Dorinţa de a trece examenele în Decembrie, nu şi-o vede rea-

lizabilă. Se simte slăbită după boală şi progresele întârzie. Sufere. Sufere mult.

Singura ei consolare în acest timp este frumoasa pianină pe care, cu ajutorul unor prieteni, reuşeşte să şi-o cumpere. Un adevărat obiect de preţ, ca rezonanţă şi construcţie. Exteriorul de mahon cu încrustaţii de sidef, artistic lucrate şi un special dispozitiv al clapelor, fac din ea o mobilă rară, care consonează cu restul mobilelor puţine, dar de gust, pe încetul agonisite.

In ceasurile când capul cade, aproape, pe carte şi toate încordările ochilor mari şi setoşi rămân infructuoase, Lilica se ridică încet, se aşează la pianină, gamele repezi o destind, arpegiile gonesc în sbor şi Chopin coboară peste clape, inspiratele sale balade. Vocea de contraltă preludiază uşor, ca într'o visare, mama lasă lucrul alături, îşi ridică ochii asupra odorului care înfloreşte şi o linişte superioară, din altă lume, pluteşte asupra cuprinsului.

In dorinţa ei de a o revedea pe Lilica în putere, mama nu se dă în lături dela orice. Găteşte la bucătărie, după ce târguieşte cele de trebuinţă şi prepară suplimentele de hrană ce se impun zilnic discipolei. Dar Parisul nu are gusturile Bucureştiului, şi bucureştencele se aclimatizează dificil. Lilica a primit dela Bucureşti un respectabil salam de Sibiu, căci îi plac alimentele picante, dar ar pofti nişte măsline de Volo, şi mai ales puţintică alva, care la Paris nici nu se ştie ce este. Este însă cineva care, din sacul abundenţelor îndepărtate, va găsi cutiile rotunde de lemn cu alva vanilată, şi le va expedia, alături de o cutie tot rotundă de tablă cu icre moi, pe care Lilics le adoră, dar pe care bugetul mamei nu-şi îngădue a i le procura din Paris.

Ba mama ceruse vraciului acestor bunătăți și o altă expediție, de data asta vie și pe picioarele ei: o servitoare trimisă din București, care să le fie de ajutor perpetuu, nu numai așa, câteva ore, cum sunt aceste „coconese" pariziene, care vin cu ifose și tocuri *Louis XV*, ștergând un praf superficial, ori ducând o scrisoare la o cutie aflată parcă la 3 kilometri...

Hașdeu se va înhama și la asemenea povară care, întrucât profită Lilicuței lui, îi pare o nimica toată.

Prietenii și prietenele, la rându-le, scriu Lilicăi vești din București și ea nu le uită, trimițându-le informații, descrieri din Paris, impresii dela cursuri, cu mutre de profesori și versuri epigramatice. Schimbul e des, recreativ, iar prietenele plimbă din mână în mână aceste minunate și variate rânduri.

Pentru obiectele de curs însă, sacrifică tot răgazul ei de joacă, iar ca recreație vin cărțile literare, *franceze* în primul loc, *engleze*, și nu mai puțin *germane*. In convalescență, când împlinise 11 ani, la 2 Noembrie, mama îi aduce o carte nemțească a unei povestitoare *Clementine Helm: „Das verblätige kleeblatt"*, al cărei cuprins era poate mai potrivit cu nivelul cultural al mamei decât cu acel al *elevei Iulia Hașdeu*. Totuși, pe verso copertei Lilica scrie *„Donné par maman l'anniversaire de ma naissance, en 1880, le 14 Novembre, à mes onze ans. Julie Hașdeu"*.

Și astfel între *Caesar* cu *„De bello gallico"*, între *„Les mots grecs"* a lui *Bréal*, în care ea adnotează, grupează observațiile, fixează principiile gramaticale, și între lectura franceză scolastică, Lilica Hașdeu își menține hrana cea substanțială a sufletului ei, citind pe poeții și prozatorii francezi, favoriți ei, mai ales: *Hugo*, *Lamartine*, *Vigny*, *Musset*, etc., memorând și re-

citând mamei, cu aer şi scandare profesorală, versurile lui Hugo în special, care o obsedează.

Dar Crăciunul se apropie. Lilica arde de dor de a-şi revedea părintele şi a petrece laolaltă sfintele zile, dacă nu în ambianţa datinelor frumoase de acasă, ce-i ţineau ochii şi sufletul captivat în toţi anii, cel puţin cu acela care i le explica şi i le făcuse dragi. De aceea îi scrie şi-l imploră să mai lase „discursurile" şi vechiturile în care-şi prăfuieşte barba, şi să vie!

Şi părintele se conformă. Se conformă în primul loc aprigului foc pe care dorul i-l aprindea zi de zi, după mugurul lui scump.

Şi iată-l predând Svârleascăi gospodăria, cu căţei şi mâţe, încărcându-se cu bagaje, alimente (alva, icre, masline) o haină îmblănită pentru Lilica şi pe deasupra cu un coş de paie în care bagă pisica favorită mamei, după ce face de câteva ori pe dresorul ca jigodia să stee acolo, în cupeul ei de nuele care-o va transporta la Paris, în ciuda cotoilor văduviţi şi mulţi, din cuprinsul Arhivelor... Şi pleacă.

Trenul merge încet, se târâe ca un melc. Mai iute, mai iute! Cu atât mai mult cu cât trebue să se oprească la München, unde are un prieten şi speră în oficiile acestuia pentru a duce la Paris, de-acolo, o servitoare nemţoaică, poate chiar bonă. Şi oprirea are loc o zi. O zi nesfârşită, ca o lună parcă. A găsit ce-i trebuia şi a doua zi bagajele lui sporesc cu o *„Stuben mädchen"* roşcată, scurtă şi vorbăreaţă. Cu atât mai bine pentru Lilica.

Sosirea la Paris şi-o aranjeează aşa ca să aibă loc dimineaţa. Şi la gara de est, în iarmarocul de lume care strigă, de bagaje care-l ciocnesc şi „porteurs" care înjură, Haşdeu coboară, cu un buchet de trandafiri şi garoafe pe care-l

predă, între îmbrățișeri neoprite, Lilicăi, iar soției îi oferi în schimb juvaerul... din paner. O scenă... demnă de un mare savant român, are loc, în hazul celor dimprejur. Lilica, în nerăbdarea de a-și vedea pisica, deschide capacul coșului, vrea să-și apuce pufoasa prietenă, dar aceasta, speriată de vacarmul ce-o înebunește, după atâta tupilătură în paner, țâșnește scurt. Hașdeu o prinde de coadă, cotarla miaună strident, râsul se face clocot și animalul e reținut... convenabil. La aceasta se adaugă și strigătele nemțești ale bavarezei, deopotrivă de speriată.

In apartamentul lor atât de tăcut adesea, coboară freamăt de veselie, glume, povestiri, mai ales povestiri de tot felul: despre prieteni, despre întâmplări, despre pisicile și Hector de acasă. Lilica, pe brațele tatălui, spune de toate. Mama, la rându-i, nu contenește cu durdura boalei, a nopților ei de nesomn și veghe, cumpănindu-și întrebările și — în special — iscodirile despre acele.. predilecții.. ale soțului, dela București.

— Păreri și răutăți ale lumei, dragă nevastă. Cusurul vostru al femeilcr este să credeți că iubirea transformă pe bărbați în sfinți, se justifică, în lipsa Lilicăi, Hașdeu.

— Apăi că nu's chiar așa de toantă, dragă Hașdeu. Tu și sfânt!...

— Nu vorbesc de mine. Deși dintre toți bărbații, poate că eu nu sunt cel mai rău, Iulia dragă!

— Eu nu zic asta, însă... mult am suferit...

— Cred, pentrucă te-ai lăsat încredințată de invidioși... Cred c'ai suferit. Dar mai crede ceva: că și eu am suferit, da, da, foarte mult...

— Iaca, asta... ce să zic?...

— Și m'ai și pedepsit... Nu-ți faci închipuire

cât sufăr eu de depărtarea asta la care tu m-ai osândit.

— Eu? Şi Lilica...

— Ea? Un copil ambiţios... Da, da, Iulia; ambiţios ca mine... şi ca tine... Dar să lăsăm totul la voea soartei.., Să veghem amândoi asupra Lilicuţei noastre, pe care-am găsit-o slabă.

Şi săptămâna în care Haşdeu a stat acolo, este o binecuvântare cerească, mai cu osebire pentru Lilica. Prânzesc de câteva ori în oraş la *Duval*-urile cunoscute tuturor străinilor, ba chiar şi la Grand Restaurant de l'*Odeon*, cu chelneri în frac şi tacâmuri de argint, şi asta pentrucă müncheneza ştie a face numai mâncăruri bavareze. Aproape în fiece zi are loc câte-o vizitare de muzeuri, de monumente, de prieteni, iar Haşdeu îşi rezervă vre-o două pentru specialitatea lui. Savantul face câte o vizită lui *Bréal*, lui *Berger*, lui *Bergoigne*, care la rândul lor îl duc la „Societatea de linguistică" prezentându-l colegilor lor, de care Haşdeu nu era străin.

Cu privire la Lilica, părintele îşi dă seama, că a o fi silit să dea acum examenele ar fi fost un sacrilegiu. Copila e vădit mai slabă decât o ştia la plecare şi sforţările o consumă. Ochii lui o învăluesc mereu cu grijă, cu sete de a-i afla gândurile, cu duioşie pentru căpuşorul frumos şi plin de minte. Constată progrese enorme. Latina este serios însuşită, istoria pe larg, literatura încă mai mult. Greceasca acuma e pe pragul însuşirilor fetei. Merge, dar şchioapătă! Haşdeu convorbise cu *Bréal* despre toate. Bréal lăudase cu sinceritate capacitatea copilei, iar pentru greacă recomandase un preparator. Iar Haşdeu la rându-i insistă pe lângă elevă.

— Nu neglija greaca, Lilicuța tatei. Nu poate i cineva bun latinist, filolog mai ales, fără cest temei clasic.

— Mă voi sili, papa, mă voi sili.

— Da, copila tatei, să te silești, dar *„festina ente"*. In primul loc sănătatea ta și în deosebi ochișorii tăi. Asta mă preocupă deopotrivă.

— Și pe mine!

— Și pe mine, adaugă mama. Mereu o sfă-uesc să stee dreaptă.

— Dacă nu pot! Cum mă depărtez de caiet nu văd... Altmintreli mă simt bine. Din când n când însă tușesc. Medicul a zis că așa se ntâmplă totdeauna după pojar; dar totul trece.

— Să dee Dumnezeu! Să te păzești mereu. Să iei tonicul recomandat, ca să te faci iarăși voinică. Ai atâta de muncit pentru examen. Și trebue să-l treci strălucit, fala tatei!

— Da, da! Asta e și ambiția mea, papi, crede-mă!

Și ziua plecării se apropie, cu rouă pe gene și boabe în barbă. Sfaturi, recomandări pentru miopia Lilicăi, și angajarea unui medic al casei, plătit lunar! Chestiunea ochelarilor vine pe tapet și va reveni medicului s'o rezolve dacă va fi nevoe.

In ce privește dorința mamei, pentru a-și spori mijloacele de existență, de a lua în pensiune o copilă-două, Hașdeu nu e de această părere, afară doar dacă e vorba de niște copile ale prietenilor lor, despre care se va interesa.

A doua zi de anul nou Hașdeu pleacă. Despărțirea e dureroasă pentru cele două suflete ce se adoră. Pentru soț, nu e mai puțin ferbinte și o lacrimă scapă pe mâna soției...

Iar viața grea își recucerește tiranica ei domnie, la cele două capete ale drumului de fer ce-i depărtează mereu.

Lilica urmează conştiincios îndrumările. In această năzuinţă de a se conforma punct cu punct sfaturilor, copila găseşte consolarea de fiece zi. In orice acţiune de acest fel ea aude încă, alături, şoapta părintelui. Şi astfel lacrima se svântă mai uşor.

Bavareza însă e mai mult o povară. Găteşte prost, vorbeşte mult şi e neglijentă. Soţia trimite imputări lui Haşdeu, că i-a adus pe cap o belea. Şi o concediază, cu bani plătiţi din greu şi forme plicticoase. Haşdeu răspunde că bine au făcut şi le comunică două bucurii mari: reapariţia *„Columnei lui Traian"* şi alegerea lui ca membru la *„Societatea de lingvistică din Paris"* cu elogioasă votare.

Dar Iulia, soţia, îi mai scrisese că Lilica învaţă bine, însă, că nu ascultă să se supra-alimenteze, şi că uneori îi răspunde cuvinte tari...

Şi atunci în acea scrisoare, adresată soţiei, adaugă, ca un fel de nobil răspuns la imputările din trecut, cât şi la cele despre nemţoaică, un sfat indirect pentru Lilica:

> „...Nu mă îndoesc că ea învaţă bine, dar o rog şi de astă dată să nu te supere, să te menajeze, să te asculte, *căci puţini copiii în lume au o mamă mai bună"*...
>
> „...Să-mi scrieţi des, foarte des, căci altfel nu pot lucra nimic, fiindcă mă apucă durerea de cap...". (1 Februar 1882).

Iar într'o scrisoare următoare, trimisă Lilicăi, după diverse chestiuni de bani expediaţi, de un furt ce s'a făptuit acasă, de pe urma căruia şi Svârleasca a avut de păgubit, şi al cărui autor crede a fi servitorul Iancu, Haşdeu revine la veşnicul lui „leit-motiv"...

„...Voi face tot, numai tu să te sileşti să înveţi bine, să te porţi bine, să nu superi pe mama, *să nu uiţi niciodată că te chiamă Haşdeu*, iar deviza familiei noastre trebue să fie: *patrie, onoare, stimă,*" (sublinierele sunt ale noastre. N. A.)

„...In „Columna" pe Februarie, care va eşi mâine sau poimâine, veţi râde, găsind „o scrisoare către tine", despre portretul lui Ştefan cel Mare"...

Peste puţin, Haşdeu le comunică şi vestea, din chiar incinta Academiei, unde lucrează, că Urechia a disolvat consiliul permanent, în care figura şi el, şi că deci pierde 280 fr. pe lună, dar — tot răul cu partea lui de bine — a doua zi după aceea este ales *decan* al facultăţi de litere, în ciuda adversarului său. Şi iarăş biciul patern:

„...pe mititica Lilicuţa o rog şi de astă dată să nu te supere şi să înveţe"...

Şi acel biciu are constant ecou. Copila se aplică cu râvnă sporită, cu trudă de zi şi de noapte, lecţiilor, pregătind în acelaş timp examenul.

CAP. VI

BRAZDĂ STRĂINĂ

Examenul parţial este în preajma Paştelui. Lilica e pregătită ca nicio altă candidată. Răspunsurile sunt depline, documentate. Profesorii sunt încântaţi.

In afară de franceză, latină, greacă, istorie, etc. eleva Iulia străluceşte la încă o materie.

Se ştie despre francezi, şi spune lumea, cum că ei sunt un popor învăţat la orice, afară de Geografie. Din acest punct de vedere, Lilica era o adevărată franţuzoaică, încă din clasele primare. La drept vorbind, o elevă silitoare, dar nu sclipitoare la geografie.

De data asta însă, eleva românca s'a arătat şi aci cu mult deasupra colegelor ei franceze.

Profesorul întreabă ceva despre Africa şi căile de comunicaţie nouă, deschise acolo.

Canditatele răspund câte ceva de căile ferate din Alger, Tunis şi celelalte colonii franceze.

— Dar altele, în special, una nouă? întreabă profesorul.

— Canalul de Suez, răspunde îndată eleva *Talois.*

— Foarte bine, zice profesorul, dar această cale este franceză?

Elevele tac. Nu-și închipuiau contrarul, dar n'aveau nici siguranța afirmativei.

— Evident, răspunde eleva Iulia Hașdeu.

— Ești sigură? întreabă profesorul, știind că altcineva deschisese acea cale nouă către Indii.

— Zic: evident, răspunde Lilica, fiindcă deși canalul Suez a fost deschis de englezi cu ajutorul lui *Saïd Pașa*, Kedivul Egiptului, și mai ales cu solicitudinea ministrului englez *Disraeli*, totuși fiindcă planurile și conducerea revin marelui om francez, inginerului Viconte *Ferdinand Lesseps*, un genial om de acțiune, a cărui statue se înalță azi la *Port Saïd*, canalul acesta este și o operă franceză.

— Bravo, domnișoară Hașdeu: răspunsul dumitale îmi place cu atât mai mult, cu cât, ca străină, arăți un mare suflet francez.

Și mama scrie cu legitimă mândrie soțului felul cum ea a veghiat asupra copilei și despre succesul obținut de aceasta, iar Hașdeu răspunde copilei cu entuziasm pentru reușita ei frumoasă, neuitând stima plină de curtoazia lui, atât de insistentă, pentru mamă:

> „... o mamă de care trebue să fii mândră și s'o iubești ca pe însuși Dumnezeu, căci asemenea mame sunt prea puține în lume..."
> și apoi iarăși:
> ...„Învățând, să nu uiți totodată sănătatea. Cruță ochișorii tăi, stai drept, și mai mișcă-te, căci viața prea sedentară la vârsta ta e foarte periculoasă..."

Din toată corespondența de până acum și cea următoare, se desprinde ceva din domeniul acelui subconștient atât de propriu „magului dela Câmpina", cum i se va zice bătrânului Hașdeu, atunci, când el se va retrage în caste-

lul lui şi când convorbirile spiritiste vor deveni... „conştientul" lui din urmă. Se desprinde dar pedala de rezonanţă forte, pe care el apasă veşnic, atunci când îl preocupă supraactivitatea recomandată fetei, dar şi surda temere, pedala de pianissimo, asupra sănătăţii, asupra inevitabilelor consecinţe, pe care această hărnicie, veşnic pretinsă, le produce totdeauna asupra unui copil precoce...

Pentru moment, bucuria succeselor Lilicăi devine exuberantă.

Haşdeu o comunică, o trâmbiţează verbal, prietenelor, o scrie în revistă pentru toţi. Şi prietenii lui, între care numără acum şi pe *Caragiale* şi pe *Bariţiu*, îi împărtăşesc starea lui de spirit, cu caldă sinceritate.

— Aşa copil, la aşa părinte, zice Caragiale, la o întâlnire.

— La aşa părinte, aşa prieteni, ripostează Haşdeu.

— Să ţi-o trăiască Dumnezeu, îl bate pe umăr Bariţiu...

— Şi să mai închinăm o cupă pentru amândoi, adaugă autorul „Scrisorii pierdute."

— Am auzit că marele *Bréal* a felicitat-o! îşi aminteşte Bariţiu.

— Exact. Iar vestita *Talois*, o colegă primă în clasă până acum, a trecut a doua. Auzit-aţi şi asta? face Haşdeu cu mâna pe barbă şi scântei în ochi.

Acea scrisoare de felicitare, Haşdeu o încheie astfel:

> „Toţi se interesează de studiile şi succesele tale şi au dreptate, căci tu — Besarabo-Munteano-Ardeleancă — eşti un fel de esenţă a întregului neam românesc".

Prietenele Lilicăi se înveselesc deopotrivă și Hermina, cu Maria și Florica, sau Mița și Alexandrina, își împart scrisorile ca și bucuriile. Svârleasca suspină între două lacrimi, de dorul acestui odor de copil, atât de iubit și de învățat.

Iar bătrânul I. Brezoianu, magistratul de vastă erudiție, plecând la Paris, aduce misivele prietenului Hașdeu, și tot odată prezintă mamei fenomenalei eleve, omagiile sale de admirație. La rându-i, Frățilă, care ajuta cu tot devotamentul lui la redactarea și expediția „Columnei lui Traian", adaugă o scrisoare de felicitare și urări de sănătate deplină copilei.

Lilica, în acest timp, arată o față sănătoasă, plină, veselă, între colege, cu care—în recreație—face ghidușii, spirite totdeauna cu „pointe", și câte-o farsă inofensivă. Mai ales e combativă. Succesul din urmă îi aduce multă volubilitate în expresie și un prestigiu, care, cu toate micile intrigi și invidii dn clasă, i se afirmă din ce în ce. Convin cu toatele că Iulia Hașdeu este prima în clasă, dar nu numai din meritele ei, ci, poate, și dintr'o „atențiune" deosebită pe care Franța a acordat-o mai totdeauna musafirilor ei...

Desrădăcinarea din patrie o face să vadă astfel că toate visurile sunt frumoase, dar realitățile sunt prigonitoare. Frumoasă țară Franța, minunat oraș Parisul, dar *Patria* e deasupra tuturor farmecelor omenirii.

Va spune-o în curând:

„On cherche souvent des défauts
A sa pauvre patrie
Mais malgré ses fous et ses sots
Elle est toujours chérie!

. . . . . .

Surtout quand longtemps exilé
On a vécu loin d'elle,
L'amour profond s'est révélé
Dans le coeur infidèle...

. . . . . .

Şi nu odată în convorbirile ei cu celelalte colege, cuvântul inspirat al copilei de doisprezece ani, ridică România în ochii ascultătoarelor.

— Atunci de ce ai părăsit-o? o întreabă una din acestea...

— Pentru ca venind aici, s'o iubesc mai mult.

— Recunoaşte totuşi că iubirea e cam distanţată...

— Niciodată România nu-mi pare mai frumoasă şi mai scumpă ca de-aici. Acolo sunt şi oameni simpli şi oameni răi, ca oriunde, ca şi în Franţa, dar poporul meu e bun şi brav. Nici o naţie n'a luptat pentru a scăpa Europa de hoardele barbare ca acea românească. Dacă aţi şti ce-am suferit noi! Dacă aţi şti...!

— Ştim, dar nici Franţa n'a fost mai prejos.

— Desigur, dar altfel primeşte valurile digul de rezistenţă, şi altfel plaja îndepărtată, răspunde eleva Iulia Haşdeu.

Asemenea dialoguri, Haşdeu nu le va cunoaşte niciodată, decât palid şi tardiv evocate de dânsa. Dar dacă ar fi fost faţă când se produceau, mândria lui s'ar fi rezemat de-a-dreptul pe cer.

Deşi de abea scăpată de examenele trecute, Lilica le pregăteşte pe cele generale, sub îndemnurile, de prisos, ale mamei. Işi ia preparator de greacă, de latină, şi pe lângă toate acestea, nu-şi uită predilecţiile sufletului. Clipele libere nu sunt acordate repaosului inactiv. Desemnează, pictează, dar mai ales ia lecţii de piano atât la liceu, cât şi acasă.

Haşdeu află şi roagă pe mama să revie la măsură.

> ...„Zicând aceasta, sunt departe de a mă gândi la economii, căci numai economic n'aş vrea să fiu când e vorba de viitorul Lilicăi, dar am în vedere de a nu se abuza de forţele ei încă prea fragede. Când oare mai are ea vre-un singur moment liber? Gândeşte-te, dragă Iulia, şi mai gândeşte-te încă odată..." (5 Maiu 1882).

Şi în adevăr, Haşdeu se priveză de multe: reduce ţigările, din una face două, lucrează în vederea premiilor, recurge foarte adesea la creditul bancherului Mircuş şi aşa sporeşte apuntamentele atât de necesare copilei şi mamei. E mulţumit c'o poate face pentru ele, e bucuros că, graţie acestora, soţia sa a revenit la sentimente mai bune şi căsnicia lor, cu toată separarea vremelnică, va dura, spre binele Lilicăi. Asta cu atât mai mult, cu cât alte căsnicii se clatină. De pildă cea a soţilor *Walch*. Pictorul, arogant şi violent, îşi martirezează soţia, ba o şi loveşte. Soţia şi cu Hermina au fugit deacasă îngrozite.

— Ticălosul! exclamă Iulia mama, citind rândurile acestea.

— Biata Hermina! adaugă Lilica.

— N'aş fi crezut să ajungă până aici... Charlotte mi-i prietenă şi e o femee aşa de cuminte!

— Ca şi tine, mamă.

— Nu i aşa?

— Da! Dar Walch nu e Haşdeu... Cine mai e pe lume ca tata?! N'am dreptate, mamă?

— Tu eşti o fată deşteaptă, deşteaptă tare, Lilicuţo!

— Ce fericită-s şi cât de nerăbdătoare să-l văd în curând.

Haşdeu se şi pregăteşte de o nouă călătorie la Paris, unde să-şi petreacă întreaga vacanţă de vară, mai ales că e îngrijorat de unele plictiseli ale mamei, în acel apartament ocupat acum, a cărei „concierge" e o femee rea, cicălitoare şi obrasnică, întărâtând şi pe servitoare împotriva ei. Iulia soţia se plânge repetat contra ei, ca şi cum Haşdeu, dela Bucureşti ar fi putut face mai mult pentru dânsele, de cât însăşi mama, recurgând la poliţie. Totuşi, în cele din urmă el scrie lui Odobescu, care e ataşat de legaţie la Paris, să le dea tot concursul şi să potolească obrăsniciile ce supără atât pe soţia lui.

Nu mai puţin linişteşte pe Iulia lui, anunţându-i sosirea la 14 Iulie şi mulţumindu-i pentru rochiţele cumpărate acolo şi trimise prietenelor dela Bucureşti...

> „...Eu felicit pe mama pentru nobleţa sentimentelor, prin care s'a distins totdeauna şi pe care să le imitezi şi tu, Lilicuţo dragă. Numai, pentru mila lui D-zeu, nu mai tremuraţi dinaintea conciergelor..."

Şi plecarea la Paris a lui Haşdeu are loc în condiţiuni morale şi materiale neaşteptat de favorabile. Este trimis de guvernul Brătianu la Paris, pentru a reprezenta România, la desvelirea monumentului marelui om politic francez şi ilustru istoric: *Jules Michelet,* filoromân preţuit, cetăţean român de onoare.

Soseşte aşteptat la gară de nerăbdarea Lilicăi şi a mamei, cu câteva zile înainte de 14 Iulie 1882, când are loc serbarea. Pentru drum îşi ia cu sine date istorico-biografice asupra savantului francez, îşi alcătueşte discursul şi mai aduce cu veştile de acasă, salutările amicilor, în special ale lui Ionescu-Gion, şi câteva din triumfurile

proprii. Intre altele, că veșnicul adversar Urechia l-a rechemat în consiliul permanent, ba—ce-i mai mult— l-a și propus la decorația „Coroana României" în gradul de comandor, refuzată de dânsul, câtă vreme i s'ar fi cuvenit „mare ofițer".

Și venind vorba de neplăcerea cu *concierge*-a:

— Bine, Iulie dragă, zice el soției, când vede pe bicisnica ușieriță, se poate, o luptătoare ca tine, cu sânge viteaz, să te temi de o stârpitură ca aceasta?

— Eu de mânele ei nici că mi-i teamă; numai de gura ei... că umblă ca melița, și nu-i pricep tot cuvântul...

— Noroc că s'a potolit că altfel... „tuna dracul" în ea... face Hașdeu.

— No, că asta și ziceam Lilicăi; de bună seamă, pentru asta ne-am și grăbit mutatul.

— De când a venit un agent dela poliție, adaugă Lilica, s'a mai liniștit; dar odată chiar m'am sperit...

— Auzi tartorița! face Hașdeu.

— Chiar așa, călca-o-ar vaca a neagră, încheie dialogul mama.

Tustrei merg la serbarea desvelirei monumentului, unde Iuliile ocupă loc de frunte. Hașdeu își pusese în cuvântarea sa tot talentul, documentarea și mai ales sufletul lui de învățat și de patriot, pentru a înălța pe marele istoric și protector al cauzei românești și această cuvântare se desvoltă elogios, atât pentru cel imortalizat în bronz cât și pentru vorbitor. Felicitările abundă, iar presa reproduce discursul, cu emoționante aprecieri pentru istoricul român. *„Le Temps"*, *„Le Rappel"*, *„L'intransigeant"*, se întrec în laude pentru Hașdeu, prietenii îl ovaționează și o masă comună încheie cu căldură, sporită de *Médoc*, prilejul ales de afirmare românească.

Dar nu numai atât. Le elogiază concomitent

şi odrasla celui ce ilustrase neamul românesc, şi care la rându-i, complectase gloria acestuia. Examenul general, de fine de an, aduce din gura lui *Bréal*, a lui *Picot*, profesorul de istorie şi a lui *Gazier*, bine meritate cuvinte de laudă. Lilica promovase cea dintâi clasa IV-a. Mică şi gâdilită în modestia ei, copila nu-şi afla loc pe scaun şi zâmbeşte fericită de fericirea lui *papà*.

Astfel, vara începe sub prospere auspicii. Mijloacele financiare sporite îngădue lui Haşdeu de a-şi duce familia la mare. Câteva zile la Marsilia şi câteva săptămâni la Genova. El alesese de mult aceste două staţiuni climateterice estivale, pentru a profita de cele două mari isvoare ale acestora, biblioteci şi arhive istorice. Şi pe când Lilica şi mama se prăjesc la soarele, destul de torid, al acestor porturi cu plaje largi, Haşdeu îşi şterge năduşeala între zidurile cu rafturi şi hrisoave, pentruca mai apoi să noteze în *Columna lui Traian* o rară descoperire:

> „... Este curios că primul document pe care l-am scotocit în Arhivele din Genova, emană dela un strămoş al meu..."

După aproape două luni de odihnă şi aer, pentru Lilica şi mamă, de trudă pentru tată, în a doua jumătate a lui August, Haşdeu ia drumul spre ţară, iar luliile lui dragi către Paris. Lipsa unei servitoare, ori a unei bone, îl supără şi cu toată cercetarea lui, nu poate afla una de încredere şi ajutor real pentru soţie. De aceea, ajuns la Bucureşti, întâlneşte pe Ernestina Feichtinger, o convinge să plece ca menajeră la Paris, şi tânăra femee care iubea pe cele două expatriate, convine să plece cât de

curând, cu o retribuție destul de îmbietoare de 60 franci pe lună.

Intre preocupările mamei stăruia mereu și aceea de a lua două trei studente în gazdă, nu numai pentru a-și adăugi venitul, ci și pentru a da Lilicăi niște prietene care s'o mai distragă multiplelor ei ocupațiuni.

Gândul Lilicăi încălzea adeseori speranța de a avea lângă sine pe prietena *Florica Zaharescu*, absolventă și ea a cursului gimnazial, dar care, cu tot asentimentul părinților ei de a pleca la studii în Paris, nu se înduplecă de a-i părăsi.

Hașdeu face în adevăr toate intervențiile pentru a o convinge pe fetița prietenilor săi, pentru ca Lilica să aibă un suflet apropiat lângă dânsa, cu atât mai mult cu cât el își dăduse acum bine seama că fetița stă prea mult cu nasul în carte și surmenajul îșî cam făcuse apariția prin acele dureri de cap. Părintele, el însuși copleșit de munca în care este prins, cât și de aceea ce luase locul odihnei din vara trecută, iar pe deasupra de singurătatea cu atât mai tristă, după cele aproape două luni petrecute lângă cele scumpe lui, își pune tot felul de întrebări cu privire la regimul ce trebue urmat de Lilica.

Dar întocmai ca o patimă, cultura și talentul, ori de câte ori se stimulează reciproc și aprig, pe lângă licoarea diamantină și tare a rafinării superioare, depun în organism nevăzuta pulbere destructivă a arderilor intense. Prinsă în cercul atât de apropiat minții sale, al cultivării prin mijlocirea limbei franceze, pe care o vedea mai proprie gândurilor sale decât paternul ei graiu, Lilica își însușește zilnic porții vorace din lectura ce îi cade sub ochi, ca și din preocupările literare care o cheamă insistent, ca într'un cald și intim refugiu. In min-

tea copilei de treisprezece ani nu este răgaz. In ea se rânduiesc, pe compartimente atât de învecinate, studiile şcolare, dar şi visurile, inspiraţiile, planurile ei de opere mari. Priveliştele, lecturile poetice, amintirile, toate sub lentila de adâncă refracţiune, a minţii sale, o face să schiţeze impresii, reflexiuni şi alte piese de teatru. romane, poeme, sau ode. Când mamei, îi apare figura de lumini şi umbre a copilei, mai obosită, ea nu-şi dă seama că spiritul acesteia parcurge compartimentele în vălmăşag ale muzelor ce şi-o dispută. Şi poeziile, cărora mai în urmă Lilica le va da o formă finală (nu definitivă), se aştern incipient, cu desene alăturate, pe caete, pe cărţi, pe foi libere, aşa cum a scris ea întotdeauna. Totuşi profesorii nu cunosc nicio absenţă, nici o diminuare în lucrările ei didactice.

Ernestina, mai puţin menajeră de cât o voise tatăl, îşi rezervă doar rolul de preceptoare pentru germană, unde avea de lucru şi de maestră la piano, unde nu prea avea ce s'o înveţe pe maestra Lilica. Aşa dar, încă un program în plus pentru elevă. Mama Iulia nu căpăta, în noua tovarăşă de cămin, o ajutoare pentru dânsa, cum o dorise soţul şi de aceea se plânge acestuia în scrisori. Ea însă nu-şi aplică nici privegherea şi nu asculta nici glasul instinctului matern, în a smulge cu chibzuită măsură, pe Lilica, din noianul de cărţi, de caete şi exerciţii, pentru a o trimite cu Ernestina în orele libere, în parcurile şi squarurile Parisului îmbâcsit. Se bucură de aparenţa trandafirie şi plinuţă a copilei, aparenţă atât de înşelătoare şi de fatală în viaţa genialei făpturi...

Noul an şcolar a început cu silitoare râvnă şi eleva Iulia Haşdeu nu desminţeşte nici una din recompensele meritate precedent. Sufere

de dorul tatălui, în apropierea căruia acum, mai mult ca ori când, se simțea *ea* cea adevărată. Convorbirile își înălțaseră nivelul, interesul subiectului ales fusese viu urmărit și poetul-savant îi strecurase în ultima revedere multe sfaturi și utile îndrumări estetice.

Nu mai puțin Haşdeu se simte ca lângă o colegă și constată că evoluția copilei, într'un an, valorează aproape un deceniu. Aceasta îl îngânfă în așa măsură, în cât reduce proporțiile criticului filosof dintr'însul... E preocupat mereu de bursa bănească ce urmăreşte a obține, uitând de bursa destinului, în care remizierul Satan aruncă ispititor aur...

La 2 Noembrie 1882, Lilica împlinise 13 ani. In aceași zi bunicuța, care cam hoinăreşte pela neamuri, apare la Bucureşti venind din Cernăuți „tun" și se instalează în casa nepotului, nu spre bucuria acestuia, nici spre aceea a Svârleascăi, care conduce cu greu menajul dela Arhive. Bătrâna, de aproape nouăzeci de ani, încă țanțoșă și guralivă, văzuse în sburdălnicia mai puțin de copil, cât de domnișoară, a Lilicăi, oare care cu totul netemeinică lipsă de respect pentru dânsa. Și nimic mai răsvrătitor într'un bătrân decât respectul, pe care neștiind a-l obține, îl pretinde doar.

Bătrâneța în ea însăși e antipatică, precum este neplăcută buturuga pe care creşte mucegaiul putreziciunii, față de ramura vânjoasă și verde. E în aceste aspecte ceva din imanența transmutației materiei. Natura își învălueşte vigoarea și seva ce-o va perpetua, în înfățișări adequate, care zămislesc chemări și simpatie. După ce-a utilizat totul, după ce și-a promovat perpetuarea, natura aruncă, leapădă. Floarea atracțioasă a pomului devine fruct auriu, atât cât trebue sâmburelui ca să se des-

prindă, copt şi fecund şi să cadă pe pământ, în misiunea cea nouă. Dar bătrâneţa omului, cu atât se stimează şi se situiază mai sus, cu cât ştie a-şi înălţa darurile, ca pe-o tavă de argint, către marele creator, în semn de restituire, ori poate ca o poliţă... onorată la timp.

Maria Daucşa, femee simplă şi întârziată în viaţă, departe de a fi una din acele bunicuţe generoase şi pline de farmecul cu care înţelepciunea acopere prăbuşirea umană, era o bătrână egoistă şi harţăgoasă. Lilica o iubea, poate tocmai pentru acest amurg întârziat şi pentru desmierdările, pe care din când în când i le strecura pe creştetul copilăriei sale.

— Şi tu crezi, Bogdane, că Lilica are să facă mare brânză, acolo la Paris, îi zicea ea după o zi-două, dela sosire.

— Cred, bunico; sunt sigur.

— Las' c'am văzut eu atâţia tineri care au plecat acolo viţei şi s'au întors...

— Iartă-mă, bunică, dar despre Lilica mea eu nu îngădui ca să...

— Bine, bine! Ai să vezi tu mai târziu... Ai să vezi... Apoi treabă-i asta să cheltueşti tu groază de bani ca s'o ţii pe cucoană-ta Iulia şi pe fiică-ta, la Paris, iar tu să trăeşti aici în lipsuri... de nici nu poţi găzdui pe cineva... ca lumea?

— Trăim destul de omeneşte! replică plictisit Haşdeu.

— Iar dumnealor fac acolo pe prinţesele... Te-a scos din minţi dragostea ta orbească pentru Lilica... Fumuri, băiete, fumuri!

Pare că bătrâna aflase câteceva dela „binevoitorii" cari clevetesc şi astfel îşi împănase cum se cuvine acreala. Şi aceştia erau în număr atât de însemat, încât rânduindu-se unul lângă altul, ca stâlpii de telegraf, ajunseseră

până la... Paris. Acolo „fumurile" lui Haşdeu, cu origina lui autentic princiară, stârniseră zâmbete şi ironii, între prietenii, mai mult sau mai puţin, români. Dar „băietul" bunicăi află şi se apără. El trimite „dragelor mele Iulii" numere din „Columna", cu lucrările lui şi un supliment tipărit, în care-şi arăta origina, cu acei înaintaşi de care era legitim mândru şi le sfătueşte să le distribue la nevoe, la loc şi timp potrivit, ceea ce moţoaica se va grăbi a îndeplini, pe când Lilica va învinge prin argumentaţie personală.

Din când în când, Haşdeu, pentru a-şi pune în valoare încă mai mult sacrificiul lui de părinte, trimite celor dela Paris veşti despre prietenii ce nu numai nu-l egalează în purtarea de capi ai familiei, dar se dovedesc chiar fără suflet. Aşa, de pildă scrie de Hermina, „săraca fată" care a rămas pe mâna fostei sale doice, deoarece mamă-sa, împăcându-se cu pictorul, s'a mutat la dânsul. Adaugă la aceasta, ca o consolare pentru Lilica, ori poate ca o silire la corespondenţă mai deasă, că de câtva timp şi durerile lui de cap se cam îndesesc, mai ales când nu primeşte veşti dela dânsele... (Noembrie 1882).

Hermina scrisese Lilicăi o scrisoare lungă şi tristă în care-şi plângea soarta, iar Lilica adăugi o lacrimă peste rândurile în care prietena ei vărsase atâtea. Dar tot atunci, Lilica îşi aduce aminte că tatăl său îi adusese o carte dela mama Herminei, *Charlotte Walch*, când venise ultima dată: „*Carl Krinken : The Christmas Stocking*" cu următoarea dedicaţie :

> „A Lily, from her affectionate friend and teacher" Charlotte Walch... Bucarest 1882.
>
> (Lilicăi dela iubitoarea ei prietenă şi profesoară Ch. W.)

Lilica ia cartea, pune scrisoarea Herminei la mijloc şi cartea îmbrăţişează epistola, strâns, aproape nedeslipit... Cum n'a făcut şi Charlotte Walch, măcar atât pentru Hermina ei, şi a lăsat-o pe mâini străine.. ? Cum se poate? Sunt şi asemenea părinţi? Şi drept răspuns, pe când mama ţese ceva, pe canapea, Lilica se duce tiptil pe la spatele ei, o cuprinde de gât şi o sărută pe obraji.

O veste destul de bună pentru Lilica şi mama ei, care va reuşi să le aducă o viaţă mai confortabilă şi mai la „înălţime", este acordarea de către guvern a unei burse de 3000 franci pe an, pentru eleva Iulia Haşdeu, graţie prietenului politic şi personal, *Gheorghe Chiţu*, filologul de preţ şi ministru de instrucţie la acea dată. Haşdeu le-o comunică sub rezerva discreţiei *„pentru a nu aţâţa pe cei mulţi invidioşi"*. E fericit de portretul Lilicăi, mai ales cel de profil, pe care copila i-l trimite spre a-i trece urîtul, în lipsa ei, până la Crăciun sau Bobotează, când el va face şi imposibilul spre a se „repezi" să le vadă. Despre bunica, Maria le dă de ştire că, graţie episcopului *Ghenadie*, o va instala la o mânăstire unde e şi sora lui Brătianu şi astfel va scăpa de capricioasa arhioctogenară.

Şi iată-l din nou pe Haşdeu, în preajma Crăciunului, călătorind la Paris nerăbdător să-şi vadă odorul scump, care de curând trecuse elogios examenele parţiale. Iarna e grea, drumul interminabil, dar capătul drumului preţios. Şi sfintele sărbători ale Crăciunului, care chiar pentru un neînchinător la biserică, sunt tot sfinte, prilejuiesc iarăş zile de caldă intimitate, între tată, mamă şi copil, dar mai ales plimbări recreative pe la muzee, ori vizite la prieteni, cu schimbări de păreri între fată şi părinte, ca între doi... colegi.

— Va să zică preferi ramura istorică și filosofică ?

— Da, tată. Imi place și filologia clasică și modernă, dar ador istoria și filosofia. Să nu te superi, dragă papà, dar filologia față de filosofie și istorie, îmi pare ca o muncă de chimist, reținut strict la retorte și flacoane, în laborator, față de cavalcada îndrăsneață a filosofului, peste secole și peste înălțimile gândului. Am dreptate ?

— Dragă Lilico, ai și nu ai.

— Cum așa ? Ori am, ori nu am dreptate.

— Iată pentru ce ai : în adevăr munca filologului e migăloasă, trudnică, legată de bucoavne și de hârțoage vechi, de multe cunoștințe, de comparații și de concluzii, dar mai ales — fiindcă ai vorbit de chimie — de dozări lingvistice, și de analize. Insă iată și pentru ce nu ai : Filologia nu strânge orizonturile gândirii, fiindcă odată stabilite origini, evoluții, morfologii semantice., etc, adevărurile se lărgesc în mod neașteptat, iar istoria se hrănește din acele orizonturi, de pe urma cărora și concluzii neașteptate vin să încunune filologia cu recunoștință.

— Recunosc și eu că e adevărat ce spui ; tată dragă. Eu însămi prețuesc filologia, în tot ce ea se apropie de sufletul meu și sper că subiectul la care te-ai gândit tu pentru... doctorat... să corespundă năzuințelor mele... dar...

— Sunt sigur, încuviințează tatăl.

— Dar cum sunt abea în clasa cincea, mai am vreme să mă decid. Până atunci filosofez și meditez... Mai ales învăț.

— Evident! Sănătoasă să fii... și liberă. Mai ales sănătoasă.

— Cum liberă ? întrebă Lilica, oarecum bănuitoare...

— Adică să-ți păstrezi neatârnarea sufletea-

scă. Să fii aşa cum eşti acum, un copil, un adevărat copil, candid şi neînfluenţat de nimeni şi de nimic. Intreaga ta dragoste s'o păstrezi pentru mama şi pentru mine, iar pe deasupra pentru neamul nostru.

— De ce-mi faci asemenea recomandaţii, papà?

— Pentru că, Lilicuţo, tu ai treisprezece ani trecuţi, ce e drept, dar tu eşti un copil excepţional. Tu ai desvoltarea psihică a unei fete de douăzeci de ani trecuţi. Înţelegi...

— Bănuesc numai.

— Eu înţeleg să-ţi vorbesc ca un prieten, prieten bun... Să ştii că oamenii în lume sunt răi, şi... bărbaţii mai ales. Ai constatat-o însăţi cu tinerii seci, care vă vizitează din când în când, precum snobul Orleanu.

— Sunt nişte nesuferiţi şi proşti,

— Ionescu-Gion v'a scris ceva? întrebă Haşdeu.

— Da, papa, câteva rânduri mamei, cu salutări şi dorinţe de sănătate, după boala mea...

— Omul acesta, e un om serios şi un foarte bun prieten... Să-i răspunzi câteva rânduri ori de câte ori va scrie...

— Voiu face cum zici!

— Dar... (şi Haşdeu se opreşte o clipă) Dar... versurile... cum stau?

— Versurile? se face a întreba Lilica, străină parcă de preocuparea ei adevărată. Ce versuri?

— Mai compui poezii? apasă Haşdeu cuvântul.

— Oh, nu! Aşa din când în când, îmi vin inspiraţii, dar nu le fixez pe hârtie. Sau chiar dacă le scriu, le arunc. N'am timp de poezie, când proza şcoalei mă ocupă toată ziua. Voiu avea eu timp şi pentru asta, mai târziu...

Haşdeu dă din cap cu semnificaţie; copila

schimbă vorba și amândoi păşesc mai departe, prin parcul Luxembourg, acoperit uşor de poleiala iernei, Lilica ținând de braț pe părintele ei, care trăeşte intens clipele comuniunilor acestora.

Aflase însă, că fata lui, deşi ascunde realitatea, totuşi, la examenele din urmă, reîncercase dese dureri de cap; dar tot el se liniştise că în timpul cât a stat la Paris, în vacanță, copila nu se văitase de aşa ceva. Odihna deci îi dăduse răgaz şi reconfortare.

De fapt, copila scriitoare schițează subiecte ce-i vin năvală, conturează tipuri, şi citeşte cu sete pe Shakespeare, în preajma asistării la *Macheth*.

La o reprezentație văzuse pe celebra *Sarah Bernardt*, aflată deja în apogeul carierei sale la acel an (1882) încă tânără, jucând pe *Lady Macheth*, nefericita regină a Scoției, cu *Marais* ca partener, în rolul titular. In studiul copilei, ce trecuse deabea al treisprezecelea an din viață, ea examinsază totul cu un ochi critic de o aşa de precoce competență. Fiecare tip este disecat, controlat după text şi după jocul actorilor, şi rolul tuturor este analizat comparativ, cu rolurile reginelor antice *Cleopatra, Agrippina, Electra* etc., din clasicii greci, aşa cum *Paul Albert*, marele înaintaş întru profesorat, o făcuse el însuşi. Ici colo, studiul scriitoarei Iulia Haşdeu, se complectează cu desene fine în peniță; chipurile văzute de mintea ei şi cele văzute pe scenă, cu text englez original, cu observații critice citite, în special cele ale lui *Taine* (probabil consultat mai târziu, căci studiul va fi revăzut în 1884 şi 1886) cu constatările lui *V. Hugo* asupra capodoperei lui „Willy". Compară, şi motivează de ce, pe lady Macheth, cu *Frédégonde*, de care se ocupă în acelaş an, invocând

şi studiile lui *Jules Michelet, Guizot, Cousin* şi reproducând ca text de comparaţie, pe *Euripide*, direct din greceşte. Astfel Iulia apoteozează pe marele Shakespeare, intitulându-şi studiul *„Mon Shakespeare"*, aşa cum ea, Iulia Haşdeu, îl înţelege.

Lucrarea aceasta, deşi complectată mai apoi, precum am anunţat, în anii următori, rămâne totuşi studiul strălucitor al unei copile de 13-16 ani. (Théâtre p. 193).

Dar şcoala reîncepe, tata e de mult plecat în ţară şi mama Iulia bagă de seamă iarăş că Lilicuţa are dureri de cap, de cum a început cursurile şi dă din nou de veste tatei. Acesta abea împăcat în sine, se vede iarăş răscolit şi răspunde, îngrijorat şi nemângâiat.

> „Sunt dezolat de durerile de cap ale Lilicuţei. Ce să fie asta? Cum va trece iarna, va trebui neaparat să înceapă băi reci în Sena..."

Astfel începuse anul 1883, al Iuliei Haşdeu an de preludiu al inspiraţiilor sale literare de durată, care încep a se aşterne statornic pe hârtie, dar şi al suferinţelor ce se vor succeda, la început tainic, mai apoi vădit şi conştient, în puţinii ani ce-i sunt rezervaţi pe pământ, ani în care se vor aglomera, cu diabolică hărnicie, tot ce îmbelşuga mintea acestei copile avide de frumos, de adevăr de creaţie şi tot — ce în mod complimentar — va scădea, până la epuizare, din puterile ei fizice.

Haşdeu, după exemplul lui *Al. Odobescu*, din legaţia română a Parisului, ar dori neapărat să capete un post în capitala Franţei, un oficiu, o catedră, poate, care să-i permită a rămâne permanent lângă copila, lui, s'o supravegheze

zilnic, s'o acopere cu prisosul sănătății sale, s'o ajute la cursuri, la lucrări, să-i îmbunătățească munca. Acel „ce să fie asta?", nu putuse să nu capete răspuns imediat în mintea lui clar văzătoare, și care răspuns rezultă din chiar recomandația lui „băi reci", tratamentul fizic al *neurastheniei.* Copila lui se istovește învățând, ba studiind și în afară de școală, atâtea și atâtea, părintele neștiind cu preciziune, dacă nu cumva în orele de seară, când mama adoarme de trudă și grijă, copila lui nu sacrifică orele de somn, febrilei chemări creatoare din spiritul ei. Și adevărul era numai acesta.

— Dragă Lilico, te doare capul că stai noaptea la cetit, îi spune mama, și cetești cu ochii în în carte.

— Dacă altfel nu pot vedea.

— Și ce tot scrii tu acuma noaptea? Nu cumva compui poezii?

— Aș! De unde?!

— Dă-le 'ncolo, mamă! Și eu în tinerețe mă cam apucasem de prostii de-astea. Nicio pricopseală...

— Ba, mamă, nimic mai frumos pe lume ca poezia!

— Bine, bine! Las' să facă alții; nu școlarii!

— Da, mamă, răspunde amar Lilica, mamei care se cuibărea în pat, la culcare.

De bună seamă, nu școlarul stătea sub lampa orbeață, „grifonând" gânduri, replici, ori versuri, cutărei muze a nopților, ci poetul adevărat, acel „alter ego" al ei, care i se frământă în suflet ca o crisalidă, în preajma întinderei aripilor... Și rândurile cu dedicație anonimă, se așterneau încătușate. De ce? Nu-și da seama. Ce demon îi pune întrebări despre libertate? „Sănătoasă să fii și... liberă". — Ce înger îi da răspunsurile? Care „Pierre Dupont" vine s'o

elibereze" din vedenia urîtă de a-şi vedea viaţa legată de nu ştiu care bătrân bolnav... pecând cel tânăr îi cade în genunchi:

„—Oh! ma chère Louise (à genoux) que vous êtes bonne! Chère enfant, je vous aime tant, et (il lui baise la main) je vous aimerai toujours..." (îi zice junele Pierre).

("Buvez de l'eau" — proverbe. Terminé le 25 Août 1883) Volumul *Théâtre* p. 34.

La cei treisprezece ani şi jumătate, iubirea stă în sufletul Lilicăi sub forma problemei, cam sub aceeaşi formă de altmintrelea, care a rămas în veacuri nedeslegată la oricare din vârste. Teoretic, sufletul ei încearcă soluţii naive, sugerate de lecturile romantice, împodobite încă mai mult de fantezia ei proprie. Ce este iubirea? Ce filtru amar strecoară în clarul acesteia, numai lacrimi şi otravă? Aşa scrie Hugo, Lamartine, Musset, G. Sand, Shakespeare... Mai ales Shakespeare, pe care-l citea acum în original, într'o ediţie complectă (The globe edition, 1881) cu litere mărunte, la finele căreia Lilica desenează figuri de femei, de „eroine" poate, aşa cum se văd în restul ei de bibliotecă, aflat azi la Arhivele Statului.

Şi această întrebare se va repeta chinuitoare, zi cu zi, an cu an, până la timpuriul apus... Cu atât mai chinuitoare, cu cât ea nu va cunoaşte din iubire decât imperativul ei categoric, nedesmiţit, nelămurit şi nemilos.

„N'avoir personne aimé, c'est le comble du crime"... va nota ea într'un vers în curând, unul din gândurile asupra statornicei probleme. Şi, după cum se va vedea, nimeni nu va străbate, cu paşii ori cu aripele, spaţiile obscure şi misterioase ale acesteia.

Citind până la această vârstă dela romanticele „contes bleus", sau acele adaptări: *„Cei patru fii Aymon, Huon de Bordeaux, Amadis, Geneveva de Brabant, Jean de Paris, poeziile lui Villon* şi ale lui *Charles d'Orléans*, până la *Joung* şi *Ossian*, *Schiller* şi *Goethe*, *Bernardin de St. Pierre*, *Lamartine*, *Musset*, şi în special *Hugo*, cel preferat, este lesne de înţeles ce idei îşi însămânţează copila despre lume, şi ce fel de sentimente îşi sădeşte în suflet. Iubirea vaporoasă, ideală, jertfelnică, nobilă, iată singura icoană sentimentală, înaintea căreia va arde perpetua candelă a cultului Iuliei.

In intimitatea vizitelor pe care Iulia mama şi Lilica le fac soţilor *Bréal*, de pe urma venirei lui Haşdeu la Paris, profesorul şi învăţatul Bréal, convorbind cu eleva lui, îşi dă seama încă mai mult că fata este şi ea cuprinsă de acel *„mal du siècle"*, cum s'a spus romantismului din secolul al XVIII-lea şi parte din al XIX-lea, că gândurile ei sboară prea molatec şi prea sus pentru vârsta ei.

— Când poţi dumneata, Domnişoară Haşdeu, să citeşti atâta? o întrebă la o vizită, Michel Bréal.

— In timpul liber, domnule profesor.

— Adică la prânz ori noaptea, nu-i aşa?

— Exact! Şi sărbătorile.

— Crezi că faci bine?

— Nu ştiu dacă fac bine, dar îmi face bine...

— Imi place jocul d-tale de cuvinte, dar nu şi răspunsul în sine; fiindcă după orele de studiu, cărora trebue să te consacri, se impun orele de repaos.

— Adevăratul meu repaos este citirea autorilor mei favoriţi.

— Romanticii d-tale!

— Da, domnule profesor, care sunt şi ai dumneavoastră deopotrivă.

— Ce vrei să spui?

— Ai mei ca preferinţă; ai d-voastră ca ţară de origine.

— Ştii d-ta domnişoară Haşdeu, că romanticii — să zicem — ai noştri, n'au prea mult romantism, aproape de loc, în viaţa lor particulară. *Villon* era un tâlhar, *Bernardin de St. Pierre*, un peregrin cam fără caracter şi onoare, care nu-şi ţinea angajamentele şi nu-şi respecta cuvântul, *Musset* un veşnic îndrăgostit, care îşi înşeală dela o zi la alta iubitele, însuşi marele d-tale *Hugo*, în viaţa privată a dat dovadă de uşurinţi atât de regretabile. Intr'un cuvânt, dacă vei avea cumva talent, poţi să scrii ca dânşii, dar să nu trăeşti ca dânşii, şi să nu-ţi faci din eroii lor imaginari, fiinţe de imitat, ori idoli de închinat. Sunt alte lucruri mai serioase în viaţă, de exemplu: ştiinţa şi filosofia, pe care tatăl d-tale le onorează cu opere remarcabile. Da, da, crede-mă!

— Vă cred, domnule profesor, şi poate v'am şi dovedit-o. Mă închin ştiinţei şi filosofiei; dar ador literatura. Eu vă mulţumesc de informaţiile ce-mi daţi despre unii autori, însă...

— Informaţii exacte! se grăbeşte a întări Bréal.

— Desigur, însă în literatură cred că interesează în primul loc frumuseţea operei, nu a autorului! Mă ertaţi, vreau să zic numai frumuseţea cărţii, valoarea ei. Şi oricare ar fi fost viaţa lui Villon, St. Pierre sau Hugo, cărţile lor sunt opere de talent, de geniu...

— Pentru o domnişoară de treisprezece ani, răspunsul îmi place, dar când domnişoara va avea douăzeci de ani, ori mai mult... va vedea

că romantismul, cu tot talentul ori geniul lui, a produs mult rău în lume...

— Dar și mult bine, domnule profesor..., fiindcă ne-a făcut să visăm la o lume mai bună...

Bréal tuși, se ridică, mângâie patern obrajii de caisă ai elevei și persistând fugar în concluziile anterioare, își dădu seama și el că discutase nu cu o mică elevă, ci cu o micuță colegă...

Scăpată de lecțiile de pian, nu prea atractioase, pe care i le dădea în silă Ernestina, acum plecată dela dânsele, în urma unor certuri, Lilica va cânta mai rar la piano, și numai pentru sine. Destule game, arpegii, și *„fingergeläufigkeit"* nemțească. Auzise copila la concertele *Colonne*, pe marele *Pugnot*, pianist francez pe atunci neîntrecut. *Touché*-ul acestuia era de altă calitate, era o degetație catifelată, nuanțată, nu ca aceea ciocănoasă a nemțoaicei de Ernestina Feuchtinger. Și așa atâți alți artiști!

Eliberată astfel, pe lângă lecțiile de piano și de cele de germană, copila are răgaz mai mult de a scrie fragmentar, schițe, cu unele pasajii naive, alături de gânduri și figuri de stil interesante, pe cere le ascunde cu grijă. Ba mai mult, scrisorile ei către tatăl său, devin adevărate dizertații literaro-satirice, pe care Hașdeu, încântat, le citește tuturor, și felicită pe autoare prin scrisorile lui calde.

Prin Februarie 1883, moare la București, doctorul Vlădescu, încă tânăr. Hașdeu, îndurerat de dispariția acestui medic prieten, scrie la Paris, dragelor lui Iulii, care primesc vestea cu vădită îndurerare, întru cât Vlădescu o văzuse pe Lilica venind pe lume, o căutase la diferitele ei indispoziții, și o iubise mult.

Cu același prilej însă savantul profesor și scriitor, le anunța și o veste bună, că ziariștii

dela cotidianele şi periodicele capitalei, *Românul, România liberă, Timpul, Telegraful, Războiul*, etc., fondând „Societatea Presei Române", l-au ales cu majoritate de voturi preşedinte, pe dânsul, în concurenţa lui C. A. Rosetti, care a căzut. Şi după ce dă alte veşti, termină cu acelaş „leit motiv":

„...Lilicuţa să fie sănătoasă şi să înveţe..."

Noul apartament în care ele se mută are pe lângă alte avantagii şi pe acel al apropierei de şcoală. *Rue de Condé*, care porneşte tot din St. Sulpice, este vecină, paralelă şi de lungime egală cu *Rue de Tournon*, unde locuiseră în primul an, cu singura deosebire că aici nu mai sunt căzărmi, iar Lilica stă chiar peste drum de liceul *Sévigné*.

Acest liceu, de altfel, se afla instalat dela proaspăta lui înfiinţare într'o clădire istorică. Strada care purta numele marelui om de stat *Condé*, era şi aceea pe care dânsul avuse multe proprietăţi, iar clădirea liceului pare a fi fost însăşi locuinţa de pe vremuri a marelui bărbat francez, şi care la data înfiinţării Colegiului, aparţinea unei contese, descendentă directă a lui Condé!

De altmintrelea întreg acest cartier, din jurul catedralei *St. Sulpice*, este eminamente catolic, având, aproape unele lângă altele, multe magazine de icoane şi odoare bisericeşti catolice.

De aceea şi Haşdeu se bucură că *„Strada Condé nu se află în drumul anarhiştilor (??!) şi că la caz de trebuinţă puteţi să vă refugiaţi la Collège Sévigné..."* Şi cu acest prilej le vesteşte că Societatea internaţională a pictorilor dela Roma, scoate un splendid album, ca acel „Album-Paris-Murcie", cu prilejul serbării a 400

ani dela naşterea lui Rafael şi că l-a rugat şi pe dânsul să trimită ceva româneşte:

„...Fiindcă s'a adresat numai la Regină, la Alecsandri şi la mine, iar nu şi la secături de-al de Ureche, i-am trimis o pagină. Iat-o, citiţi-o şi spuneţi-mi părerea voastră: „*La madona Velata*"..."

Dar această „madonă învăluită" („îndoliată" mai bine) care ar fi România după pierderea Basarabiei, nu ni se pare vrednică a fi reprodusă, pentrucă e departe de a fi una din isbutirile lui Haşdeu. Din rândurile de mai sus însă se desprind trei lucruri: In primul loc orgoliul de totdeauna al lui Haşdeu, apoi persistenta rancună pentru Ureche, şi în fine consideraţiunea ce dânsul o are pentru părerea Lilicăi, fiindcă „părerea voastră", nu putea fi decât a acesteia..., consideraţiune care ne întăreşte a crede că Lilica era, cum s'a mai arătat, şi pentru părintele său, o „micuţă colegă".

Florica, prietena ei, a fost greu bolnavă. Lilica îi trimite o scrisoare lungă, plină de gingăşii şi de glume, o adevărată schiţă literară, pentru a înveseli pe această dulce prietenă a copilăriei sale, a cărei depărtare o resimte mereu, cu atât mai mult cu cât ea refuzase să vie la Paris. Concomitent Lilica scrie scrisori şi celeilalte prietene, *Marie*, pe care o iubea profund, şi căreia îi va dedica vre-o câteva poezii mai târziu, poezii în care lasă a se vedea acea dragoste romantico-maladivă pe care multe liceane o încearcă pentru colegele lor superioare, ori pentru profesoare, cărora le adresează adevărate „declaraţii" amoroase. La Lilica Haşdeu se va vedea că acest fel de dragoste, va fi şi un fel de fereastă, pe care columba aibă a

iubirii sale, va evada din colivia mereu închisă şi tristă. Instinctul dragostei veşnic refulate, pentru un tânăr care va trece în curând prin viaţa ei, se va descătuşa în acest chip, trecând asupra prietenei ei Maria, al cărei suflet fin şi înţelegător, a cărei frumuseţă fizică şi morală, o captivează deplin de atât timp, pe acelaş plan, desigur mai înălţat, decât al Floricăi şi de altă nuanţă.

Intr'o schiţă, pe care desigur o creionase cu câţiva ani în urmă, poate după războiul din 1877—78, dar îi va da forma definitivă acuma, în vara lui 1883, Iulia Haşdeu scrie o poveste de iubire suavă a unei surori de cruce pentru un flăcău care pleacă la război, iubire jertfelnică, eroică, aşa cum înţelege ea iubirile şi acum şi mai apoi: Sora de cruce, *Păuna*, deşi destinată mânăstirii, nu-şi poate înnăbuşi iubirea pentru fratele de cruce *Bujor*, care însă iubea pe o altă fată, Sultana. Bujor îi deschide ochii Păunei asupra păcatului iubirei de acest fel şi Păuna se resemnează.

„— Merçi, mon frère, et pardon. Malgré moi et à mon insu, le subtil poison de l'amour s'était glissé dans mon coeur..."
„Pardonnez-moi..."!

Şi pe când Bujor pleacă la război, Păuna se face soră de caritate, numai spre a păzi viaţa celui scump. Soarta face ca la un post înaintat, Bujor să rişte a fi împuşcat, dar Păuna veghează, şi în clipa când glonţul era să-l atingă, se aruncă înaintea lui şi cade, salvându-şi iubitul.

„— Maintenant, murmure-t-elle, tu es libre, frère ; épouse Soultana..."

(Idylle Moldave, Théâtre)

„Subtila otravă", filtrul amar, într'adevăr pătrunde încet, insinuant, comprimat.

In acea locuință din Rue Condé, Lilica și mama ei ocupă două odăi, cu un hall, la mijloc la etajul al doilea.

Pe când în cealaltă casă, din Rue St. Sulpice, Lilica n'avea liniște să citească, și mama să doarmă, din cauza gălăgioșilor vecini de deasupra, o artistă și un remizier de bursă, acum, în apartamentul de deasupra, e o liniște deplină. *Concierge-a* dăduse de veste mamei că acolo stau niște străini, de nu știu ce neam. Par'că englezi, fiindcă ea nu le poate pronunța numele. Un bătrân paralitic și fiul său, student la o facultate oarecare, pe care concierga iarăși n'o dibuise anume.

De câteva ori la intrare ori coborîre, tânărul trecuse înainte ori venea din urmă, mereu preocupat. Lilica îl zărise de departe și n'ar fi știut nici cum arată la față acel tânăr despre care portărița dăduse așa de binevoitoare informațiuni. Desigur că trebue să fie un tânăr foarte bine crescut, delicat, care în afară de studii și părintele său, nu cunoaște pe nimeni.

— Ca și mine! — Bietul băiat! va fi spus Lilica, la aceste vești.

Intr'o dimineață dela sfârșitul lui Februar, pe când Lilica, înfășurată în palton, cu guler ridicat și *foulard* la gât, închise ușa, plecând pe scări, spre școală, se întâlnește pe palier cu acel tânăr. Era potrivit de înalt, strâns într'un demi-palton, cu pălărie rotundă, tare, purtând o geantă subsuoară. Tânărul salută, făcand loc copilei să treacă, și o frunte largă, cu părul dat peste cap, se luminează deasupra a doi ochi ca de peruzea. Lilica se coboară, grăbită, tânărul de asemenea la distanță și se îndreaptă fiecare în direcția lui; tăcuți și cuviincioși.

Să fie acesta fiul paraliticului? Se întreabă Lilica. Un răspuns urmează întrebării, nedefinit, mai de grabă indiferent. Totuşi distincţia figurei lui şi gestul de om delicat, cu care s'a ferit, cedându-i pasul şi salutând-o respectos, stărue în mintea elevei.

Dar zilele trec, vecinii sunt ca absenţi. Plecările, întoarcerile sunt nesimţite. La rându-i Lilica înţelege să cânte la pian numai cu pedela de pianissimo; poate vecinii nu iubesc muzica, poate nici dânsa nu cântă destul de bine, poate tânărul are de lucru. In aceste întrebări ochii de peruzea parcă sclipesc a protestare.

— „Nu, nimic din toate acestea!!!"

Peste câteva zile conciergea vine să aducă nişte scrisori şi intrând în odaea Lilicăi îi face o confidenţă: aseară pe când domnişoara cânta la piano, tânărul care abea se urcase, a stat tot timpul pe palier, chiar lângă uşă, şi când ea, portăreasa, a trecut, el s'a făcut a o întreba dacă acea corespondenţă nu-i pentru dânsul.

— Nu, e pentru doamna Haşdeu, i-am zis eu.

— Cum, cum? întreabă el într'o franţuzească aşa cum o vorbesc străinii.

— Haş-deu, îi accentuez eu din nou.

— Merçi, răspunde dânsul, credeam că le aduci pentru mine; şi s'a urcat...

La şcoală copila se sileşte ca de obicei. Lecţiile sunt pregătite cu râvnă, dar ritmul hărniciei se răreşte. Tocul se opreşte deseori pe probleme, rândurile cărţilor uneori se volatilizează, iar ochii se opresc în gol îndelung. O oboseală inexplicabilă îi stăpâneşte travaliul de până dăunăzi. E poate apropierea primăverii, un reflex de peruzea... sau poate un reflex al suferinţelor trecute, ascuns undeva, în coşul pieptului, care se face ştiut că stă acolo, ca la locul lui... Cine ştie?!

— Ce frumos lucru, mamă, e sacrificiul!...

— Frumos, dacă e nevoie de dânsul. Dar de ce zici asta?

— De nimic, mamă! Ce-ar fi pe lume dacă fiecare om ar sacrifica puțin dela sine pentru aproapele.

— De pildă un copil pentru părintele lui. Așa cum face băiatul paraliticului de sus.

— Acest sacrificiu e poate și o datorie, mamă, răspunde Lilica pe englezește.

— Cum? face mama.

Și Lilica repetă răspunsul pe limba abrudencei, grăbindu-și condeiul la o traducere din Homer, care niciodată n'a fost mai greoi ca în această seară de primăvară, în care *„l'heure mauve"* mai întârziase puțin peste turlele Parisului...

Elevele colege observă că Iulia Hașdeu nu-i atentă în clasă și, afară de buna ei vecină de bancă, *Jeanne Créhange*, care o iubește pe această floare desrădăcinată, cu obrajii plini și trandafirii, de câteva zile ceva mai palizi, și afară de serioasa colegă Marie Mavrodin pe care Iulia o iubește, celelalte se complac în această lenevire a răspunsurilor premiantei. La o teză de geografie Lilica obține un „patru" cu semn de întrebare, repetat de profesor verbal:

— Domnișoară Hașdeu, ți-am pus nota patru, numai pentru considerațiunea felului de a învăța de până acum. Lucrarea merita mai puțin...

Și pe când Lilica clipește des, cu pleoapele roșii, un răspuns scapă, ca un ecou haotic:

— Sunt puțin suferindă, domnule profesor; vă asigur că am să-mi corijez nota.

— Imi place a crede!

— Vă asigur, vă asigur, vă asigur...

Și „vă asigur" s'ar fi repetat de zece ori, dacă

isvorul de sub pleoape n'ar fi inundat obrajii şi buzele copilei...

Inseşi lecţiile de franceză, la care Iulia egala pe colege, ca şi cele de latină, greacă, istorie, la care ea le întrecea de-atâtea ori, încep să scadă notările. In cancelarie profesorii se întreabă şi o vorbă propice ajunge la mămiţa.

— Cum se poate, Lilica mamei? Ce-i cu tine? Te văd că stai nopţile târziu cu nasul în cărţi. Ce faci? De ce aceste proaste note? o întreabă mama, peste câteva zile.

— Nu ştiu, mamă. Mă simt mai slăbită. Eu mă silesc ca şi mai înainte... dar...

— Poate că în loc să înveţi, tu faci iarăşi versuri, ca la Bucureşti, când te ascundeai de noi.

— Nu, mamă, nu fac versuri, însă...

— Atunci am să chem doctorul chiar mâine... să vadă de ce suferi.

Adesea în ochii unora, în ochii oamenilor pe care viaţa îi ţintueşte numai pe tangibil, pe concret, pe un concret redus la cele patru-cinci fenomene cotidiane, suferinţa trebuie să se manifeste neapărat — să zicem — ca cel de-al şaselea: vizibil, pipăibil: — „ce te doare? n'ai poftă de mâncare? ai temperatură? Nu? Atunci ce ai? Atunci ce poţi să ai? Fii bun şi vezi-ţi de treabă!"

O, gamă a sufletului!!... O, cromatism pe care puţini artişti îl pot reda în notele lui mărunte, multe şi dificile, care totuşi constituesc o serafică melodie...!!

Şi peste alte câteva zile, o scrisoare dela părintele ei, dela acela căruia *distanţa* îi amputează acuma una din subtilele lui înţelegeri:

„Lilicuţo dragă, a fost ca un trăsnet pentru mine, când am auzit că tu ai început

a nu mai învăța, din fruntea clasei devenind coada! Sunt așa de emoționat, încât nu știu ce să scriu și ce să zic. Tocmai acuma, când ești deja de paisprezece ani[1]), când poți și trebuie să judeci tu singură, când nu mai încape să te silească părinții și când țara ți-a făcut marea onoare și unică excepțiune de a te numi bursieră fără concurs; tocmai acum uitat-ai cine ești? Nu-ți mai vorbesc de durerea mea și de durerea mamei, o mamă căreia-i datorești atât de mult. In minciună și'n lene, în pierderea ambițiunii și a demnității, e greu numai cineva să înceapă, ca apoi să se rostogolească din ce în ce mai jos. Lilicuță dragă, gândește-te. Te sărut în speranța că în momentul când vei primi această scrisoare te-ai și îndreptat deja și vei persista în îndreptare. Aștept cu nerăbdare să mă convingi despre aceasta prin trimiterea notelor dela școală. Iubirea părinților pentru copii se dovedește prin sacrificii, iubirea copiilor pentru părinți se dovedește prin învățătură și respect.

Dovedește-ne dară că ne iubești...

Iubitorul tată, Bogdan

(7|19 Martie 1883)

Duritatea acestor rânduri, ici pline de imputări amare, dincolo de amenințări și chiar ofense, precum și imprecațiunea finală, lovea tăios, contondent, frăgezimea acestui suflet. Copila tremură cu scrisoarea în mână, pe care ar fi vrut s'o ascundă, dacă mama n'ar fi deschis-o întâi, stă cu ochii împânziți de rouă și

1) Copila, însă, nu-i împlinise încă (N. A.)

de uimire, plânge lăuntric mai sbuciumat decât în afară şi astfel câteva zile nu-şi poate reveni. Vrea să răspundă imediat, dar condeiul e rebel.

Să-i vorbească bunul, înţelegătorul, superiorul ei tată, de minciună şi de lene, de pierderea ambiţiunii şi a demnităţii? De „minciună" mai ales? Ce-i aceea minciună? Cum poate cineva minţi când nu afirmă nimic, când stă înlănţuit de puteri tiranice necunoscute şi energia lui lăuntrică devine o inerţie? Şi lene? Dar această lene ce este? O inactivitate voită sau maladivă, o răsvrătire contra muncii? Cum? Este ea o leneşă în acest înţeles? Aşa o cunoaşte părintele ei, filosoful? Pe dânsa? *„Uitat-ai cine eşti?"* Dar când a uitat ea această dependinţă, această — mai bine zis — lespede de pedestal, care-o ţine ancorată mereu, ca o obsesie, şi pe care *papà* i-o repetă atât de des?

Lilica e desnădăjduită. Biciul, bicele, îi lăsaseră vârce sângerânde. O dor, o ustură cumplit... Mămiţa, departe de a turna balsamul care să i le domolească, i le reîmprospătează. Cui să se destăinuiască? Şi mai ales ce? Ce să destăinuiască? Nimic precis nu se conturează în cauzalitate... O nostalgie vagă după necunoscut, după finalităţi ce-i dau fiori; după... moarte, poate!

Duminica ce urmează, copila, profită de lipsa mamei din odae, şi, ca niciodată, îşi ia un pardesiu pe ea, şi ieşi singură. Incotro? Adesea paşii, aceste mişcări reflexe, fără cârmă proprie, isbutesc să ne conducă mai direct, mai salvator, şi cine ar putea lămuri dacă în „reflexe" nu stau adesea, impulsuri, şi acel subconştient, cu deslegări precise dar necunoscute?!

Parisul fierbe în furnalele lui clocotitoare. Primăvara scosese la soare pe străzi, pe bulevarde, aflux de valuri omeneşti, trăsuri, călă-

reți... In aer plutește ceva din afara orașului, o boare străină, neobișnuită. Miroase a muguri. Ca acolo, departe, în grădina Arhivelor! Ah! grădina Arhivelor, cu liliecii albi, scumpii lilieci albi, aromați și a căror umbră e par'că și ea albă. Acolo mugurii poate au și plesnit și din cojițele lor delicate și date cu lac, scot capete mici, nădejdiile și mângâerile copilăriei de altădată...

Din tot ce-o înconjoară Lilica nu vede aproape nimic; doar atât cât să nu deie peste oameni! Ea pășește printre lilieci, între Florica și Maria, între Hermina și Xida, acum măritată... In sufletul ei au năvălit impresii noui... Peste „lespedea" amenințărilor, deliciul libertății! Singură! Ea însăși, cu sine, cu amintirile ei, mai largi decât toate privelиștele. Singură! Liberă! Merge înainte, mereu liberă! O evadată!

Se oprește automat, în fața a două mari portice. Ridică fruntea uimită. Două portice dorice și ionice, care se înalță dantelate între coloane, peste scări ce conduc la ele! Și deodată dinăuntru isbucnesc valuri largi de armonie. O orgă cântă. Ce cântă? Ah, da: *Ave*... Uite! E catedrala *St. Sulpice*! Așa e! Va să zică mersese puțin. Pașii urcă treptele... Sufletul ei li se supune... Bolțile ogivale o primesc cald. Coloanele corintiene se înșiruesc în preajma ei drepte, enorme, iar două mari fresce ale lui *Delacroix*, îi opresc câteva clipe ochii în admirație răscumpărătoare.

Lumea stă sub o binecuvântată reculegere. Șoapte, susure, litanii... Din când în când un clopoțel sonor trimite înștiințări cuvioșilor. Și deodată marea operă a lui *Cliquot*, una din cele mai mari orgi din lume, deslănțue acorduri majestoase care umplu încăperea nesfârșită... Li-

lica se face mică, închide ochii, încearcă un fel de cruce, se ghemuește toată în sine, în sufletul mic, de uriașe ecouri...

Cântă Dumnezeu!

Și lumea toată dispare undeva, departe, între lespezi și rânduri amenințătoare... E cald, e bine, și miroasă a smirnă, care îmbălsămează altarele și inimile. Lilica ascultă, simte, pipăe lumea, întreaga lume de departe. Și lumea e acuma bună, este, toată la un loc, ca Florica, ori ca Maria... Ar vrea să plângă, ca o expiare. Ar vrea să erte! Pe cine? Ar vrea să ceară ertare! Cui?

Și pașii ei gonesc... gonesc înfrigurați...

— Eartă-mă, mămiță! A fost fără voe! Am greșit! Știu. Trebuia să-ți spun că ies! Taci, mămiță! Da, da, ai dreptate. Mă îndrept, m'am îndreptat... Am să fac așa cum zice tata... Cum dorești tu... Fiți siguri...

— Dar unde-ai fost?

— La biserica Sf. Sulpice.

— Trebuia să mergi cu mine, la biserica noastră, românească. De când ești singură?...

— Nu mai fac, mamă. Sunt o nebună... Dar mă îndrept! Să vezi! Ai să vezi! Lilica a greșit! Lilica te roagă s'o erți...

Masa cu cărțile teanc și caetele alături, o primesc de grabă, i se predau prizoniere. Rândurile sosesc ceva mai târziu, ea le cheamă, le... regăsește cu ghiare întinse, cu strigăte surde.

Și Lilica se reface. Redevine pe încetul eleva silitoare, cu sforțări supraomenești. Sforțări mai ales de a alunga vălmășagul reveriilor, inspirațiilor, ce zilnic bat la porțile gândului ei zăvorit. Birue, birue cu luptă, cu înfrângeri și victorii succesive.

Dar orice război costă...

Pe scările ce coboară nu va mai ridica ochii, nu va mai răspunde la salut. Şi mai ales nu va mai cânta la piano... Da, da, e mai bine. In zecile lui de clape, acest scrin tainic, în care dorm glasuri divine, stau şi chemări pătimaşe, stau degete care cuprind ca în cleşte,... stau mai ales ecouri ce evadează pe uşă, pe ferești... şi nu e bine.

Iar odaia unei liceene trebue să rămână o carceră, cu izolări, cu ecuaţii, cu traduceri, cu teme şi cu temeri... Odaia *fetei lui Haşdeu*, mai cu osebire! Cel mult cu o pisică...

Dela Bucureşti sosesc acuma aproape săptămânal pachete cu icre moi, alva, măsline şi alte bunătăţi preferate de pacientă. A mai sosit o carte de medicină... despre miopie, cu anatomia şi fiziologia ochiului, cu deformaţiunile golbului ocular, cu cauzele miopiei şi tratamentul acesteia, care trebuiau citite tocmai de acei ochi aflaţi în deficienţă, ca şi cum miopia ar fi fost o afecţiune de simple recomandaţii higienice. Părintele, după ce comunică o creştere „mare de tot" a barbei sale, mai anunţă trimiteri de bani, prezenturi, şi de atâtea alte stimulente pentru şcolăriţă:

„...aşteptam o scrisoare de la mama, prin care să-mi spună că tot înveţi bine, ca şi mai 'nainte..."

...Lupta pentru alegeri la Cameră s'a început. Chiţuleştii mă susţin grozav la Craiova. Dacă mă voi alege, mamei atunci voiu putea să-i zic că m'am liniştit, căci din deputăţie voiu putea să trec atunci la Paris într'un post care să ne permită să fim împreună acolo, până ce vei face doctoratul..."

Doctoratul, după licență, iar aceasta după bacalaureat! Și Iulia e de abea în clasa V-a. Așa dar, puterile ei trebuesc încordate zilnic, înzecit, însutit. Cursa e prea lungă, potoul prea departe, iar cursierul nu este numai un „noble et fougueux animal" ci este în deosebi, un *Pégas*...

Dar Hașdeu pe lângă atavismul psichic, e sigur și de cel fizic. Vigoarea și rezistența lui la muncă, trebue să fi trecut integral și în copilă. E doar *„fiica lui Hașdeu"*! Și asta e destul!

Prefacerile fizice ale puberității copilei, vagul avânt către ideal, problemele de gândire ce i se impun firesc, zefirul primăvăratec care-o clatină, toate acestea efluvii ale adolescenței nu intră în bilanțurile părinților adeseori și nici ale profesorilor. Și doar Hașdeu era și una și alta. Mai totdeauna lenea copiilor, la această etapă delicată a tinereții, este cu totul altceva de cât „lene", neatenție, sau „minciună". Ba nu! Poate că în cea din urmă se refugiază cauzele reale ale celor dintâi.

Copilul minte, fiindcă nu poate spune adevărul celor ce simte atunci. La drept vorbind, nici nu-l cunoaște bine. Dar părintele și profesorul e mai vinovat când, cunoscându-l, îl uită ori îl nesocotește și atribue efectul la cauze străine. Minciuna lor le este adeseori funestă, fatală... lor înșile.

„Atenție la adoloscență!" a zis nu știu care om de știință! Să nu fi citit Hașdeu niciodată avertismentul, chiar dacă era să fie aplicat Lilicăi lui?!

Ba pe lângă supraocupațiile ei de fiece zi, de fiecare ceas, pentru școală, cu lecții particulare de tot felul, și mai ales pe lângă frâul, abea ținut, în gura spumosului *Pegas*, Iulia tre-

buia să scrie mereu scrisori tatălui său, și între ele, câte-o depeșă-două: după modelul „*Si vale, valemus!*", scrisori de care trebue să se învredniceascâ deopotrivă și pentru prietenile ei atât de dorite, ba încă și pentru câte-un fost meditator... Totuși nivelul cursurilor, mereu „à la hausse", o readuce între fruntașele clasei...

Ochii de peruzea, sunt ocoliți, cu grijă, cu precauție... dar nu și amintirea lor încrustată... „*cloisonée*" cum ar fi zis poeta.

De aceea, când în luna Mai 1883, Haşdeu scrie „dragelor mele Iulii", acel vaet, acea repetată lamentație, de neinițiat în tainele fiziologice.

> „Durerile de cap ale Lilicuței mă îngrijesc grozav. Ele au o mare influență și asupra miopiei... Să nu lucreze peste măsură: are destul timp în viitor..."

Rândurile lui produc oricui o legitimă uimire. Cum să se îngrijească cineva de efect, când el însuși era, dacă nu provocatorul, în orice caz promovatorul cauzei? Durerile de cap? Mai erau ele și altceva decât de mult prevestitul surmenaj", iar acesta pragul neurastemiei. Și cum să poată susține cineva, de geniala apercepțiune a lui Haşdeu, că migrenele produc miopie, când viceversa este cu mult mai adevărată?... Și de ochelari încă nicio vorbă.

Și în adevăr, copila suferă acum de repetate dureri de cap. Uneori nici nu le mărturisește. Mămița se tulbură tare și e păcat... când muncește atât, fără servitoare... Alte ori, când durerile trec peste marginile răbdării adolescentei, condeiul scapă din mâini, capul svâcnește,

tâmplele cad între palme; durerea e insuportabilă, ochii nu mai văd.

— Ce ai, Lilico, mamă? Iar te doare capul?

— Aşa, puţin mămiţo, nu te speria!... Fă-mi o legătoare cu apă rece, şi are să treacă îndată.

— Să nu-ţi pun cartofi cu oţet?

— Nu; miroasă rău şi nu pot suporta... face copila, sfârşită de puteri.

— Atunci mai lasă puţin cartea, puţin! Să-ţi fac o limonadă acră?

— Nu, că-mi trece, mămiţo, dacă-mi pui apă rece..., răspunde Lilica, pradă poruncitoarelor vedenii de viitor, inexorabilelor examene ce se apropie, şi la care ea trebue să fie înaintea tuturor, iarăşi, ca în trecut, că doar e *„fiica lui Haşdeu"*... Şi *Bréal* şi *Gazier* şi *Picot*, i-au repetat-o în timpul crizei... „de lene". Haşdeu, deşi îngrijorat grozav de durerile de cap ale copilei, face politică, se sbate în alegeri la Craiova, unde cu tot ajutorul lui Chiţu şi al lui I. Brătianu, cade la deputăţie, din cauza reuşitei junelui Romanescu, fiul doctorului craiovean şi părinte al urbei. Savantul român merge în triumf la gară, primeşte toasturi peste toasturi, e încântat de „marşul triumfal" din capitala banilor Olteniei, etc., etc... Lui Ioan I. C. Brătianu, care-l întreabă ce mai face fina, îi răspunde:

— Prin învăţătura şi purtarea ei va face onoare naşului!

Aşa dar, Iulia nu e numai „fiica lui Haşdeu"; este şi fina naşului Ion C. Brătianu...

Va recunoaşte cândva marele filolog, că decât toate acestea, care echivalau cu *„transformarea unei fete în băiat"*, ar fi fost mai imperios indicată aducerea copilei în căminul patern, unde cu încetul, domol de tot, să-şi fi terminat

studiile liceale ori universitare. Şi Iulia Haşdeu n'ar fi fost mai puţin un... geniu. Nu un geniu comprimat, potenţiat după un sistem rapid, ci unul cu sbor potolit, cu afirmare sănătoasă şi viabilă.

CAP. VII

INFLORIRE IN GLASTRĂ

Peste câteva zile, mămiţa se duce la nişte prieteni, la familiile Odobescu şi Popovici. Puţin după plecarea ei, *concierge-a* urcă treptele, bate la uşă şi intră cu o cutiuţă în mână.

— Uite, domnişoară, ştiu că suferi de dureri de cap. Am căpătat nişte doctorii dela cineva şi dă-mi voe să ţi le ofer.

— Mulţumesc, dar ce fel de doctorii?

— Nişte pastile care fac să treacă îndată aceste dureri. Iei una când simţi că te apucă, stai zece minute şi gata. A trecut! Persoana care mi le-a dat sufere şi ea de cap şi cu asta-i trece.

— O, cât îţi mulţumesc, madame...!

Şi pe când concierge-a iese, Lilica ia cutia, o deschide, vede în ea patru pastile albe, apoi pe capac citeşte pe englezeşte: *„for head ache"* (pentru dureri de cap). Era un scris de mână bărbătesc. Dela cine să le aibă portăreasa? Cine să le fi dat cu acea destinaţie directă, ori indirectă? „Persoana care mi le-a dat sufere şi ea de dureri de cap"!!.., Lilica se ridică dela masă şi coboară grăbită la cuşca portăresei.

— Cine ți le-a dat, madame? întreabă șoptit, copila.

— Nu pot să vă spun. Atâta însă pot divulga: mi le-a dat pentru dumneata personal, fiindcă a aflat că suferi... La revedere, Domnișoară, face portăreasa, ieșind în stradă.

Și Lilica își face un plan. Va afla. Are un mijloc sigur, care să-i precizeze dacă salvatoarele pastile vin dela cine bănuiește dânsa. Până atunci, cum durerea de cap se și vestise, ia o pastilă, bea puțină apă, se întinde pe dormeză și stă așa cu ochii închiși și cu amintirile larg deschise. Așteaptă. Un minut-două. Nimic! Incă cinci minute! Nimic! De odată deschide ochii mari. Ochii sunt liberi... Un fior coboară încet pe osul nasal... un fior care-i descarcă vinele, le evacuză parcă, de congestia, de apăsarea de până acum. Incă alte cinci minute. Lilica sare de pe canapea. Cântă. Ce? Ceva venit de departe, de peste țări și... mări... Capul n'o mai doare... Studiul se reia voios, clar.

A treia zi pe când se întoarce dela liceu, și urcă scările, se întâlnește cu tânărul dela etajul superior, care coboară. Acuma planul! Ii va zice pe englezește numai „mulțumesc", în clipa când va trece pe lângă el. Dacă n'o întreabă nimic, binefăcătorul e dânsul; dacă o întreabă, ea nu va răspunde nimic și va lua-o la goană pe scări. Fălcile ei însă stau încleștate și drumurile se apropie totuși de... încrucișare. Oh, de ce e așa de timidă!? Sunt pe aceeași treaptă. — Haide... haide, zi!

— *Thank You!* scapă în fine cuvintele înlănțuite, Lilica...

Tânărul se oprește o clipă, tace. Dar Lilica e sus, a intrat repede, a întors cheia și lângă ușă, cu urechea lipită, ascultă. Nimic... Nimic!

Inima înăbuşită începe a bate normal, respiraţia îşi reia ritmul.

„Mignon" e la picioarele ei. Lilica o ia în braţe, o desmeardă, îi vorbeşte, îi dă zahăr, şi coada căţeluşei bate voios cadenţa clipelor acelora...

Peste puţin imaginea părintelui îi apare severă. Ce-ar zice *papà*, daca ar afla de gestul ei de-adineoarea? Ar mustra-o desigur. Doar el îi interzisese categoric, mai întâi să iasă singură, în afară de cursuri, şi mai ales convorbirile cu... străinii. „Bărbaţii sunt răi, periculoşi"! Şi câte alte recomandaţii! Dar ce făcuse? O obligaţie de bună cuviinţă. Şi nimic mai mult. Da! Dar dacă binefăcătorul nu e dânsul? Atunci cine? Doar a tăcut! Putea să se apere, să nege. A tăcut. Dar dacă află mama dela *concierge*?... Ce-ar fi să-i spuie ea însăşi?... Ar înţelege-o mamă? Nu!! Nimănui! Nu va afla nimeni, nimic, niciodată! Ce să afle? O simplă atenţie dela un vecin şi o simplă datorie de politeţă dela dânsa. Să fie oare numai atât?! Lilica, poeta, ar da un răspuns. Lilica, „fiica lui Haşdeu", nu-l poate da nici pe acela, nici un altul.

Dar tata, prins în laţul politicei, uită de ochelari şi de migrenă şi se sbate între discursuri şi conferinţe pentru... popularitate electorală.

> „M'am convins încă odată că mă bucur la oltenii mei de o popularitate extraordinară".

Pe bunica o instalează în fine la mânăstirea Ciorogârla. Svârleasca vede de gospodărie şi de grădină. Câinii îşi văd de casă şi de pui...

Ca niciodată, Lilica însă simte acum nevoea comunicării cu tatăl ei. Văzând îndelunga lui

tăcere, îi scrie o scrisoare „patetică", pe care o începe așa :

„Ou'avons nous fait pour être ainsi abandonnées sur une terre étrangère ?"

Și Hașdeu se execută, răspunzând chestii politice, casnice, dar și cu vestea bună a sosirii în vacanța de vară la Paris, de unde vor pleca împreună la mare, la Kopenhaga sau la Lisabona, căci *„Spania și Portugalia n'am văzut-o încă..."* Și iarăși :

„...Cum mai merge cu migrena Lilicuței, care mă neliniștește foarte mult...?"

La începutul lui Iunie le scrie c'a fost la Iași, unde a reprezentat *Oltenia* la serbarea pentru statuia lui Ștefan cel Mare. Discursul lui, publicat în „Românul" a fost mult apreciat de publicul capitalei Moldovei și de restul țării.

Mama face rochițe pentru școala de care se ocupase la București și le trimite lui Hașdeu pentru a le da la premii. Și în sfârșit, Hașdeu le scrie, că la București sunt călduri insuportabile :

„...E ceva oribil! Nu mă mir că de căldură săracul Eminescu a înnebunit și alaltăeri l-au dus la balamuc"

(1 Iulie 1883)

Va să zică Hașdeu știe că Eminescu înnebunise din cauza marilor călduri ale anotimpului... și nu din cauza răcelei publicului ingrat, a oficialității mai ales, pentru suferințele lui, cu cauze precise și adânci, care cereau sacrificiile respectivilor, în vederea salvării acestui geniu

reprezentativ al neamului românesc.. Incă odată, ştiinţa biologiei umane îşi arată valuta în acest titan al celorlalte ştiinţe, care e Haşdeu. Fiindcă nu e de crezut că rândurile de mai sus să aibă un sens pejorativ pentru poetul, nu în de ajuns de apreciat, pe atunci, de marele filolog.

Lilica pregăteşte examenele generale de clasa a V-a. Sunt şi la Paris călduri insuportabile ; sunt şi acolo plictiseli. Mai sunt şi preocupări intime, fără discursuri şi conferinţe, dar cu probleme şi temeri, abea reduse la tăcere. Algebra, Geografia, limbile clasice etc. însă au întâetăţi şi importanţă. Ştiu a se impune fără milă. Lilica nu pregetă. Nici o suferinţă! Ci numai îndurare, numai răbdare! E doar „fiica lui Haşdeu" şi „fina lui Brătianu"... Şi trece examenele cu încordare grea, cu biruinţă, ca în trecut, dar obţine numai premiul al doilea.

La examenul de limba franceză are un moment de sincopă. Simte un gol subit în creer. Pare că se clatină. Dar coardele braţelor tinere şi încă vânjoase, se întăresc de marginea pupitrului. Confundă două lucrări ale scriitoarei *Georges Sand,* cu ale D-nei *Necker (de Staël).* Stupefacţie! Zadarnică stupefacţie, căci eleva îşi revine, se corijă îndată, cu energii din adâncuri îndepărtate, cu vedenii de lumină orbitoare. Şi profesorul ascultă uimit revenirea cu somptuoase amănunte şi caracterizări ale operelor scriitoarei citite şi răscitite, tălmăcite şi răstălmăcite de eleva Iulia Haşdeu : *Indiana* şi *Lelia* de o parte; *Delphine* şi *Corrine* de alta.

Odată cu examenele terminate cu succes şi premii, Lilica şi mama iesă zilnic la plimbare: Bois de Boulogne, Auteuil, Luxembourg, Versailles. După recuperarea odihnei lăuntrice însă, muzele îşi reiau zilnic şi în linişte domeniile lor. In afară de diverse creionări în ver-

suri, Iulia termină schița *Idylle moldave* (squelette d'un drame ou d'un roman) și *Le fils de Frédégonde* (suget d'un drame) iar până la sfârșitul verei va trasa ultima linie a proverbului *Buvez de l'eau*, și va imagina încă alte schițe de romane sau teatru.

In cea dintâi stăruiesc amintirile ei din războiul 1877—78, cu acea jertfă, amintită anterior, a dragostei curate pentru tânărul iubit și ai cărei eroi sunt *Bujor* și *Păuna*; dar e vrednic de citat începutul acestei schițe de roman sau dramă „Idylle moldave", care arată tema de matură gândire pentru cei treisprezece ani, asupra nobleței celei adevărate și în care apare sincera stimă a autoarei pentru nobleța țăranului:

> „Il n'y a de noble qu'un vrai noble, issu d'une ancienne souche, mais qui ne tient à son haut lignage que pour être de plus en plus digne, on bien un vrai paysan, rude, inculte, simple, naïf, mais noble par son contact intime avec la nature et, par la nature, avec Dieu. Ceux qui ne sont ni l'un ni l'autre, s'ennoblissent en se rapprochant de l'un ou de l'autre...
>
> * * *
>
> La scène se passe en Roumanie..."
>
> . . . . . .

In *Le fils de Frédégonde*, Iulia Hașdeu, își propune să desvolte un subiect istoric din începuturile Franței, cu Chilpéric, Frédégonde, Sigebert, Mérovée, etc... cu crime, răzbunări, mânăstiri etc. iar *Buvez de l'eau*, despre care s'a vorbit deja, e o schiță de dragoste, a unei co-

pile care, iubind pe un fiu, se vede destinată de maică-sa pentru tatăl acestuia... Proverbul se desfăşură naiv, cu ironii pentru acea iubire silită, cu reabilitări pentru iubirea normală...

Naivitatea copilei, de 13 ani, arată totuşi un real echilibru literar.

Haşdeu în acest timp, închee cursurile la Bucureşti, pregăteşte materialul pentru numerele din „Columna" ce urmau să apară în vara aceea, strânge banii necesari călătoriei la Paris şi apoi la o staţiune climaterică, unde Lilica trebue neaparat dusă după recomandaţia medicilor. Şi Haşdeu soseşte la Paris încărcat cu toate, pentru o lungă vacanţă. Ideea Suediei cade. E prea departe şi rece. Cea a Spaniei şi Portugaliei la fel; clime inconstante.

Este indicată o climă, puţin nordică, în care căldurile să nu fie mari, iar alternanţa cu răceala să nu contrasteze brusc: o localitate la mare, deci cu posibilităţi de heliotherapie. După consultări şi sfaturi, aleg Olanda, cu litoralul ei nord—vestic, cu ambianţă sănătoasă şi oameni vrednici.

Şi bucuria lui Haşdeu, care aflase direct din gura profesorului că eleva se refăcuse uimitor de repede la silinţa, un moment scăzută, probabil, dintr'un accident fizic oarecare, acum devine reală fericire, văzându-se în putinţa de a-şi supraveghea aproape două luni, copila. Interzice orice lectură. Lilica execută pe jumătate. In fundul geamatanului este puţintel loc, între haine şi pentru bietul *Molière* cel scump şi romanul D-rei *Scudéry: Clélie* şi *Le grand Cyrus*, despre care-i vorbise de curând profesorul *Albert*.

In timp ce geamantanele se fac, concierge-a, binevoitoarea aducătoare de veşti, găseşte timp, între două plicuri pentru Monsieur Haşdeu, pronunţat într'o celtică, arhaică, cum se şi cu-

venea magistrului, a strecura într'o clipă tainică la urechea copilei că tânărul de sus pleacă și el mâne în Englitera, și că a întrebat-o pe dânsa să-i spue unde pleacă familia dela... al doilea, dar că ea neștiind unde, n'a spus nimic și chiar de știa n'ar fi spus, fiindcă ea e o femee absolut „discretă". Deseară însă când Lilica va coborî, așa, ca din întâmplare, are ea de dat niște informați mai largi despre cine-i acest *„Jeune homme qui s'exprime assez mal en français ; pas comme vous, chère mademoiselle Iulie,* qui *parlez comme une vraie française"* ! Lilica însă nu se duce. Nu e chemată de ceva precis. Ba poate da; dar altă chemare strigă mai răsunător, robitor !

Trenul îi poartă în sbor. Nordul Franței, văzut din goană, totuși prezintă aspecte interesante, în special pe valea *Sambrei,* cu dealuri, mici castele, cu muncitori harnici la câmp. Se opresc două-trei zile în Belgia, la Liège, apoi tot pe atât la *Anvers,* pe urmă în Olanda la Rotterdam și Haga. O săptămână se odihnesc la *Scheveningen,* mic port cu frumoasă plajă și în cele din urmă la *Zandvoort,* unde se opresc iarăș aproape o săptămână sub soarele generos al Mării Nordului. Hotelul *Curhus,* îi găzduește prietenos în două camere cu ferestrele la mare. O ușoară durere de cap încercată, îi duce mâna în geanta de voiaj unde pastilele salvatoare o așteaptă...

Ochii Lilicăi se pierd în infinitul apelor neadormite. Pescărușii cu aripi mari se înalță rotit, se așează pe leagănul unui val, împestrițând albastrul mării ca niște petale de dalii.

In depărtare, pescari în bărci cu pânze, cuceresc adâncului rodul trudnicei lor vieți. Jos, sub ferestre, parcul aliniat și multicolor îmbie la umbră și visare. Acolo tustrei iau cafeaua,

în tăcere, în odihnitoare reculegere. Şi pe când Haşdeu întrebă nu ştiu ce, ochii Lilicăi zăresc unde-va, pe ape, două reflexe de peruzea...

— Aşa-i că nu te mai doare capul acuma, Lilicuţă ?

— In adevăr, papà! Sunt odihnită. Marea mă reconfortează. Dar pe tine ?

— Şi pe mine, şi pe mămiţa ! Nu ? se aplecă Haşdeu zâmbitor, spre consoartă.

— Mă văd nemuritoare, exclamă Lilica, ridicând mânele spre cer şi apoi spre largul întreg, cuprins bine în cele două palme trandafirii. Da, nemuritoare ca apele acestea şi ca Dumnezeu, care vorbeşte în muzica lor neîncetată. Nemuritoare ca dragostea însăşi... (după o clipă) din care Dumnezeu le-a creiat, şi cu care eu le iubesc. Aşa-i că tu crezi în Dumnezeu, papa ?

— Te-ai îndoit vre-odată Lilico, despre aceasta ?

— Eu nu ! Alţii da...

— Dar tu, Iulio ? Crezi că eu cred ?

— Eu ce să cred că tu crezi ?! face consoarta. Ştiu numai că nu prea dai pe la biserică.

— Sunt prea ocupat ; de asta ! Dar şi eu mă rog lui Dumnezeu, şi Dumnezeu mă ajută. Dac'aţi şti voi cât m'am rugat eu lui când anul trecut Lilicuţa era bolnavă ! Şi anul acesta când auzeam de migrenele ei şi mai ales... mai ales de slăbiciunea ei la învăţătură, de atunci... Nu-mi pot da seama nici acuma, Lilico, ce-a fost cu tine.

— Nici eu, papa ! Nici eu... A fost aşa... ca o răsturnare de echilibru lăuntric... ca o sincopă... Imi era grea respiraţia, grele mâinele, greu capul.... Un accident ? Cine ştie ?...

Şi ochii copilei se scufundă din nou în orizontul albastru, în care undeva... stăruiesc cele două reflexe de peruzea.

Părinții deliberaseră eri scurt, dar scurte fuseseră și concluziile.

— Crezi tu, Iulio, că fetița noastră sufere de cap din cauza studiului?

— Poate, dar cred că și ochii... face soția.

— Și eu cred. Dar altceva, nimic?

— Ce altceva?

— Știu și eu?! Tu ca femee poate înțelegi mai bine... Nu cumva este o natură precoce și din punctul de vedere... Înțelegi; crezi tu că ar fi cazul s'o măritäm? încearcă a face Hașdeu.

— Vai de mine, Hașdeu, ce-ți trece prin minte?... Ori ești copil?

— Apoi, dă! Uite: sunt unele moșteniri... care... de exemplu mama mea s'a măritat pe la treisprezece ani... Știu eu?! Sunt foarte zăpăcit. Cursurile îi cer muncă, și dacă va tot durea-o capul... Ascultă Iulio, să veghezi de aproape. Nu cumva a intervenit vreo chestie sentimentală, atunci... știi...

— Ce tot spui, dragule? Ce crezi că-ți seamănă ție și aici? Mai sunt și eu pe lume. Ehei...

— Eu îți vorbesc foarte serios, dragă Iulia.

— Apoi că și eu.

— Ascultă, Iulio! Ce părere ai tu de tânărul Ionescu — Gion?

— Ce părere? Părere bună!...

— Mă bucur. Nu-l crezi tu potrivit pentru copila noastră, când va fi să fie?...

— Eu zic de-ocamdată să grijim de sănătatea fătuței... și ăsta-i baiul meu, omule! Lasă prostiile măritișului pe târziu.

In una din înserarea zilelor următoare, Lilica, în camera ei, deapănă scurtul fir al amintirilor. Părinții dorm alături, fericiți de sănătatea ei deplină! Sănătatea ei deplină? O simte uneori; nu și-o mai găsește alteori... Parcă respirația își încetinează ritmul, parcă plămânii respiră

greu. Ah, nu! E o respiraţie reţinută, o atenţie concentrată lăuntric. O *inspiraţie!* Deschide geamul larg spre mare. Deodată boarea umedă, aromată de pinii din parc, dă năvală pe fereastră şi o sărută pe ochi, pe obraji, pe palme... Cine i-o trimite cu atâta dărnicie?... Cine?

„Avez-vous entendu, quand la nuit est sans voiles,
La vaste mer chanter sa chanson aux étoiles?
Quelle musique, amis! Dieu parle en cette voix,
Sublime créateur de l'infini — son monde —
Dieu prête à l'océan cette basse profonde
E l'océan chante ses lois.

Această strofă, scrisă atunci, se va integra în poezia *Au bord de la mer,* cu motto: „C'est le Seigneur, le Seigneur Dieu" a lui Hugo, pe care-o va scrie după doi ani la Paris (Bourgeons d'avril, pg. 108). Din ea se desprinde acel suflu poetic, de transcedentală esenţă, de uimitoare intuiţie divină, pentru cei treisprezece ani ai Iuliei Haşdeu...

Astfel zilele curg în dulce odihnă şi reverie, în paşnică înţelegere a celor trei suflete, unite de aceeaş dragoste. — Şi vacanţa trece. Trece repede, în sborul nimicniciilor care nivelează clipele, anii, secolii... în amintiri şi în uitare.

Sfârşitul lui August îi readuce la Paris, iar pe Haşdeu îl smulge din mijlocul scumpelor lui Iulii, şi-l poartă cătră limanul la care s'a statornicit. Ocoleşte prin Florenţa, Roma, pentru studii, se opreşte la Viena să-şi vadă unchiul, cum se opreşte şi la Buda-Pesta, pentru complectarea manuscrisului *„Anonymus Lugoshiensis"* (anonimul dela Lugoj) şi ajuns la Bucureşti îşi reia lupta. Dă relaţii Iuliilor lui despre călătoria în tren cu trei cavaleri de industrie, care se dădeau drept turci, greci şi care erau de

fapt niște jucători de cărți aventurieri, a căror tovărășie abea acum își dă seama cât de periculoasă putea să fie. Trecând prin Craiova, fieful lui politic, se oprește o zi și la bunul lui prieten *Gh. Chițu.*

In preajma începerei cursurilor, mama își mai plimbă copila în trăsură prin pădurile minunate dela marginea Parisului. In una din aceste preumblări, la care cățeluşa *Mignon* participă pe brațele Lilicăi, un accident comico-tragic, cu urmări ce puteau fi neprevăzute, li se întâmplă. Cățeluşa, la vederea unui semen, ce tot latră la scara birjei, se repede brusc și sare din trăsură, asupra rivalei făpturi. Lilica o strigă, mămița la fel, dar încăerarea se deslănțuie. Mama strigă birjarului să oprească, Lilica mai tare, dar acesta, grosolan ca mai toți birjarii Parisului, face pe surdul. „*Nom d'un chien !*" n'are să oprească el pentru două javre care se bat, acolo, în drum. Mama se ridică, strigă din nou, și văzând bunătatea de blăniță a lui *Mignon* profanată în praful șoselei, sare din trăsură, Lilica țipă și, în sfârșit, domnul birjar oprește. Dar mama capătă o gravă contuzie la braț și Lilica o teribilă spaimă...

Hașdeu află din scrisoarea Lilicăi, le răspunde cu o bună ocară, pentru ce n'au apucat amândouă pe birjar de mâini, ca să oprească imediat, și le dă un caz din Rusia de pe vremuri, care sămăna cu acesta, în care pasagerii aplicaseră sistemul detronării celui depe capră... Tot atunci le mai dă, între veștile de acasă și pe aceea că lui Frățilă, devotatul lui dela Columna, i-a căpătat o bursă ca să studieze la Gratz, cu marele filolog *Schuchardt* vreme de un an, după care va veni la Paris. Mama și Lilica citesc și recitesc scrisoarea, comentând-o. Cum să se

apuce ele, la bătaie cu un birjar... Auzi vorbă!

Toamna lui 1883 soseşte cu cortegiul ei obişnuit, cu abundenţele pământului, cu frunzele galbene, cu obrajii rumeni ai copiilor cari păşesc grei de voiciunea vacanţelor şi de grija unui nou an jertfelnic, cu teancuri de cărţi şi programe. Şi iată pe *Jeanne Créhange*, prietena colegă de bancă, pe *Marie Mavrodin*, pe *Berthe Horsh*, pe *Marie Meyer* pe *Elli* şi *Margaret Scott*, strânse grup, înaintea soneriei de intrare, reluând firul camaraderiei, părăsit acum două luni, şi povestindu-şi micile escapade ale vacanţei, în destăinuiri ce nu se cunosc de nimeni, în afară de intimitatea pe care acei ani ai efloreşcenţei o cimentează între colege... *Iulie* e mai rose, *Jeanne* mai liliană, *Marie* mai rotofee.

— Ai mai scris ceva Iulie? o întrebă Jeanne.

— Nimic, sau mai nimic zice Lilica. Planuri, proiecte, multe... Port în cap subiecte pentru două vieţi: De-aşi trăi cel puţin una mai lungă!!... Poeme, romane, piese... câte şi câte, abea schiţate... Când să le scrii? Părinţii pe deoparte, Bréal şi Gazier de alta... oboseala pe deasupra amândurora.

— Şi Albert de altă parte... adaugă Jeanne Créhange...

— Albert e singurul profesor care pricepe sufletul nostru tânăr, corijă Lilica.

— Poate pe al tău, intervine Marie Meyer...

— Ba cred că pe al tău în deosebi, dragă Marie; sunteţi doar şi coreligionari, o îndreaptă Lilica.

— Asta nu l-a împiedecat să-mi dea media şase la franceză, complectează evreica.

Alt grup repetă acele confidenţe, iar câteva colege, între care şi voinica Margarète Talois, emula, mai bine zis rivala, Lilicăi, la premii, şi

care luase premiul întâi, aruncă primului grup unele priviri piezișe.

Acest grup reușise chiar să scoată, cu prilejul premiilor trecute, oarecari proteste și comentarii, pe care le vor perpetua acum. Lilica nu purta nici o pică acelei emule, pe care însă va face toate sforțările s'o întreacă. Se legase cu jurământ față de tatăl ei. Clasa a șasea o promovase cu premiul întâi. Da, da! Haşdeu nu-i pretinsese nimic, conștient că recuperarea chiar a celui de-al doilea premiu, după *lapsus*-ul de silință din Ianuar-Februar trecut, era o apreciabilă sforțare. Își imputase chiar repetatele lui biciuiri din acel an.

Se mai întâmplă însă ceva. Direcția școalei o ia domnișoara *Salomon*, profesoară la Cursul Superior și care nu prea vedea cu ochi buni pe această elevă, poate că aflase a fi fiica a unui reputat antisemit român...

Atmosfera începutului de an e apăsătoare pentru Lilica și Marie Mavrodin, căreia Lilica i-o mărturisește și care vede la fel, cu o singură deosebire: pe când Lilica vrea să se mute dela Școala Sévigné, Marie n'o lasă. Vor birui. Trebuie să birue!

Lilica scrie tatălui o scrisoare lungă, plină de humor, arătându-i situația. Haşdeu îi răspunde, cu caldă apreciere pentru stilul în care *„...ca vioiciune și varietate, mărturisesc că Lilicuța mă birueşte"*, dar și cu sfatul că nu e de părere să schimbe școala cu toate *„fumurile evreești ale D-rei Bréal"*, fiica fostului director, acum și mai insolente, de cât în trecut. Cât despre silința accentuată și ambiția de a întrece pe *„teribila Margareta"*, cu care a început noul an, Haşdeu, după cele constatate anul trecut, după mature reflexiuni și poate remuşcări, este de părere să nu exagereze :

„...nu vrau de loc o muncă peste măsură, o muncă exagerată, în detrimentul sănătăţii, în dauna pieptului-şi a ochilor. Trebue să vă gândiţi necontenit la aceasta. Mai bine a doua după Margareta, dar sănătoasă şi vioae, decât prima, dar şubredă şi sdrobită.

...Oboseala prin studii aduce mai târziu desgust de studii. Munca trebue măsurată totdeauna astfel, în cât să nu piară niciodată plăcerea de muncă şi să nu sufere sănătatea; ceva mai mult, să nu se tâmpească geniul. (?!? N. A.).

Acuma rămâne la voi amândouă ca să cântăriţi cuvintele mele şi să vedeţi până unde permite constituţiunea fizică a unui copil de 14 ani a bate pe un robust fătoi ca Margareta, care în orice cas va fi pururea inferioară Lilicuţei prin natura inteligenţei sale. Ş'apoi nu uitaţi miopia, care are trebuinţă de un menajament special, mai ales a se feri de cărţi tipărite cu litere mici.

Alţi părinţi au nevoe de a împinge pe copiii lor la studii. Cât de fericit tată sunt eu, care mă văd forţat a mai astâmpăra felul de învăţătură al copilaşului meu..."

„Alţi părinţi"? Care să fi fost aceia? Spiritul prea volubil al lui Haşdeu încearcă a creia diversiuni; memoria lui bună, desigur însă, că-i va fi şoptit cu totul altceva la ureche... Doar nu trecuseră decât câteva luni dela acea crudă imputare: *„Tocmai acuma, când eşti deja (?! N. A) de 14 ani, când poţi şi trebue să judeci singură, când nu mai încape să te sileascâ părinţii..."* frază care a scrijelit cu cuţit de foc inima copilei ce pălise vremelnic... şi i-a adus energii, răscolite,

stoarse dureros, din adâncurile acelui piept micuţ, care se resimţise debilitat în special de pe urma pojarului şi de care acum Haşdeu se îngrijorează, căutând să slăbească coarda, energic răsucită atunci.

Nu era oare *„deja"* prea târziu ???...

Fiindcă Lilicuţa, acum înviorată de soarele depe plajă, de aerul pinilor mării, nu-şi mai poate stăpâni telegarii... Succesele se şi anunţă şi tatăl scrie iarăş :

„Succesele Lilicuţei mă fac fericit şi mândru..."

Fără a şti, la timp, că Lilicuţa lui, contractase tocmai din aceste „succese" o răceală cu urmări, o bronşită din acele care se ştie când şi cum începe, dar nu când şi cum termină...

Chiar în ziua de 2 Noembrie 1883, când Iulia împlineşte 14 ani, le soseşte scrisoarea cu explicabila îngrijorare a tatălui pentru sănătatea copilei: *„La mulţi ani, copilaşul meu ! la mulţi ani fericiţi, totdeauna bucuria părinţilor şi onoarea ţării ! Dar caută-te, păzeşte-ţi sănătatea, ochii şi pieptul. Bronchita de care ai suferit mă întristează şi n'ar trebui să se mai repete, căci la vârsta ta pieptul e foarte plăpând..."*

Haşdeu, ca o expiare poate, născoceşte munci nouă pentru sine, numai şi numai spre a le putea trimite cât mai mulţi bani lor, şi prietenilor lor, în special ardeleanului *Ghiuri*, protejatul tânăr al mamei aflat şi el la studii în Paris...

Şi la sfatul mamei, Lilica, născocind motive de veselie, face mici nebunii se joacă adesea cu căţeluşa, încoardă ghiarele pisicăi, cântă şi danzează prin odaie.

In ajun găsise o revistă engleză, frumos ilustrată, între corespondenţele aduse de portăriţă,

care-i şoptise că englezul dela al treilea se întorsese de curând şi... „uitase" revista la dânsa... Lilica deschide, răsfoeşte paginile de proză şi poezie. Intre versuri, găseşte unele semnate *Albert James*, nume sub care i se pare a observa o liniuţă roşie... Cine să fie poetul acesta? O poezie idilică, aproape un pastel, destul de reuşită, cu vădite accente de sinceritate în expresie. Iubirea unui cioban scoţian pentru ciobăniţa lui...

Dar studiile o ancorează la masa cu cărţi. Primele luni şi aduc note frumoase, superioare chiar celor ale „teribilei" Margareta, fiica nu ştiu cărui negustor... Lilica învaţă cu avânt, cu exuberanţă.

Mama, care are din când în când visuri, ca acel de demult când era pe pragul maternităţii, scrie lui Haşdeu unul dintre acestea, ca unul ce n'ar fi fost chiar „un mauvais présage", după însăşi părerea Lilicăi. Dar visul de data aceasta se nimerise a fi unul. Haşdeu, cel puţin, o confirmă, prin scrisoarea sa din 5 Decembrie 1883. Fusese bolnav destul de serios, cu dureri de gât şi poate şi de piept, deoarece doctorii îl consiliază să lase tutunul şi el le scrie vestea de necrezut:

> „...Rezultatul boalei, un rezultat despre care voi n'aţi visat, este că... este că... este că: Haşdeu **nu mai fumează**..."

Şi, în sfârşit, se bucură că „dragelor mele Julii" le-a venit ca bonă o *svediană*, căci el a avut *„totdeauna mare simpatie şi admiraţiune pentru ţara lui Gustav Adolf..."*

De altfel, lăsarea de tutun e doar o *vacanţă* nicotiniană. Un doctor probabil, ori vre-un prieten glumeţ, îl sfătuise pe magistru să nu

fumeze o țigaretă întreagă, ci după ce o aprinde și trage două-trei fumuri, cel mult, să o arunce, fiindcă nu știu ce compoziție chimică, între bioxidul de carbon, nicotină și celelalte esențe tabagice, produce tot răul, după primele fumuri... Și de aceea, odaea lui de lucru se vede presărată, ca după o grindină, cu tot felul de mucuri, mai lungi ori mai scurte, precum era decorată cu foi aruncate, foițe-ghem și scrum „din greșală" căzut, te miri unde...

De Crăciun, care bate la ușă, nu poate sbura la Paris, *„dar răbdare până la Paști..."* Cauza e și de natură financiară. Hașdeu se lipsește de multe, numai să le trimită lor cât mai mulți bani, acum când sunt în plină iarnă. Și iarăși:

> „Durerile de cap, de care se plânge Lilicuța, mă îngrijesc foarte mult..." și mai departe: „A ajuns vorba până la Bismark, negreșit prin Schuchardt, cum că Lilicuța urăște limba germană...
>
> Poate să urască pe neamțul X, sau pe neamțul Y, dar în știință, mai ales în ramura istorică și în cea filologică, nu e posibil un singur pas înainte fără limba germană..."
>
> *17 Decembre 1883*

In acel timp, Ion C. Brătianu, cu vrednica sa soție, sosesc la Paris. Soția lui Hașdeu, cu Lilica, întâmpină pe nași la gară, aflând despre această sosire. Hașdeu se bucură de cuvenita întâmpinare a nașilor, mai ales că *„D-na Brătianu este o mumă model ca și D-na Hașdeu și totodată, o româncă curată și o femee foarte modestă"*.

In fine *„al doilea vis al mămiții despre mine nu s'a realizat. Sunt acum foarte sănătos și sunt dator a fi sănătos — nu pentru mine — ci pentru*

voi... Acum, îngeraşilor mei, mii şi mii de sărutări cu urări de fericire...", termină părintele scrisoarea cu prilejul sărbătorilor de Crăciun din acel an.

Curios lucru însă, că naşii care petrec laolaltă cu fina şi cumătra, una din zilele Crăciunului, nu pomenesc nimica despre supărarea lui Bismark... asupra Lilicuţei Haşdeu...

De altfel, germanofobia Iuliei nu ia vreo formă agresivă decât în temerea părintelui, care singur o va recunoaşte, de vreme ce mama şi fata sunt în vizită chiar cu părinţii unei colege care par'că este şi par'că nu este germană. Şi de aceea, Lilica răspunde, pe chestia *Bismark*, o scrisoare plină de spirit şi de caricaturi, între care pune şi mutrişoara odraslei D-nei *Mignon*, de curând sosit pe salteluţa de sub pat a Sultanei... cu buclucul de dăunăzi din trăsură. Haşdeu citeşte cu zâmbetul măgulit isteţele fraze ale odraslei, care-i confirmă geniul tutelar al neamului Haşdeilor şi răspunde tot în acelaş fel, adăogind veşti de-acasă, că *„babele sunt bine, animalele de asemenea, dar lipsa lui Frăţilă se simte, căci n'are cine să-mi facă expediţia Columnei. Pe bietul Frăţilă nu ştiu între cine să-l număr : între babe ori între animale. E ceva intermediar...*" Şi este de explicat, dat fiind devotamentul plin de sacrificiu al învăţăcelului, acum plecat la Gratz. Iar una din „babe", e capricioasa bunică, jumătate maică jumătate cucoană.

Intre vizitele primite la Paris, era şi aceea a lui Şăineanu Lazăr, evreul filolog, totuşi prietenul lui Haşdeu, şi încă unul din cei sinceri, pe care titanul îl şi preţuieşte ca atare. Intors în ţară, acesta aduce veşti bune despre Iuliile pariziene, însă i se pare că fetiţa munceşte prea mult. De altfel, în discuţiile dintre

dânsul și Lilica, primul rămâne uimit de bagajul de cunoștințe literare și filosofice ale secundei, dar aceasta nu se convinge la fel despre interlocutor..., care în materie literară mai ales, e mult sub nivelul liceanei de clasa VI-a. Șăineanu se mai plânsese lui Hașdeu că Lilica uitase românește. E mai probabil că, în această materie, poeta să fi preferat... franțuzeasca filosofului.

In preajma Crăciunului 1883, la 23 Decembre, Lilica are un vis ciudat, pe care-l și scrie. Se făcea că ea se găsește într'o peșteră, acea în care Arhanghelul Gavril venise să împărtășească lui Mahomet legile lui Dumnezeu. Acolo, mulți credincioși cu facle : Turci, arabi, persani. La un semn al unuia, toți se așezară în genunchi, căzând cu fața la pământ și cântând lui Alah. Innăbușită de fum, ea caută o eșire, care nu se găsea acum, decât deasupra capului, între stânci. Cercând să se urce spre a eși, aude un glas îngrozitor care strigă: „vai de nelegiuitul care ese din peștera sfântă în timpul rugei". Totuși ieși. De jur împrejur numai apă: marea. Lilica se avântă în sus, simte că are aripi, sboară ca o pasăre mică. Preotul, care strigase, se face și el o pasăre și o urmărește. Ea strigă pe Dumnezeul creștinilor și deodată preotul pasere se prăbușește în talazurile mării, pe când ea stă pe un nor de aur și purpură. Acolo era un palat imens, tot de aur, strălucitor și blând. Fata era îmbrăcată în alb, părul ei răspândea un miros îmbătător. Era un înger. Păsărele mici îi arată acolo o apă mai limpede decât cristalul și-o poftesc să se scalde. Ea le răspunde: — Nu; aș vrea să dorm! Pe dată fu dusă într'o odae cu cununi de flori, iar pe plafon strălucea luna. Se culcă pe un pat de crini și roze și cele două privighetori ce rămân

o adorm în versul lor. In acest somn Lilica se visează — se revisează — în Germania cu mama, lângă München, într'o casă frumoasă cu grădini. Ducându-se împreună la plimbare pe câmp, zăresc o caretă cu patru telegari, înăuntru căreia era însuşi Bismark. Fata sta pe iarbă, iar un ţăran îi strigă să se ridice. Ea însă strigă: „Jos Bismark! Ginta latină îşi bate joc de dânsul, căci împărăţia lui este din iad, pe când ginta latină e fiica cerului"! Şi strigând aşa se trezi.

Acest vis, pe care Lilica îl are concomitent cu disputa dintre ea şi tatăl său asupra germano-fobiei, va fi fost desigur provocat tocmai de aceasta. Haşdeu însă îl reproduce în „Sic Cogito" şi îl utilizează ca un document în ce priveşte „desmărginirea în timp şi spaţiu", pentru a arăta cum „spaţiul şi timpul se şterg aproape cu desăvârşire, în vis."

Anul 1884 se vesteşte plin de mari recompense pentru Haşdeu, dar şi de unele îngrijorări. O scrisoare excepţională soseşte celor două Iulii dela părintele ambiţios, cum însuşi o recunoaşte, ca să nu zicem orgolios, cum ar apărea adeseori Haşdeu.

Este necontestat că, în scara valorilor intelectuale, modestia nu merită soarta cenuşăresei din poveste, pe nici una din treptele ei. Dar dacă aceasta este surghiunită de majoritatea celor care se socot mai presus de dânsa, şi înlocuită de acel egocentrism, care de fapt e apanajul tuturor mediocrităţilor, apoi să se permită marilor valori, aflate sus pe acea scară, să-şi îmbrace puţintel purpura orgoliului care, lor, le şade cel puţin bine. Orgoliul lui Haşdeu este notoriu tuturor, ca orice lucru de suprafaţă: dar nu tot aşa de notorie e tuturor abundenţa

cerebrală, cu care Dumnezeu împodobise acea minte, chiar dacă unele penumbre se strecoară din când în când...

De aceea, Haşdeu scrie cu sinceritate şi echilibru:

„Mi s'a făcut o onoare, la care nu mă aşteptam, deşi sunt foarte ambiţios. Ştiţi că în Rusia eu sunt condamnat la Siberia, ca un fel de nihilist, încă de când eram în Basarabia. Ei bine, Academia imperială de ştiinţe din *Petersburg* m'a ales şi m'a proclamat membru al ei, în şedinţa solemnă dela 10 Ianuar st. n...

Totodată cu mine, au fost proclamaţi membrii două ilustraţiuni franceze: astronomul Fisserand şi orientalistul Jules Oppert. Această alegere ridică de pe mine condamnaţiunea şi prin urmare, la caz oportun, voiu putea să revendic averea lui tată-meu, deşi orice avere am sacrificat-o şi voi sacrifica-o totd'auna când e vorba de România. Averea cea mai solidă este în capul şi'n inima omului: învăţătură şi conştiinţă..."

Mama se măgulește, dar Lilica e în culmea bucuriei. Duce vestea prietenilor, lui Odobescu, lui Ghiuri, şi împănează şcoala, în ciuda domnişoarei Bréal; ba nici conciergea nu rămâne în ignoranţă asupra strălucitei veşti; iar această bătrână „discretă" are cui o transmite, între etajele clădirei... Nu peste puţin Lilica o va duce, cu inima greu stăpânită, însuşi bardului admirat, care soseşte ministru plenipotenţiar la Paris, lui *V. Alexandri*, dar care cunoştea vestea încă din ţară. Să mai vorbim de rândurile trimise de Lilica părintelui şi magistrului? Ele sunt demne de fiica unui mare poet şi de poeta însăşi.

După câteva zile, cu prilejul zilei onomastice a părintelui ei, Lilica joacă o mică festă telegrafului francez, şi în loc de trei cuvinte, ea depeşează unul singur : *„Lamulţiani!"* Şi, văzând că filologii dela poşta pariziană au înghiţit-o uşor, va repeta-o în curând, cu prilejul unei petreceri şcolare, organizată de Direcţia liceului pentru eleve, la care domnişoarele din cursul superior, pe lângă muzică, jocuri şi recitări, au avut şi porţia lor de dans. Ea telegrafiază iarăşi un singur cuvânt, în loc de trei: *„Ballascola"* (bal la şcoală). Amândouă telegramele, circulă la prietenii din Bucureşti şi mai ales la prietenele Lilicăi, care râd cu haz de mica ingeniozitate a „marei" lor prietene.

In şcoală, Lilica ţine mereu fruntea, cu toată atitudinea vădit ostilă a Directoarei, care o nedreptăţeşte. Dar Haşdeu nu le dă pas la descurajare.

> „...Câte injustiţii am mai suferit şi eu în vieaţă, ba mai sufăr încă, şi totuşi prin stăruinţă şi voinţă biruiesc pe duşmanii sau pe pizmaşii mei. O succesiune periodică de plăceri şi de neplăceri agereşte mintea şi oţeleşte inima omului..."

Şi în adevăr, nu Iulia Haşdeu va ceda loviturilor, descurajându-se. Ea luptă ca un centaur. Cu şcoala, cu glasul muzelor, cu voluptatea artei. Invaţă mereu, până la târzii ore denoapte, cu atât mai mult cu cât preparatorii *Aumont* şi *Chalbot*, luaţi pentru a pregăti de pe acum bacalauriatul ce se apropie, în special la greacă şi latină, îi dă lucrări suplimentare. Piano îşi primeşte partea lui de rezonanţă şi restitue pianistei acorduri largi şi melodii graţioase. Paleta nu stă pasivă nici ea şi colorile

se aștern în peisajii reproduse după originale, sau după natura însăși. Câteva desene și tablouri, pe carton de pictură, sboară la București. Matilda Constantinescu și Florica Zaharescu și le dispută părintelui. O activitate febrilă, cu chemări zorite ca în vederea unui examen... de fine..., ce nu poate aștepta prea mult...

Paștile nu e departe și copila vrea să-și valorifice în fața tatii producțiile, ca o mică recompensă pentru însemnatele lui sacrificii.

Intr'o zi, Mignon iese pentru promenadă, cu cureluşa de gât, purtată de suedeza, care deși de neamul lui Gustav Adolf, nu se învredniceşte cât de cât a fi moştenit o fărâmă din deşteptăciunea aceluia. Curtea interioară a caselor este parcul de promenadă a Sultanei,... dar care parc nu e numai al ei. Și iată că delicata patrupedă, adusă cu atâta grijă dela București, salvată de impietatea agresivă dela pădure, mai dăunăzi, se vede compromisă de colții unui mops, aflat deja în escursia din incinta respectivă. Schelălăul devine așa de scandalos, în cât toți vecinii scot capul la ferestre. Lilica aude, coboară iute pe scări și cu greu reușește să-și salveze prietena, a cărei blăniță cam curățise un sfert din curte... Acolo intervine imediat și un domn, aplecat infructuos asupra duelului și Lilica, gata să protesteze asupra nedelicateței mopsului, primește o delicată scuză dela stăpânul acestuia, care nu era altcineva decât însuși vecinul dela al treilea...

— Scuzați, domnișoară, i se adresează acesta în limba lui *Byron*.

— A, al dumneavoastră era? întreabă în aceeași limbă Lilica, vădit emoționată.

— Da? Vă cer ertare... e un câne nesuferit acest mops al tatălui meu. E de altfel singura

mângâere în fotoliul lui... Permiteţi-mi să vă prezint *scuzele mele* şi în numele tatii.

— Mulţumesc! răspunde grăbită Lilica, scrutând o clipă ochii de peruzea ai *compars*-ului. Dumneavoastră sunteţi poet?

— Sunt student la arhitectură, iar în orele libere, puţin poet... ca şi D-voastră, răspunde vecinul pe un ton semi-timid, semi-îndrăsneţ.

— De unde ştiţi? face Lilica nedumerită...

— Ce nu ştie un poet? El mai ştie că sunteţi şi o pianistă de talent, precum şi fiica unui mare învăţat, membru al atâtor academii. Vă felicit, domnişoară!

— Mulţumesc, domnule.

— Aş fi fericit să citesc ceva din poeziile d-voastră franceze...

— Ştiţi că scriu în limba franceză?

— Sunt informat... Cred că vă place Shakespeare.

— Mie? întreabă cu zâmbet ascuns Lilica. Cred că-l cunosc ca şi englezii. E unul din autorii mei favoriţi... ca şi *Byron*, ca şi *Shelley* ca şi *Chatterton*. Regret că... mopsul dumneavoastră n'a ştiut şi el acest lucru... La revedere!

Şi Lilica, înşfăcând mica javră cu ochii injectaţi asupra conaţionalului lui Shakespeare, sbucneşte la fugă pe scări, în desnădejdea ochilor de peruzea ce-o urmăresc.

Mămiţa iese în cale „domnişoarei" care gâfâe în urcuşul escaladat al scărilor.

— Incet, Lilico, încet! Ce goneşti aşa? Cine e domnul cu care ai vorbit?

— Un englez nesuferit! răspunde Iulia cu sufletul la gură, de emoţie.

— Dar ce ţi-a făcut?

— Nimic. Dumnealui e stăpânul mopsului

care a muşcat pe drăgălaşa noastră Mignon.

Şi o tusă sacadată, îi curmă vorbele.

— Vezi? Vezi că tuşeşti iarăşi? Ce te-a pus pe fugă? Era să te mănânce, fir'ar al tuturor dracilor de englez!?

— Nu e nimic, mămiţo, are să treacă acuşi! Nu-l ocărî pe englez, e foarte amabil, corijă Lilica.

Şi tusa va trece, nu chiar acuşi, ci puţin mai târziu, cam odată cu expresia ochilor poetului idilic care semna Albert James, în poezie, dar se numea altfel, după spusa portăriţei.

Aceste mici înnecăciuni, ori de câteori Lilica zoreşte pasul, se repetă dela o vreme... Lilica însă nu le dă importanţă. Numai de n'ar afla mama, să-i dea iarăşi picături!! Adeseori ele revin şi la şcoală, în discuţii mai aprinse, pe care ea însă ştie să le acopere cu zâmbet, cu ghiduşii anume iscodite parcă, în preajma colegelor ce-o ştiu sglobie.

Mai alaltăieri, la ora de latină, după *Cicero*, eleva Iulia Haşdeu citează ceva din *Tibul*, care nu era repartizat de marii latinişti, în programa clasei. Profesorul nu se supără, dar întrebând-o de unde ştie, Lilica răspunde puţin emfatic...

— Citesc latineşte de multă vreme. Noi românii iubim latina mai mult ca alte naţiuni.

— Ca toate naţiile de origină latină, corectează profesorul.

— Ca toate, şi mai mult ca toate. In colţul geografic în care ţara mea se află, latina e un refugiu şi un suport.

— Foarte frumos. Mă bucur. Francezii au acelaşi suport de altfel.

— Evident, domnule profeor, dar la noi românii, suportul e *vital*.

De aceea se învaţă foarte serios latina, zise apăsat eleva Haşdeu.

In recreaţie, discuţia se reaprinde între Marga-

reta Scott şi Lilica sporind într'un mic rix intelectual, date fiind grupările ce se adună în preajmă.

— Da, da, Marguerite! Noi suntem mai latini decât voi, afirmă Lilica!

— Dă-mi voe să nu cred, Julie! replică această colegă. Voi sunteţi înghiţiţi de slavi, şi limba voastră e un amestec foarte ciudat. Eu nu recunosc niciun cuvânt latin, când tu vorbeşti cu Marie Mavrodi.

— Dac'ai avea mai mult sânge latin, şi ceva mai multă fineţă în auz, ai recunoaşte foarte multe... replică ritos Iulia colegei, pe care o socoteşte a nu fi de origine pur franceză. Am să-ţi dau câteva cuvinte la iuţeală, care în limba română sunt aproape la fel ca în cea latină, şi poate mai aproape decât în cea franceză! De exemplu: *Tort*, nu prăjitura franceză, ci lâna care se toarce, este latinul *tortus*. *Arbore* (arbre) e latinul *arbor! Arbust=arbustum! Alb* (blanc)=*albus! animal=animalis! aproape* (près) =*prope! argint=argentum! a arde* (bruler)=*ardere! ram* (rameau)=*ramus! spirt= spiritus! a tunde* (tondre)=*tondere! forma=forma! a limita= limito! permis=permissu!* a *perde=perdere! piele =pellis! pictor* (peintre)=*pictor! scena=scena! Regina* (reine)=*regina! Rege* (rex)=*regis! falş* (faux)=*falsus! demis=demissus! infirm = infirmus! Statue=statua! A sta=sto, stare! secure = securis! cute=cos, cotis! a şterge* (essuyer)=*abstergere!*

Şi cuvintele năvălesc, şuvoiu nestăvilit, în vocabularul româncei întărâtate, prin glasul căreia vorbeau acum: trei mari Hajdei, atâtea veacuri şi atâtea milioane de învăţaţi români, de strămoşi şi moşi ce odihnesc în pământul lui „bădica" Traian...

— Dar noi, dragele mele, avem şi cuvinte originale, care nu se pot traduce. Avem de

Poeta Iulia Hașdeu la șaisprezece ani.

exemplu cuvântul *dor*. E ceva între *désir*, (latin desiderium) *envie*, *tendance*, sau poate toate la un loc, însă cu un înțeles plin de poezie. Și alături de dânsul: *poftă* (care e puțintel slav) dar care nu e numai latinescul *cupiditas* sau *apetitus*, nici francezul *apetit*, ori *envie*. E ceva mai mult... mai expresiv. Mai avem cuvântul *doină*, absolut intraductibil și câte altele...!

Ba aș îndrăsni să vă arăt că limba română e mai bogată în latinitate, decât chiar cea franceză, care e plină de imixtiuni străine, celtice, barbarisme france, saxone, flamande, etc., ca toate celelalte de altfel.

Dar clopoțelul curmă lecția de filologie modernă comparată, în care eleva Iulia Hașdeu, vorbind cu însuflețire, fără răgaz, tăind unele întreruperi scurt, se înnecă din când în când, în tusă uscată, înnecăcioasă...

Și cu o legitimă mândrie, care putea fi de data asta și orgolioasă, Lilica povestește părintelui său, care sosește de Paști, scena aceasta, în care clasa era o arenă, iar dânsa o gladiatoare fără rivală...

Hașdeu îmbrățișează pe demna lui crenguță filoloagă, dar o sfătuește să-și potolească avântul lingvistic în preajma unor „străini", care au motive să n'o iubească prea mult și fără asta.

Cele zece zile cât stă la Paris, Hașdeu o ține în repaos aproape silit. Râde cu ea, evită orice conversație științifică, ies tustrei, aproape zilnic, în trăsură, la *Bois de Boulogne*, la *Buttes Chaumont*, la *Bois de Vincennes*, iar în Sâmbăta Paștilor vizitează cimitirul *Père Lachaise*.

Ziua aceasta era parcă aleasă. Aprilie adunase peste morminte și cruci, toate darurile primăverii: soare, fluturi și arome. Inchinători

cerniţi apleacă genunchi pioşi pe lespede şi susurul închinărilor pluteşte sub muguri...

Lilica şi cu Haşdeu se opresc câte o clipă la mormântul tragedianei *Rachel*, la cel al lui *Abélard şi Heloïse*, două clipe de adâncă emoţie, la cel al lui *Chopin* şi al lui *Chérubini*, apoi la cele ale lui *La Fontaine*, *Alphonse Daudet*, *Béranger*, *Beaumarchais*, *Balzac*, *Delacroix*, *Bellini*, *Bizet*, *Champollion*, *Ingres*, ceva mai mult la *Thiers*, şi la atâţi aştri ai cugetării franceze, care ilumineză încă, de sub mausolee şi cruci, lumea căreia îi predaseră torţa lor...

Cozonacii, pregătiţi de Svârleasca, se sfârşesc odată cu zilele vacanţei, după care, în sfaturi şi îmbrăţişări, părintele ia din nou drumul depărtării...

CAP. III

PETALE ŞI AROME

Şi iat-o pe Lilica iarăşi între cărţi, caete, exerciţii şi teme. Intre cele două Marii pe care le iubeşte deopotrivă, colega de acum şi prietena din copilărie, în ţara cu livezi şi pajişti, cu pasări al căror cânt e mai înţeles şi cu visuri întraripate de copilărie, Lilica îşi trimite gândul acolo, cu *dor*, cu acel „intraductibil" dor! De aceea, sub lumina tristă a lampei, paginele cărţilor se închid, caetele se ascund, iar pe foaia albă, poeta aşterne o:

Romance à Marie

Marie, as-tu donc oublié
Ces jours remplis de charmes?
A tes serments je m'étais fié,
Ton coeur était au mien lié
L'amour te perçait de ses armes...
Hélas! J'en verse encor des larmes...

Comme des oiseaux envolés
Loin des soucis moroses,

Nous courions dans les champs de blés;
Et dans tes noirs cheveux bouclés
En te disant des douces choses,
Je mettais des bleuets, des roses!

Ce temps est passé sans retour
Où j'adorais la vie,
Où je pouvais croire à l'amour
Que tu me jurais chaque jour,
Où dans ma triste rêverie
Ton doux nom me charmait, Marie.

Hélas! j'étais bien insensée
De t'aimer sans mensonge!
Quand dans tes bras j'êtais pressée
C'était un rêve! Il est passé
Comme passe tout heureux songe!
Pourtant, je pleure quand j'y songe...

1884, (Bourgeous d'avril 12)

Şi e probabil că aceleeaşi Marii de departe, a cărei dragoste o poartă mereu, dar care, pradă vieţii unde va fi intrat, s'a înstrăinat de dânsa, îi dedică Iulia şi poezia *A quoi bon?* din aceeaşi epocă, în care aceleaşi imputări de dragoste se termină în strofa:

. . . . . .

Enfin, avec un trouble extrême
Avec ardeur
Je vous dirais que je vous aime
Que vous avez blessé mon coeur;
Mais à quoi bon? Vous le savez vous-même.

(1884, Bourgeons d'avril 110)

Deasemenea, aceleeaşi Marii, Iulia Haşdeu îi dedică şi cealaltă poezie, nedatată ca zi, dar

din același an, cu titlul *Sur un album* și a cărei primă strofă e următoarea:

La poésie te plaît, Marie;
Tu veux des vers, faut-il t'en donner?
Qu'est-il besoin de la poésie,
Quand on se jure de bien s'aimer?
. . . . . .

Se va vedea în ordinea cronologică și evolutivă, în care este expusă viața și opera poetei, acum de paisprezece ani, că versurile ei poartă totdeauna pecetea sincerității, expresia fidelă a stării ei psihice, a gândurilor intime, a progresului în sensibilitate, dar și în durere. Acest prim an, în care poeziile și schițele, creionate mai de mult, încep să capete contururi precise (dar — repetăm — nu definitive, deoarece ea le ascunde de toți și nici la tipar nu se gândește) acest an se remarcă prin inspirații de dragoste candidă, în latura sentimentală, de cântece ale naturei poetice, dar și de studii adâncite în ramura critică literară.

Desigur, tot în acest an va fi scris Iulia Hașdeu și schița *Tante et nièce* (sujet d'une comédie) din volumul *Théâtre*, care nu poartă nici o dată, însă prin factura subiectului și planul de tratare, corespunde acestui an, dacă nu chiar și celui anterior, prin simplitatea desvoltării. E vorba de-o dragoste pe care o mătușă măritată, Baroana de *Villemont*, al cărei soț e plecat de mult și socotit de ea mort, și-o dispută cu nepoata pe care-o crește: *Germaine*, pentru tânărul conte *d'Almaby*. Scene după scene, duc la finalul normal, în care mătușa va fi silită să convie că trebue să renunțe la tânărul conte, pentru nepoata iubită cu adevărat, de acesta,

cu atât mai mult cu cât soţul scăpat dintr'un naufragiu anunţă întoarcerea acasă.

Nu mai puţin corespunde acestor primi ani şi legenda, de asemenea fără dată, *„L'ange et la primèvere"*, pe care învăţatul conte *Angelo de Gubernatis*, prieten al lui Haşdeu, o va însera într'o conferinţă publică, ce-o va ţine la Florenţa, cinci ani mai târziu, asupra dispărutei poete, legendă tradusă apoi în polonă şi ungurească şi publicată în acelaşi timp. Schiţa care începe: *„Un jour, un ange volait dans les cieux purs, bercé parmi les brillantes étoiles..."* e plină de suavă poezie. Ingerul coboară pe pământ, culege o floare, una singură şi-şi reia sborul în ceruri, spre nedumerirea celorlalte flori: care dintre surate a fost cea aleasă ? Târziu, o voce din cer s'aude. A fost aleasă *„la primevère"* floarea care apare cea dintâi la sfârşitul ernii... *„la première fleur qui nous sourit après le sombre hiver, blanche comme si elle portait encore l'empreinte de la larme sacrée"* (Théâtre 315)

Dacă ar şti *papà!* Dacă ar afla acum, la timp, în pragul acestei copioase înfloriri, care împodobeşte talentul în rapidă desvoltare a copilei! Oh, dacă ar şti! Dacă ar cunoaşte numai această diafană legendă, în care virtutea, pe care Parcele i-au imprimat-o copilei dela naştere şi au confirmat-o la botez, pe tava cu daruri, se vădeşte aşa de scânteetor, oh, atunci, desigur, ar fi lăsat-o acestei înalte chemări, care ar fi adus părintelui ceva mai mult decât un-.. *mausoleu*, şi naţiei ceva mai mult decât nişte risipite *caete de genială începătoare!...*

„...Dar lucrul principal e Bacalaureatul şi iarăşi bacalaureatul. Greaca şi Latina cel puţin două ore pe zi!...

Ş'apoi încă odată consiliul meu: să nu

glumească cu Aumont, ci să profite de lecțiunile lui, căci altfel noi îl plătim de geaba..." (Joi 3|15 Mai 84) Scrie Haşdeu.

Iată ecoul depărtării! Iată efectele telepatiei asupra acestui mag cititor în stele şi înțelegător al duhurilor ce plutesc în jurul nostru, venite dela ai noştri cei scumpi!... *„Bacalaureatul!"* Nu *„îngerul care sboară în cerurile pure, legănat printre stelele strălucitoare...!"* Filologul Haşdeu nu plăteşte doi bani pe versurile poetului Haşdeu! Aici stă fatala, predestinata sămânță a dramei. Atunci însă, când poetul va da peste aceste cărți şi caete de şcoală, în care dormeau valorile poetice, peste banalele conjugări şi spulberatele construcții de grecească, oh, atunci revelația atât de târzie va găsi floarea veştedă, cu petalele răvăşite de suflul morții...

Tata însă este prins acum într'o lucrare despre... armată, şi mai ales în trudnicul lui „Magnum Etymologicum..." şi de aceea, în jurul *aurei* lui se adună chestii greceşti, latineşti, derivații, transformări, rotacisme... Toată lumea stă în litera *A* şi *B* ale acestei lucrări de proporții uluitoare!

Şi mămița pe de altă parte! Preocupată de infuziile de tei, de supra-alimentația Lilicăi, de vegherea asupra preparatorilor (acuma trei la număr) în prezența cărora stă înfiptă tot timpul orelor de preparație, ce-ar putea cunoaşte ea din această minte ce se stoarce de prețioasa ei sevă, în puterea nopții până la cântatul cucoşilor?

E drept că părinții chezăşuiseră acum la Paşti, față de tusea şi oboseala Lilicăi, la sforțări, s'o ducă undeva la munte, pe timpul verii şi că eleva se luminase la față ca o zi de Mai, cam aşa cum era ziua în care papà scrisese: „Baca-

laureatul şi iarăşi bacalaureatul!" — Dar tot drept este că Lilica devenise o adevărată domnişoară de optsprezece—nouăsprezece ani.

Părul adunat în două bucle ce se îmbrăţişează armonic deasupra capului, cu doi zulufi ondulaţi cari flutură pe frunte. Obrajii rotunzi, palizi sub lampă, trandafirii când îi sărută soarele; gura în amar zâmbet peste buzele festonate, bărbia graţios rotunjită! Şi ochii! Ochii aceia de severă seninătate, cu expresia bunătăţii ce face totdeauna loc inteligenţii; ochii aceia demni de o odă eminesciană! Iar în urechi, ca două puncte albe ce închee cadrul, două boabe sidefii! Şi trupul, săltat în anii ce-o avântă, rotund şi plinuţ! Şi sânii învolţi şi talia mlădioasă... şi totul învăluit în candoarea de crin a primăverii...! Care vecin de apartament, care trecător cu ochi iscoditori, nu şi-ar fi coborît admiraţia către pedestalul pe care natura le-o prezenta?!

Tot ce poate face Haşdeu este să contribue din răsputeri, cu angajamente de cărţi, cu premii, cu credite mereu deschise de Mircuş, la bunăstarea materială a scumpelor lui Iulii.

Lilica răspunde cu adâncă gratitudine, în fraze cizelate şi spirituale, care pentru orice alt părinte, mai puţin poet, mai puţin savant, ar fi fost indicii, poate dovezi, de real talent literar. Un Odobescu, de pildă, care mişcat de atenţia Iuliilor, ţine acum cu orice preţ să reia prietenia întreruptă, cu Haşdeu! Dar filologul îl ocoleşte când vine la Paris. Ii scrie însă „politicos şi rece", deoarece în sinceritatea lui nu crede.

Scrie şi Iuliilor lui dragi, că strânge bani, pentru ca în vară să meargă cu toţii în Elveţia, unde el poate va avea şi ceva studii de făcut. Pe bunica a reinternat-o la mânăstirea

Poeta Iulia Hașdeu la șaptesprezece ani.

Ciorogârla, de unde plecase și unde nu voia să stee și-i poartă de grijă. Guvernul Brătianu face prostii. *„Grădinele amândouă au înflorit grozav de frumos; mai ales grădina Lilicuței, care are și struguri"*. Pregătirea politică, pentru alegerea dela Craiova în toamnă, merge strună, fiindcă *„...la Craiova nu dictează nici Brătianu, nici Rosetti, ci bunul simț și patriotismul fără stăpân!" „Dicționarul meu merge înainte"... „Aștept cu nerăbdare să văd pânzele cele cu ulei ale D-rei Iulia Hașdeu..."*

In sfârșit se bucură mult, că, în preajma examenelor, Lilica, împreună cu mama, au putut petrece o săptămână la țară, lângă Paris, la aer curat, după recomandația doctorilor. Aer, cât mai mult aer cu soare!

Și iată-l pe Hașdeu la mijlocul lui Iulie 1884 din nou la drum! Guvernul nu face chiar numai prostii, ci și unele treburi mai potrivite... Ministerul instrucției publice, de pildă prin Gh. Chițu „baba" (cum îl va gratula în curând amicul său Hașdeu) titularul departamentului, acordă marelui filolog dela Arhive, sumele necesare pentru a merge în Elveția (mai la timp nu se putea) să studieze, la fața locului, organizarea și funcționarea învățământului elvețian, însărcinare de care Hașdeu se va achita, ce e drept, cu totul onorabil, la întoarcere, făcând documentată dare de seamă.

Incărcat, ca totdeauna, cu bunătăți (nu lipsește decât alvaua, care nu e de „saison") masline, icre moi, un coș cu caise mari, un buchet cu flori, a căror coadă o învăluie în vată, conștiincios udată prin gări, ca să-l prezinte soției sale Iulia, ca un prinos al gândurilor sale pentru dânsa, și ca să vadă moțoaica dela Paris, că Hașdeu al ei, nu-i chiar așa de... nu știu cum, în lipsa ei din căminul conjugal... adică

aşa cum au de grijă unele amice a o înştiinţa din când în când, precum că arhivistul nu s'a... hirotonisit de tot... A avut grija a-şi scurta barba prea „darwiniană" ce-i crescuse, şi-a făcut toaleta mâinilor, a părului, şi-a recapitulat toate activităţile şi în sfârşit, iată-l la Paris, îmbrăţişându-şi odoarele, care, la drept vorbind, îi cuceresc zi cu zi, ceas cu ceas, preocupările.

Sărută de două ori pe Lilica pentru frumosul succes dela finele anului, când a dat dovadă de strălucită pregătire, luând iar premiul întâiu, în ciuda concurentei sale.

In fixarea călătoriei din Elveţia, recurg la medic şi hotăresc ca sediu pentru Lilica, *Montreux*, localitate vestită pentru toţi cei debili de piept.

Ca în totdeauna, ordinul tatei este să nu se ia cărţi pe timpul vacanţei: Lilica execută, — ca totdeauna — pe jumătate, şi pătureşte între haine, volumele poeţilor francezi mai mari sau mai mici, parizieni, bretoni sau provensali, *Prudhomme, Hugo, Coppée, de Vigny, Berguedan, Legouvé, Belleau, d'Arles, Froissart*, etc. Nu uită — cu încuviinţarea tatii — paleta şi colorile, şi nici tuşul cu peniţa de desen.

In dimineaţa plecării, pe când trăsura, încărcată cu bagaje, pături, bastoane şi umbrele, se pune în mişcare, Lilica observă, în apropierea clădirii, pe cineva, care o salută discret, numai pe dânsa. In încurcătura care i-o dă ochii părinteşti şi obligaţia de politeţă, stăpâna lui *Mignon*, schiţează un salut care putea fi interpretat şi ca o mai comodă aşezare pe perna trăsurei... Şi astfel ochii de peruzea o vor conduce, cu un augur de bună călătorie, în sborul trenului spre Elveţia.

In aceaşi zi, trenul îi depune în *Montreux*, pe malul lacului Leman, în vestitul oraş al bolna-

vilor de piept, care de fapt nu e un oraș singur, unitar, ci se compune din câteva cartiere, localități cu nume deosebit: *Chatelard, Les Planches și Veytaux*, reunite sub numele de *Montreux*. Haşdeu se opreşte în centrul oraşului (Les Planches) adică în partea care domină de sus portul, având vedere largă spre lac, dar primind din plin aerul ozonat al munților Bernezi din spate. De altfel, de jur împrejur, și foarte apropiate, alte localități se leagă cu orașul principal, fiecare fiind o stațiune neatârnată. Mai spre port este *Territet*, de unde un funicular urcă la *Glion*, care e spre munte, fiecare având osebită indicare, după cura ce se urmăreşte, şi pe care Lilica le va vizita în acest an, şi în altul următor.

Ajunşi la otel, în cele două odăi cu priveliște măreață către apa azurie a lacului Leman, cu bărci minuscule, vaporașe şi paseri, Lilica deschide larg fereastra şi se opreşte în extaz, perzându-şi privirea pe luciul tremurat până departe, în pâcle.

Şi viața de odihnă, de cură, de ape, de soare îşi începe ritmul ei prescris. Mama veghează zi cu zi. Haşdeu nu mai puțin, în primele zile, după care urmează a pleca în alte oraşe elveţiene pentru executarea misiunei sale. Mai înainte de a se îndepărta prea mult, savantul organizează o călătorie cu vaporul dela Montreux la *Ferney*, pe malul apusean al lacului ca să viziteze acolo localitatea de refugiu a lui *Voltaire*.

Vaporaşul pleacă de dimineață, pe răcoare, cu lume multă, veselă, dar liniştită, fiecare plimbându-se pentru odihnă şi refacere. Lilica, în costum de turistă, stă la bord, lângă balustradă, lipită de tatăl ei, absentă la restul lumii, mereu prezentă la efectele de lumină azu-

rii de jos, şi la cele albe profilate în depărtare, la bărcile cu pânze ce gonesc albe ca speranţele suferinzelor şi vioae ca natura însăşi. Haşdeu de mult voia să viziteze orăşelul *Ferney*, devenit celebru prin acea că *Voltaire* marele poet, filosof şi istoric, a petrecut acolo cei peste douăzeci de ani din urmă ai vieţii sale, după ce cutreerase curţile unora din marii monarhi ai Europei, fiind indezirabil în Franţa.

In adevăr, între *„patriarhul dela Fernay"* — cum era numit pe atunci Voltaire — şi între *„magul dela Câmpina"* — cum va fi numit Haşdeau — au existat foarte multe puncte de contact, în ce priveşte ideologiile lor politice, şi mai ales geniala lor producţie literară, — filosofică — istorică. Şi unul şi altul, minţi de vaste concepţii, cultură şi inteligenţă, enciclopezi, ca mulţi gânditori ai veacului, poeţi şi dramaturgi amândoi, — istorici de documentară pregătire — spirite revoluţionare în materie de libertate individuală şi democraţie, vervă caustică, sarcasm şi şarjă împotriva a tot puterniciei timpurilor, cari impilează şi nedreptăţeşte, anticlericali fără a fi atei, avânt în gândire şi spre finele vieţii, cu frecventa preocupare de problema divinităţii, care la Haşdeu răspunde mistic, acesta situându-se totuşi în marea vecinătate a octogenarului *François-Marie Arouet* (a cărui anagramă era *Voltaire*), sub atât de importante raporturi. E de presumat chiar că vizita pe care Haşdeu cu copila sa o fac la somptuasa casă, în care stătuse retras *patriarhul*, va influenţa într'o măsură oarecare mai târziu hotărîrea ermitajului dela Câmpina a *magului*. Şi unul şi altul îşi fac în aceste locuri adevărate altare de închinare, cu deosebire că, pe când *Voltaire*, poate ca o atitudine ostentativă, clădeşte o bisericuţă lângă poarta casei, pe

frontispiciul căreia scrie „*Deo erexit Voltaire*“ MDCCLXI (Voltaire a ridicat-o lui Dumnezeu 1761), Haşdeu îşi va fixa altarul, cu acel *Christ* imens din donjon, chiar în castelul dela Câmpina; şi astfel iată doi anatemizaţi, care ştiu a se închina deopotriva Dumnezeului celui mare şi bun, în reculegere şi pietate proprie.

„Nu voiu uita niciodată cele două ceasuri, pe care le-am petrecut cu fiica mea la Fernay, în parcul şi în casa, în odăiţa de lucru a nemuritorului cugetător...“

(*Sic cogito.*)

Acolo tata şi copila retrăesc viaţa, opera şi suferinţele patriarhului, al cărui spirit tronează în tot cuprinsul.

— Numai suferinţa pentru o idee, o redă în toată măreţia ei.

Şi Voltaire a suferit aşa de mult! exclamă Haşdeu când intră în casa istorică.

— Dar a şi făcut pe alţii să sufere, tată dragă.

— E adevărat! Un luptător temut. Un creator! Un profesor al omenirii. Şi profesorii fac adesea pe elevi să sufere! Dar ce profesor!

— Şi ce poet, cu toate acestea! Crezi tu, tată dragă, că ştiinţa aduce omenirii mai mult bine decât poezia? întreabă „poeta“.

— Lilicuţo dragă, poezia aduce omenirii tot atâta bine, cât şi ştiinţa. Dar poetului adesea îi aduce numai rău. Intreabă-mă pe mine! Intreabă-i spiritul lui! Ce mi-a adus poezia?

— Şi totuşi, dragă papà! Poezia a adus altor poeţi gloria şi nemurirea!

— E adevărat. Dar după moarte, copila tatii...

— Ce trist e ceea ce spui!...

— Trist, dar precis. Voltaire a cunoscut gloria — ce e drept — şi în timpul vieţii. Uite aici la Fernay, bătrânul de geniu a fost un adevărat împărat. Aici, retras de lume, în tovărăşia nepoatei lui, Madame *Denis*, este vizitat de toţii admiratorii lui din Continente; aici dă el sfaturi, programe, aici scrie opere de *dreptate* pentru năpăstuiţi, aici a scris el opera lui remarcabilă *„Istoria Rusiei sub Petru cel Mare"*, *„Istoria Parlamentului Francez"* şi nu ştiu câte piese de teatru, şi câte *scrisori*, rămase ca un adevărat testament, perorează Haşdeu.

— Şi tot aici a scris acel minunat *„Comentariu asupra lui Corneille"*, adaugă Lilica.

— Adevărat! uitasem; face tatăl. In tot cazul, frumoasă viaţă!

— Şi splendidă moarte!... La optzeci şi patru de ani!... închee copila cu ochii pierduţi spre marginele vieţii...

Peste câteva zile, *Calliope*, al cărui văl se aşterne mereu, obsedant, pe umerii copilei, versurile lui Lamartine din *Le lac*, pe altă parte, îi duce mâna pe foaia de hârtie. Azi două strofe, mâne cinci, până la cea din urmă, aproape de plecare.

Şi aşa scrie Iulia poezia *„Au Lac de Genève*, cu un motto din Lamartine:

. . . . . .

„Le soleil brille encor dans sa splendeur, et dore
A l'horizon les eaux dormantes du lac bleu;
Mais bientôt le couchant s'enflamme, et se colore
De violet moiré d'une teinte de feu.

. . . . . .

La mer n'a pas de vagues aussi belles,
Ni sur ses bords les monts audacieux

Dont les rochers, comme des sentinelles,
Elèvent, fiers, leurs crêtes vers les cieux.

*

Ah! que ne puis-je, ô lac, sur cette rive
Où l'on entend comme un tendre soupir,
Comme un regret de ta vague plaintive,
Vivre toujours, vivre heureuse et mourir!

*

Mais non. Je dois te quitter, lac, que j'aime,
Je dois te dire adieu, peut-être pour toujours.
Or je te donne une part de moi-même,
Puisque tu prends mes premières amours.

(Bourgeons d'avril 40)

Pentru epoca în care e scris acest pastel plin de evocator lirism, la cei paisprezece ani ai poetei, el suportă o intimă și proporționată apropiere, cu acel „Le lac" al lui Lamartine, care deși scris — și el — în tinerețea poetului francez, poartă totuși pecetea anilor, cel puțin dubli, față de cei ai copilei, pe care-a inspirat-o.

„Mes premiers amours"! Cine nu știe că poeții intuiesc iubirea, acest fenomen de universală creație și afinitate psichică și mai totdeauna — fără a fi lipsită de sinceritate — ea le îmbalsamează inima în fața marei privelişti a naturei generoase! Dar *„primele iubiri"* ale copilei, pentru această natură e de crezut că se împletesc și cu acel vag suflu ce prinde a-i bântui inima! Iubire pentru o ființă definită sau imaginară, iubire obsesie, refulată mereu? Cine știe?

Poeta se destăinue puțin, în aceeaș vreme, sub peisajul, de miraj, al aceluiaș lac încântător. E în poezia *„En Suisse"*, cu un motto

din A. Chénier: „*Viens ! Tout aime au printemps, et moi j'aime toujours.*“

La brise légère en passant effleure
Et penche sur l'eau les roseaux soyeux ;
Dans le fond du bois le rossignol pleure ;
La nature est douce, et mon coeur joyeux,

. . . . . .

Le jasmin, le lys, le muguet, la rose,
Embaument les airs, chacun à son tour ;
Et le papillon de nuit qui se pose
Sur ces fleurs, les baise, et leur dit : amour !

•

Mon amie, oh ! vient ! laisse-moi te dire
Ce que dit l'oiseau, ce que sur les monts
Le pâtre chantait, et ce que soupire
Mon coeur plein d'amour ; mon amie, aimons !

(Bourgeons d'avril 195)

Intre timp, Iulia Haşdeu pictează unele din acele privelişti, cu scene, efecte de lumină de pe munţi şi de pe lac, pe care le va împărţi prietenelor şi colegelor. Pânze şi cartoane în care stima desenului, simţul coloarei, şi interesul subiectului dovedesc stăpânire şi asupra acestei arte ce-i încununează cumularda ei producţie artistică.

Tot la Montreux scrie şi primeşte scrisori dela buna ei prietenă şi colegă de bancă *Jeanne Créhange*, care este şi ea plecată la *Bourg la Reine* şi care-i dă de veste că prietenii camarazi preferaţi, dela alt liceu, cu care erau în legături de literatură şi artă, fraţii *Lucien* şi *Leon Blum* (cel din urmă e fostul prim ministru

de curând al Franței) au căpătat note elogioase și premii cu mențiune la examene. Tot despre aceștia, cu care Jeanne și Iulia urmau să joace în toamnă teatru de societate, colega îi scrie că atât cei doi frați, cât și celelalte colege de „teatru", nu înțeleg să joace *„Le Misanthrope"*, ci „Les femmes savantes". Iar Iulia, care avea păreri excelente pentru cei doi camarazi cărturari, în special pentru d-l *Leon Blum*, cu a cărui soție a fost colegă, nu va contraveni dorinței lor.

Deasemenea, colegei *Margaret Scott* îi răspunde la scrisorile ei, dându-i pagini savuroase despre frumusețile din Montreux și-i dă de veste că sora acesteia, *Elli Scott*, a vizitat-o cu mama ei, o zi întreagă, că au repetat împreună câteva din rolurile ce trebuiau să joace, și au făcut plimbări. Îi mai comunică știrea că Elli citește acum *„un roman inedit de Iulia Hașdeu"*, și o altă știre intimă, abea schițată, despre un secret dintre prietene... (Care va fi fost acel roman inedit, e greu de ghicit, afară dacă n'ar fi unul din volumul *Théâtre*, unde sunt trasate doar subiectele câtorva din romanele proiectate).

In sfârșit, după câteva excursii, fac una și la Bourg la Reine, la întoarcere, pentru a vizita pe Jeanne Créhange, care e acolo cu părinții. In restul timpului se plimbă domol, cu mama, ori singură, pe drumul către munte, ori către port, cu ochii departe și sufletul aproape, trecând pe lângă oameni, absentă și preocupată lăuntric. Nu are prietene, nu cunoaște pe nimeni. E mai bine așa. Liniștea e numai a ei. Uneori vede pe cineva care-i tulbură liniștea; o vedenie, o asemănare cu un oarecare poet? Copila trece mai departe...

Și vara trece. Iulia Hașdeu se simte iarăși voinică; rezistă la oboseli, rezistă și amintirilor

adesea turburătoare... a celor doi ochi de peruzea... necunoscuți, neînțeleși... Iuliile pleacă la Paris, ducând cu ele și o bonă care știe și franțuzește și nemțește.

Septembre aduce cărți noi, griji noi. Anul final! „Bacalaureatul mai ales bacalaureatul"... Școala n'o sperie. Dar nici muzele n'o abandonează. Orele de curs se împânzesc cu lecții de algebră (ah, algebra) de greacă, latină, dar și cu schițe, versuri, pe marginea caetelor. In Septembre scrie ea *„Le pauvre roi fol„* dedicată acelui rege, părăsit de toți, care moare înconjurat numai de *„son chien et sa Dame"*. Deopotrivă Regele Bavariei, care moare și el peste puțin, va fi cântat de Iulia Hașdeu, pentru că oamenii îl socoteau nebun, pe când el nu era decât un poet: *„Vivre seulement de poésie, o roi!..."*

Iar peste puțin continuă esseul „Mon Shakespeare" început în 1882, precum începe și celălalt studiu al ei *„Pensées détachées sur Racine et Corneille"* în legătură cu schița: *„Mademoiselle Milet"*, copila promisă lui *Corneille.* (Plan d'une comedie en vers). Acele „gânduri desprinse" asupra celor doi dramaturgi ai clasicismului francez, constituesc un studiu demn de un critic afirmat. Esseul începe astfel:

> „Moi, je me suis habituée à dire „mon Corneille", comme je dis „mon Molière", „mon Shakespeare", „mon Sophocle". Eh bien, toutes les fois que je voudrais en faire autant pour Racine, il m'échappe „Monsieur Racine".

Observația și destăinuirea sunt pline de inteligență. Chiar dacă Iulia Hașdeu nu e prea originală în ceea ce afirmă despre Racine, știut fiind că *Racine* și-a întrecut predecesorul și cri-

tica a confirmat-o de mult, totuși e originală în modul ei de exprimare, cu atât mai mult cu cât, mult admiratul ei, Napoleon I, fusese tocmai de părerea contrară, și spusese că dacă ar trăi Corneille pe vremea sa, l-ar face prinț... pe când pe Racine nu-l aprecia așa de mult!

Iulia studiază personaj cu personaj, operele celor doi poeți, citând și alte păreri în sprijinul celor ale sale, definește valoarea fiecăreia în desfășurarea dramei, psihologia, gesturile, acțiunea lor.

. . . . . .

„Et les femmes chez Corneille? „Elles ne savent pas aimer. On voit que Corneille connaissait peu les femmes" dit M. Sainte-Beuve. Peut-on parler ainsi de celui qui créa les figures de Chimène, de Camille, de Pauline, de Cornélie? Chimène a des accents d'une tendresse infinie; Camille a une passion aveugle et desordonnée; Pauline est le type le plus pur et le plus parfait de l'amour conjugal; Cornélie est la digne veuve de Pompée. Celui qui a fait dire à Chimène, encourageant Rodrigue qui va combattre:

„Sors vainqueur d'un combat dont Chimène est le prix..."

á Pauline, demandant la grâce de Polyeucte:

„Un coeur à l'autre uni jamais ne se retire
Et pour l'en séparer il faut qu'on le déchire..."

à Camille

„Tout ce que je vois me semblait Curiace"

ne connaissait-il pas les tendres sentiments et les faiblesses du coeur féminin? Il ne faut pas croire cependant que Chimène, Camille, Pauline, soient moins grandes et moins fermes que

leurs amants ; non. Mais elles ont en même temps quelquechose de doux, de gracieux et de touchant, ce sont des figures poétiques qui ne le cèdent en rien ni aux Monime niaux Andromaque de l'harmonieux Racine. Quant à la femme denaturée qui n'en est pas moins un type très naturel, voyez Cléopâtre de Corneille, cette étonnante Clêopâtre qui ne peut être comparée ni aux Agrippine, ni aux Athalie de Racine, et dont le caractère odieux est peint avec des couleurs si vraies. Certes, Corneille préfère nous captiver par l'admiration et l'enthousiasme. S'il abaisse notre vue sur des personnages bas, ou terribles, il l'élève bientôt pour nous montrer de fières et nobles âmes, qui savent dompter leurs travers et leurs passions...

De toutes les types de Corneille, celui que j'admire le plus, celui que j'adore, c'est Pauline....."

Pagini demne de a fi citite şi comentate nu numai de elevii de liceu, dar chiar şi de unii profesori... şi din care apare clar spiritul încărcat de romantism al copilei de paisprezece ani, dar şi echilibrul ei stoic în concepţiile despre viaţă şi literatură, şi mai ales despre teatru, care-o preocupă în deosebi.

Haşdeu, ajuns în Bucureşti, le scrie că a călătorit mult, a trecut pe la Viena, spre a-l vedea pe unchiul Stanislas, care însă lipsea, pe la München şi în fine, în capitală a ajuns cu 6 franci în buzunar. Le mai aduce la cunoştinţă diverse cancanuri şi întâmplări din Bucureşti, între care şi căsătoria prietenului Barbu Constantinescu, cu o fată de 16 ani. *„Viitorul mitropolit a înnebunit dară în toată puterea cuvântului"*... scrie Haşdeu. Adaugă că lucrează la raportul despre cele studiate în Elveţia, precum

și la dicționarul lui, ca și umoristică scena cu Ch. Chițu, care și-a scos toți dinții. *„I-am scris că direcția operei Italiene din Paris având a da Macbeth și căutând trei babe, pentru a juca pe cele trei vrăjitoare, m'a însărcinat a-l angaja pe dânsul, pe Zalomit și pe Bacaloglu"*.

> Și mai dă vestea morții lui Carol Davila. „Știți desigur, că săracul Davila nu mai este. Numai acuma toată lumea apreciază deplin meritele lui. E peste putință de a găsi pe cineva ca să-l înlocuiască la Asil. Mi s'a propus și mie, dar am refuzat net...

In schimb, Hașdeu se pregătește pentru campania electorală, cu candidatura dela Craiova, unde merge deseori să ție conferințe, și unde va candida ca *liberal independent*, fiindcă *„nu fac politică militantă, nu sunt om de partid, de gașcă.."*

Astfel curge viața, între un panegiric și o proclamație, cu tot tragicomicul ce împletește zilele noastre, ale tuturora. Vestea deputației tatei nu lasă indiferentă pe Lilica, mai ales, întru cât mama se mulțumește doar cu Direcția Arhivelor. Fetița știe mai bine că omul din parlamentul țării este *cineva*. Una este când se prezintă cineva: — Ionescu! Și alta-i când zice sus și tare — deputatul Ionescu! Frunțile se apleacă, la fel cu spinările, și ușile se deschid. De aceea Lilica se bucură; dar iată că la sfârșitul lui Octombre ziarele anunță în editorialele lor un alt panegiric. A murit *Marie Bașkirțef*, copila genială de douăzeci și patru de ani, care, plecată de pe malurile Donului, a cutreerat țări, s'a oprit atrasă de luminile Parisului, să studieze. Știa la 13 ani franceza, engleza, latina, italiana, germana, poloneza... și tot atunci începe

a scrie *„jurnalul"* său plin de observaţii spirituale şi obiectiv-interesante. La Paris studiază şi muzica: piano, harpa, orga, mandolina, ghitara. Este şi pictoră, *mai ales pictoră*. Invăţând arta coloristicei, după un an expune tablouri, pentru care obţine *medalia* cu concurs. Expune la *Salon*, sub pseudonim, mai multe pânze celebre. Dar în toamna aceasta a lui în 1884, pictând o scenă de stradă, o prinde o ploaie, răceşte, dă în ftizie, şi peste puţin moare. Ziarele scriu cronici duioase, mişcătoare.

> „A murit un copil genial. Ca mai totdeauna geniile precoce nu rezistă. Este un echilibru al evoluţiilor şi al devenirilor. Cine îl înfruntă, cade. Muncea prea mult *Maria Başkirţef...*"

Lilica scapă ziarul din mână... *„cine îl înfruntă, cade..."*

Şi ochii ei sfredelesc zările lumii de dincolo, de unde, poate îi vor zâmbi ochii rusoaicei de geniu, cu poveţe, cu destăinuiri...

Peste câteva zile, Haşdeu le anunţă că deja intrigile politice s'au pornit asupra lui. Stătescu l-a somat să aleagă între arhive şi deputăţie. *„De la Arhivă nu mă las odată cu capul"* (2 Noembrie 1884)

In sfârşit la alegerile dela Craiova biruie, cu „succes strălucit". E ales deputat. Dar lupta continuă! Adversarii sunt mulţi şi tari. In fruntea lor e *Cogălniceanu, Stolojanu, Stătescu.* Şi în adevăr, Cogălniceanu se ridică la cameră şi contestă alegerea, cerând invalidarea lui Haşdeu, de vreme ce e şi director la Arhive. Cum însă orice contestaţie trebue susţinută de cinci deputaţi, la întrebarea preşedintelui, nu se ridică niciunul care să secundeze pe Cogălniceanu.

Președintele validează alegerea și astfel, în ciuda adversarilor, Hașdeu rămâne și Director la Arhive și deputat. Dar la scrisoarea lui de înștiințare a succesului, către scumpele lui Iulii, Hașdeu primește răspunsul copilei, care între altele, după ce trece în revistă eventualitatea renunțării la una din ele, scrie tot în franțuzește:

> „Ah, nu, de vreme ce ești deputat, de vreme ce cetățenii craioveni te-au ales, nu le fă ocara aceea, nu te coborî până la părăsirea rolului glorios pe care ei ți l-au încredințat. Ideea noastră, a mamei și a mea, este următoarea: cere Camerei, oferă chiar, să rămâi director la Arhive, dar cu titlu onorific fără a primi plată; în acest fel vei închide gura invidioșilor, gălăgioșilor, vei fi deputat și-ți vei păstra postul tău. Dacă asta e cu putință, fă-o; dacă nu, lasă Arhivele — sacrificiu dureros, vai!— și fii deputat, de oarece ai ținut așa de mult la asta.

Sfătuitorul este un copil de cincisprezece ani!.. și poate și o moțoaică, dacă aceasta n'ar fi spus copilei că *„mare prostie pe tată-tu, să se facă deputat!"* Suntem dispuși a crede deci că „ideea mamei" e doar o platoșă pentru copila, care dă lecții unui Bogdan Petriceicu Hașdeu... Și Lilica mai adaugă:

> ...Și acum afacerea cea mai grea: banii! Te văd ridicând ochii la cer și strigând ca *Harpagon*-ul lui Molière: „Ce dracu! Mereu bani; ăștia n'au pe limbă decât bani!" — Vai, da! blestămații aceștia de bani. Nu poți face nimic fără ei. Ei bine, ne trebue

bani, tăticule; avem mare nevoe. Ia gândeşte-te că peste opt zile vine Crăciunul!!! Crăciunul franţuzesc, se 'nţelege, căci la al nostru, nu mai gândim. Aşa dar, la Crăciun trebuesc cadouri; îmi trebue o rochie, şi n'am. La toate astea trebuesc bani! Sunt furioasă, dar trebue. Câţi de *„trebue"*, doamne, câţi de „trebue"!... Am de lucru, am de lucru,: e ne mai auzit!...

Fiica ta respectoasă şi iubitoare, Lili.
(18 Decembrie 1884)

Haşdeu răspunde, savurând înţelepciunea din scrisoare şi promiţând a se conforma. Se conformează mai prompt părţii a doua, şi, de unde n'are, trimite banii de Crăciun, cu un supliment apreciabil.

Intre timp, ziarul „România liberă" atacă pe Haşdeu şi dă de ştire că un conflict acut s'a ivit între dânsul şi Gh. Chiţu. Iulia mama, care stima mult pe binefăcătorul craiovean, află şi scrie soţului o scrisoare lungă, alarmată şi plină de imputări, la care — evident — Lilica nu se alătură. Haşdeu îi răspunde:

„...Numai ingrat n'am fost şi nu voi fi niciodată. Ş'apoi în privinţa lui Chiţu recunoştinţa trebue să fie mutuală, căci dacă el m'a ajutat materialmente, nimeni mai mult ca mine nu l-a ridicat moralmente, prin scrisori, discursuri, ba până şi prin alegerea lui în Academie, unde, fără mine n'ar fi putut intra. Cu toate astea, eu unul îl voiu cruţa totdeauna, chiar dacă m'ar isbi el pe mine cât de tare..."

(Dec. 1884)

In opera literară a Iuliei Haşdeu, care — precum a fost publicată—este scrisă între 1882-88, trebue să situăm tot în anii 1884, şi acele esseuri, care sunt grupate de părintele ei în partea a III-a a volumului „*Chevalerie*", sub capitolul *Canevas*, nume date probabil numai de Haşdeu. Ceea ce ne determină a le situa, ca atare, este climatul lor spiritual, care desvăluește atitudini romantico-idealiste de poveşti, de fantezii şi visuri. De pildă, *La lune* (p. 204) este o schiță, o poezie, în proză, urmată de câteva versuri, aproape ca o compoziție şcolară, o dizertație asupra nopților cu lună, cu privighetori, cu fluturi de noapte, cu lilieci. N'a început încă mistica meditație filosofică, pe care o vom găsi în producțiile anilor următori. In *Christine*, Iulia Haşdeu notează impresiile sale despre baluri:

> „Oh! Le bal, je m'en moque. Allez, allez danser, jeunes filles. „Elles tournent, elles tournent, les belles femmes aux bras de leurs amoureux.
>
> „Christine pleure à la maison; elle pleure sa jeunesse qui s'écoule dans l'isolement et la tristesse. N'importe! il faut qu'elle travaille...

Nu e o simplă *boutade*, contra balului, ci mai curând uşoara revoltă a copilei căreia i s'a interzis dansul... şi care munceşte acasă, ca să uite..

Urmează câteva însemnări sentimentale ca „*Lilas blanc*", câteva *Contes bleus*, precum: „*Chevrefeuille*", în care vine vorba de ciobani şi ciobănițe, ca şi în „*Le berger roumain*", cu zâna Cosinzeana care inspiră fluerul ciobănaşului, ori „*Berger et bergère*" plină de dragostea ciobanului *Ionel* şi a ciobăniței *Păuna* (Haşdeu crede că „*Pèouna*" aşa cum scrie franțuzeşte

Iulia, ar deriva din *Paulina*, cu atât mai mult, cu cât *Paulina* e numele adeseori găsit între rândurile Iuliei. Noi credem altmintrelea: Când a fost vorba de *Pauline*, Iulia l-a scris deplin, iar *Péouna*, e frumosul şi întregul nume *Păuna*, care se întâlneşte des la ţară). Vine apoi „*Alba*" traducerea franţuzescului *Blanche*, o idilă de dragoste, între aceasta şi Andrei, la ţară, sub cer albastru, între flori, cu o vrăjitoare *Kira*, înaintea căreia Alba ieşia cu doniţa plină, semn rău pentru Kira, şi Alba goleşte doniţa, pentru ca prezicerea ţigăncii să nu se împlinească.

Evident, situarea precisă în timp a acestor lucrări nu e posibilă, pentru că deşi Iulia Haşdeu notează câte o dată la finele fiecăreia, aceasta este, de multe ori, doar ziua când poeta şi-a revăzut-o şi încheiat-o.

Cu începutul anului 1885, Iulia Haşdeu păşeşte în primul an de reală şi amplă productivitate poetică. Din cele peste o sută treizeci de poezii, câte sunt cuprinse în volumele „*Bourgeons d'avril*" şi „*Chevalerie*", şi adunate şi publicate de Haşdeu, poeta scrie aproape *şaizeci* numai în acest an, pe lângă schiţele de teatru, roman şi esseuri, faţă de vreo patruzeci în 1886, de circa 20 în 1887, şi abea două trei în anul 1888.

Din această mică statistică se constată şi afluxul inspiraţiilor ei şi mai ales, îngăduinţa pe care viaţa i-a acordat-o doar în aceşti doi ani 1885-1886, a rărit-o în 1887 şi a sugrumat-o în 1888, tocmai când curba înălţătorului ei talent, urca, urca mereu.

In adevăr, cele aproape două luni de şedere la *Montreux*, de excursii liniştite, comode, de băi solare, de supralimentaţie, aduseseră o vădită reconfortare în corpul copilei. Toamna trecuse în condiţii de sănătate îmbucurătoare, cu atât

mai mult cu cât se știe că toamnele sunt cele mai grele examene pentru plămânii debili, sau atinși. Adesea examenul nu este suportat și candidatul cade fără perspectiva corijării. Lilica tot mai tușește din când în când, dar de vreme ce chilogramele sunt în spor, cine se uită la o ușoară tusă? De aceea munca se desfășură în proporții crescute pentru realul și marele examen dela vară. E doar anul de bacalaureat. Cei trei preparatori se ceartă pe orele de lucru; ore de indispensabilă odihnă pentru alt copil. Și trigonometria și algebra și geometria și geografia, gonesc la *potou*, alături de greacă și latină, și gâfâelile de la pistă apar normale celor care asistă pe „peluză".—*Papà* nu glumește cu bacalaureatul.

De Crăciun *concierge*-a care primise inevitabilul bacșiș, sosește cu un mare ghiveci de *marguerites* albe, mari și învoalte, pentru „M-me et M-elle Hașdeu", fără carte de vizită. Florile favorite ale Lilicăi.

— Din partea mea, doamnă, pentru amabilitatea și atențiile d-voastră.

— Ah, mulțumesc, dar asta e prea mult... poate prea scump pentru dumneata... intervine Iulia mama, uimită de dar.

— Lasă, mamă, șoptește încet Lilica, o jignești...

Iar când Lilica o conduce până la ușă, bătrâna suflă în urechea fetei, grăbit, după ușă:

— *C'est de la part de monsieur... Il vient de partir...*

— *Où?*

— *Je ne le sais pas! Monsieur son père est parti également.*

— Ce tot spune bătrâna? întreabă mama.

— Ne roagă să nu ne supărăm... înjgheabă Lilica răspunsul.

Şi inima ei îşi accelerează bătăile. Era singurul cadou de Crăciun. Dela singura inimă prietenă. Amicii români petreceau pe unde ştiau şi ei, ca într'un Paris haotic, cu petreceri svăpăiate şi sarabande nebuneşti. Ce să caute Lilica şi mama, acolo? Bine! Foarte bine! Dar o atenţie, măcar una, dela cei cari veneau deseori, la un ceai, la un păhăruţ de *Bourgogne*, ori chiar la o cină modestă şi cuviincioasă. Şi Crăciunul sosise pustiu, cu sacul gol, spre confirmarea părerilor tatii, care mereu le sfătuea, să-şi cruţe banii, fiindcă nu există prietenie, iar generozitatea e azi o nesocotinţă. Şi bărbatul trăit în lume, cu ochi mari şi înţelegeri potenţiate, ştia ce spune. Nu există prietenie! E drept. Dar există totuşi ceva. Există ceva care dintr'un Crăciun pustiu să facă un Crăciun generos, cu cântec, cu zâmbet, cu calzi şi nelămuriţi fiori cari pun inimii atâtea întrebări, fără a-i da un singur răspuns precis... Ce? Lilica n'ar şti să spună, cu atât mai puţin. Dar iată că mâinele ei aleargă spumoase pe clapele pianului şi *Godard* şi *Rameau* şi *Padre Martini* şi *Scarlati* reînvie subit, în claviatura albă, şi-i sărută degetele, frământându-i-le sprinten în sensibilităţi şi sonorietăţi maestre. Şi *margaretele* stau tot albe, deasupra pianinei şi fiecare petală e o clapă sonoră şi toată corola ei o *„Berceuse"*! Ochii Lilicăi urcă şi coboară, într'un transport nestăvilit, dela suflet copilăresc la Cupidon extaticul!

De odată se opreşte cu o mână în aer şi alta apăsând un acord de septimă, strident, disonant. Greşise? Uitase *berceuse*-a? In preajma ochilor, profilat pe albul florilor, apare un chip... Sunt ochii de peruzea, e părul dat pe spate, e obrazul palid şi expresia tristă. Aşa cum îl văzuse la Montreux?... Este dânsul

oare? Intr'o zi când, cu pașii leneși, către seară, cobora domol dinspre *Gorges du Chauderon*, un domn, venind grăbit din urmă, întoarse ușor capul spre dânsa, schiță un salut, ori poate făcu un gest neînțeles și se pierdu la vale pe încetul, tot mai repede, tot mai departe! Lilica se scuturase. Era de sigur o părere. O vedenie! Ce-i dreptul, cu câteva minute mai înainte se gândise la dânsul, așa, între un zefir alpin și o rază de apus. Nu dăduse nicio atenție faptului.

Iar astăzi, când ultimul acord se sfarmă pe clape, acum, iată! Stă acolo aceeași privire, aceeași expresie. De imputare? De ce? De încântare pentru ce aude?... Cum s'ar putea? A plecat! Și tatăl lui de asemenea! Șoptise portăreasa! Dar dacă bătrâna minte?! Dar dacă sufletul ei însuși o minte!? Memoria, atenția! Ce-a fost atunci la Montreux? Ce este acum, la pian? Și mai ales ce este mereu, de câtva timp? Ce-a fost sincopa de acum un an și ceva? Atâtea întrebări și totuși niciun răspuns! Vedenii! Inchipuiri! Mistere!

Se ridică, pune un genunchi pe scăunaș, se așează cu coatele pe capacul pianinei, apropie obrajii de flori... Miroase a câmp, a soare, a primăvară. Oh, sărmane margarete, fine și desrădăcinate, care ca mâine veți pleca, ofilite, capetele voastre în ploaie de petale!!!...

Il est dans nos jardins de roses,
Il est des oeillets et des lys,
Et des jasnims aux teints pâlis,
Des jacynthes fraiches écloses;
Des blancs lilas, dans ces beaux lieux
Le parfum à l'amour invite;
Mais, ô ma blanche marguerite,
Il n'est qu'une fleur sous les cieux!

Il n'est aussi qu'un nom au monde,
C'est le nom de la fleur d'amour :
Il est riant comme le jour
Et plein de caresse profonde.
Ce nom tendre et délicieux
Qui seul à l'amour nous invite,
C'est le tien, blanche Marguerite :
Il n'est que ce nom sous les cieux !

*

. . . . . .

Et c'est là le secret, ô femme !
De ton invincible pouvoir ;
Ta beauté, reflet de l'âme,
N'en est pas toujours le miroir :
Mais elle est ton plus grand mérite
Et malgré des défauts nombreux
Femme et fleur, Rose ou Marguerite,
Ta beauté t'entr'ouvre les cieux !

„Le lai des Marguerites" (Chevalerie)

Şi în aceeaşi lună Februar, în care Iulia Haşdeu scrie „Cântecul Margaretelor", oda aceasta a florilor albe, între care amestecă şi Regine cu acelaşi nume, odă în care melopeea iubirii cântă constant, ea scrie o altă poezie de aceeaşi inspiraţie, *Le Papillon*, având ca motto un proverb „Limousin".

. . . . . .

Brillante chimère
Pauvre être éphémère,
Ta vie est un jour.
Naître avec l'Aurore
Et la voir éclore

Sans voir son retour,
Boire la lumière
Dans l'aube première
Et parmi le thym
Boire la rosée
Dans la fleur baisée,
Tel est ton destin.
. . . . . .

Vivons donc sans gloire.
Contons une histoire
Simple au temps qui fuit:
Un amour paisible
Dans un coeur sensible
Un bonheur sans bruit,
C'est la qu'est la joie
Que Dieu nous envoie
C'est le bien réel.
Aimons donc quand même
Car c'est quand on aime
Qu'on gagne le ciel!...

Cine n'ar zice: ceva din Musset!? Din primele inspirații ale poetului prețuit de Iulia? Aceași sensibilitate, aceași legătură între obiectul cântat și subiectul iubirii!

Și aproape toate poeziile din acest an și cele din 1886, poartă aceeași pecete a romantismului, a cavalerismului, a acelei dragoste și visare după vremea cavalerilor ce se jertfesc onoarei și iubirii. Dorul de viață, poezia naturei, sinceritatea inimei curate, cântecul iubirei platonice și suave, adeseori nostalgia pentru locurile și prietenele copilăriei sale, sentimentul gratitudinei, cultul trecutului și pietatea divină, alcătuesc isvoarele care adapă sufletul poetei de cincisprezece ani, în cursul acestor doi ani de viață rodnică, pretențioasă și obositoare.

Dar peste tot, sufletul şi inspiraţiile Iuliei Haşdeu plutesc în sferele înalte ale idealismului. Lumea ei e aşa cum o visează dânsa. Nici n'are cum o cunoaşte; n'are când. Totul vine ori din lecturile din ce în ce mai numeroase ale poeţilor latini, greci, englezi, germani, italieni şi francezi, ori din făuritoarele ei fantezii. Şi totuşi, citind unele versuri, în care substratul cel mai de calitate al oricărui poet: *sinceritatea*, ţâşneşte strofă cu strofă, cineva este condus cu precizie să creadă că poeta îşi cântă propriile ei amintiri, propriile ei întâmplări.

Aşa de pildă, faţă de fiorii prin care trece orice copilă de cincisprezece ani, în preajma atenţiilor repetate, ale unui tânăr, cine n'ar putea crede că Iulia Haşdeu îşi cântă propria ei desamăgire, în poezia cu titlul „*Au chevalier infidèle*“ (cu motto din Marie de France)?

„Jadis tu me pressais dans tes bras avec larmes,
Jadis tu reposais ton front sur mes genoux,
Jadis tes jours coulaient près de moi pleins de charmes,
Jadis tu m'appelais d'un nom qui m'était doux.
Tu me trouvais jolie, et je l'étais peut-être,
Et puis tu me jurais d'être à moi pour jamais...
Avais-je donc si tort, réponds-moi, mon doux maître,
Avais-je tort de croire, hélas! que tu m'aimais?

. . . . . .

Maintenaut je suis seule, et tu fuis loin de moi,
Je suis puni, ô Dieu! J'ai mérité de l'être...

. . . . . .

Haşdeu adnotează această poezie, cu menţiunea că ea a fost găsită într'un caiet, fără titlu şi fără dată; iar că titlul actual şi data erau

scrise deosebit, pe-un capăt de hârtie, că poezia ar reprezenta doar intenția copilei poete, de a face din ea o romanță pe care s'o intercaleze apoi în vreo dramă, ori roman, ce-ar fi urmat să scrie, poate că în romanul *Séphorah.*

Rezultă din conjecturile paterne, că poeta, departe de a-și cânta vreo desamăgire proprie, cântă triste ți închipuite. Nimic nu ne îndreptățește a contraveni celor comentate de părintele ei, dar fiindcă el însuși scrie: *„Il semblerait que l'intention primitive du poète...“* deci face o simplă ipoteză, întemeiată pe unele motive, se poate, deopotrivă de valabil, crede că această iubire — desigur castă și ideală — a pus poetei deseori probleme neliniștitoare și tribulativ deslegate. Se va vedea aceasta din toate poeziile ei de iubire, fără a se putea trage vreo dată concluzia, că până la sfârșitul scurtei sale vieți, ea a cunoscut, în mod intim și real, în mod conștient și integral, iubirea, în toată revărsarea ei. De altmintrelea Iulia Hașdeu mărturisește în unele poezii, precum în *Dédain:*

„Non, je n'ai point aimé: ce n'est pas de mon âge,
Je me ris de l'amour et de son frais visage...

Și râde nu de iubirea în sine, ci de aceea cu *„frais visage“*, inventată de poeți, artificială, falsă. Ea știe totuși, că *trebue* să iubească, și că *se teme* că are să iubească, precum că *iubirea apasă inima,* că predispune la păcat; și de aci imprecațiunea:

„Laissez-moi fuir encore les défauts de la femme,
Etre belle sans art, sans même le savoir,
De mes charmes naissants ignorer le pouvoir,
Et vivre dans la joie inéffable et puissante
D'avoir mon coeur léger et mon âme innocente!

Dar în acelaş an, când scrie această *„teamă de iubire“* mai mult decât *„dispreţ de iubire“* poeta face o altă mărturisire în poezia *„Etre aimée“*

Oh! se savoir aimée! o bonheur sans pareil!
On pleure alors, oui, mais quelles douces larmes!
Etre aimée, et mourir: ô mort pleine de charmes
L'on meurt ensoleillé pour renaître au soleil!

Şi cui oare dedică Iulia versurile următoare, scrise concomitent, când poate, ochii de peruzea, ochii trecuţi ca un vis, ca o părere, vor întâlni-o când-va mai neatenţi, ori mai preocupaţi, undeva pe stradă?

Pourquoi?

Tiens! il a passé tout à l'heure
L'oeil farouche, le front baissé;
Il n'a point souri, et je pleure.
Ah! pourquoi donc a t-il passé?

*

Il m'en veut, il est en colère:
Son coeur pour moi s'est-il glacé?
Je n'ai rien fait pour lui déplaire...
Ah! pourquoi donc a-t-il passé?

*

Il a regardé ma fenêtre;
Il n'avait pas l'air trop pressé;
Hélas! Il m'aime encore, peut-être...
Mais pourquoi donc est-il passé?...

(Bourgeons d'avril)

Ne aflăm şi aici, oare, în obsesia unui cântec imaginar, pentru un trecător pribeag? Versul *„Il n'avait pas l'air trop pressé“* ne-ar răs-

pune că amănuntul acesta a existat; a trecut cineva în fața ei încet și a privit-o insistent! Dar de ce cu *„l'oeil farouche"?* Și pentru ce poeta plânge?... avem de a face cu o simplă construcție lirică?... Pentru întreaga expansiune de *sinceritate*, din versurile ei, nu suntem dispuși a crede.

Și iarăși în altă parte *(Quinze ans)* ea nu desprețuiește iubirea, ci doar amână „durerea ei secretă", „minciuna" ei, pe care-o prețuiește, dar se ferește a o gusta:

„L'amour au sournois regard
Est là qui nous guette:
Main nous connaîtrons bien tard
Sa peine secrète.

. . . . . .

Mentir c'est ton art maudit
Et c'est ta science,
Dans ton royaume, on ne dit
Jamais ce qu'on pense.

. . . . . .

Blond Amour aux traits perçants
Tu produis des larmes:
Mais ce n'est pas à quinze ans
Que l'on craint tes armes...! (1885)

Și totuși, în versurile anterior citate din *Papillon*, poeta cheamă dragostea:

Aimons donc quand même
Car c'est quand on aime
Qu'on gagne le ciel!

Ca și în atâtea altele (Sérénade) în care evocă universalitatea iubirei:

Tout dans la nature,

La nuit et le jour,
Gazouille et murmure
*Et chante: l'*Amour!

Din toate acestea se desprinde pe deoparte nu ura împotriva *amorului*, nu dispreţul, ci — repetăm — *frica* de acea iubire, pe care-o intueşte, de care pare obsedată, pe care o caută, o cheamă, iar pe de altă parte *candoarea*, în care înţelege să-şi păstreze inima...

Angelo de Gubernatis, în conferinţa sa, dela 1889, reprodusă în prefaţa volumului „Bourgeons d'avril", analizează în deajuns de temeinic, realitatea sentimentală a copilei poete, el însuşi constatând din viaţa şi opera ei, veşnicul spectru al iubirii refulate. Astfel el scrie:

„...Iulia Haşdeu nu s'ar fi dat în lături de a cădea în capcană cu toată ferirea ei. Dânsa dispreţueşte amorul meschin, fiindcă ea desmeardă, în visurile ei de fată, o dragoste nemăsurată, eşită din devotamente sublime. Ar iubi şi dânsa, fără îndoială, mai mult ori mai puţin ca şi celelalte femei, dar inima ei este eroică; i-ar trebui eroi!"

Observaţia şi consemnarea ei în acest fel este deplin valabilă. Aproape întreg volumul *„Chevalerie"*, închinat cavalerismului şi eroismului, cuprinde numai asemenea iubiri jertfelnice, cavaleri care se bat pentru iubita lor, sau mor cu numele lor pe buze, precum se va vedea. Iubiri — să zicem — teoretice, dar persistente.

Aşa fiind, e de admis că şi tânărul respectos şi plin de atenţii, care-i poartă o afecţie, poate o simpatie, ca să nu spunem o iubire, va fi găsit un ecou în inima copilei, tocmai pentru distincţia lui. Dar aceasta nu este dragoste.

Ea nici nu-l cunoaşte; ba poate chiar îl evită; nu ştie ce fel de sentimente inundă inima lui, inima lui de poet idilic, care scrie versuri cu ciobani şi ciobăniţe din Scoţia, dar nu de cavaler eroic... Ea se complace doar în dulcea enigmă, în frământarea de visuri şi întrebări ascunse, trezite de dânsul.

Şi este de crezut, că atunci când studentul, terminându-şi studiile şi plecând departe, poate nu pentru totdeauna, ci pentru a mai reveni din când în când, va fi acela care a inspirat Iuliei Haşdeu poezia „Il est parti"

„Il est parti! quelle terre étrangère,
Va posseder celui qu'aime mon coeur ?
Il a quitté sa timide bergère,
Il veut trouver gloire, richesse, honneur !
Pauvre bergère, hélas ! ta douce vie
Ne sera plus qu'un tissu de douleurs !
Il a quitté sa belle amie
Celui que désire mon coeur.
O belle France, ô noble et douce terre,
Dis-moi, va-t-il vers toi, mon bien aimé ?
Est-il chez toi, fière et sombre Angleterre ?
Dans quel château se voit-il enfermé ?
A son retour, sous la terre endormie
Il trouvera celle qu'aime son coeur,
Elle mourra, sa belle amie,
Loin de son bien-aimé vainqueur ! (1885)

Ultima strofă ne apare peremptorie, că aici nu ar putea fi vorba chiar de un cavaler imaginar. Prezumţia că fiinţa care-i clatină inima în acel *„tissu de douleurs"* este plecată undeva în Franţa, ori în Anglia, e un indiciu oarecare. Cu atât mai mult, cu cât nici marele ei „editor" nu adnotează nimic, de data asta, aşa cum face cu alte poezii. Aşa l-ar fi voit Iulia pe eroul

ei. Plecat fiind acolo, departe, el să se fi închis într'un castel, cu gândul veşnic către „ciobăniţa" părăsită. Şi iată încă un accent de mistică sinceritate, aproape o prevestire: La reîntoarcerea lui, el va găsi pe cea iubită de dânsul *„adormită sub pământ... departe de iubitul ei învingător!"*...

In cântece, în balade, în fragmente, revine mereu această melopee, a iubirii eroice, prohibită, a unei castelane pentru „Le beau seigneur", ori a eroului pentru „La châteleine". Şi nu odată Iulia s'a socotit acea castelană, închisă, cum şi era într'o măsură, departe de lume, suferind pentru iubitul ei...

. . . . . .

Oh! délivrez la pauvre prisonnière,
Noble seigneur au regard fier et doux,
Et jusqu'à son heure dernière
Elle priera, priera pour vous...

*

Dans ce château, par la force enfermée.
Ah, je soupire après l'air et le jour.
Que je voudrais par une main aimée
Etre rendue à la vie, à l'amour!
Vous écoutez, je le vois, ma prière:
Mon bon seigneur, soyez donc mon époux..."

(„La prisonnière"— Chevalerie, 1885)

Una din schiţele literare cele mai inspirate, ale Iuliei Haşdeu, care este povestea *„La princesse Papillon"* (conte bleu), scrisă în acelaşi an, personificată cu un rege şi o regină, părinţi ai unei singure fetiţe, este de fapt povestea propriei vieţi a autoarei.

Intru cât originalitatea lucrării e surprinzătoare prin inspiraţia, simbolul şi stilizarea ei, această autobiografie ar putea servi, ea sin-

gură, drept măsură a marelui şi subtilului talent al copilei poete. Pe scurt, iată subiectul: Un rege şi o regină, buni şi iubiţi de popor, au o singură fetiţă, ale cărei naşe sunt cele şapte zâne ale ţinutului. Una din ele *Darnica* (Prodigue) a dăruit copilei *frumuseţea*. Cea de a doua zeiţă îi dărui o *înţelepciune* fără pereche; a treia *bunătatea*; a patra *inteligenţa* vie, pătrunzătoare şi o vorbă aleasă; a cincia *talentele* pentru toate artele; a şasea *modestia* şi a şaptea *blândeţea* (la douceur) Şi fetiţa fu botezată *Charmante* (Fermecătoarea). Zâna *Darnica* luă şi crescu pe copilă în palat, ca pe o vrednică prinţesă. Prinţesa la cincisprezece ani, era strălucitoare. Cânta ca o privighetoare, dansa, cânta din toate instrumentele, şi pe deasupra era şi foarte savantă. Regele şi Regina o iubeau nebuneşte. Voind s'o mărite, chemară pictorii să-i facă portretul. Dar nici unul nu putu face un chip asemănător. Atunci *Darnica* propuse ca însăşi copila să se picteze, în oglindă. Şi prinţesa reuşi să facă un portret uimitor de asemănare. Portretul e trimis regilor şi prinţilor vecini, cari în curând, încântaţi, prind a sosi la Curte, rămânând muţi de admiraţie când o văd pe *Charmante*. Dar prinţesa nu alege pe niciunul. Regele e mâhnit şi cu toate intervenţiile lui, copila nu se decide.

— *De ce, copila mea?*

— *Nu ştiu, tată, poate că eu n'am darul de a iubi un bărbat.*

Zâna *Darnica*, înştiinţată de rege, îi răspunde că la naşterea copilei, suratele ei, au uitat să-i facă dar şi *iubirea*. Dar ea are un leac. Fetiţa trebue să se prefacă, vreme de un an, în fluture, simbolul iubirii. După şovăiri, regele consimte, şi metamorfoza se săvârşeşte.

Prinţesa devine fluture, dar îşi păstrează in-

teligența. Regina însăși se mângâiase cu încetul. Numai unul din prinții care-o văzuseră, *Viteazul* (Le prince *Vaillant*), e nemângâiat, fiindcă o iubea.

Era frumos, delicat, viteaz, dar nu știa unde a dispărut prințesa *Fermecătoare* și de aceea suferea.

— *Dacă în două zile nu văd pe prințesă, am să mor, strigă el.*

Și în adevăr cade bolnav. Regele, tatăl lui, știind pricina, roagă pe tatăl prințesei să i-o aducă! „Fermecătoarea" află și sboară, ca un fluture ce era, spre *Viteazul*. Intr'o zi, cum prințul bolnav coboară în grădină, vede fluturul și cere pajului să i-l prindă. *Charmante* se lasă prinsă.

Și cum prințul făcea colecție de fluturi, luă un ac și zise pajului:

„— Apportez-moi un morceau de velours rouge; je veux piquer ce beau papillon sur du velours; cela fera un bel effet.

Charmante frémit; son coeur se glaça; elle devait mourir de la main de celui qu'elle aimait! N'importe, elle l'avait vu, cela lui suffisait. Elle attendit donc la mort avec resignation. Le page revint avec un beau coussin en velours rouge. Le prince prit le papillon d'une main, et de l'autre il enfonce l'epingle dans sa chair. En ce moment *Charmante* sentit un froid glacial dans ses petites veines; et puis elle ne sentit plus rien. Son corps s'allongea, ses ailes disparurent, et elle parut, devant le prince stupéfait, telle qu'elle était avant sa métamorphose, belle comme le jour";

In cele din urmă, zâna *Darnica* readuce pe prințesă la viață, și astfel prințul își îmbrățișează iubita, acuma dăruită și cu puterea iubirii, a acelei iubiri, care, sub forma unui ascuțiș, străpunsese de moarte inima fluturagului...

Sunt aici toate componentele spiritului, a visurilor Iuliei Hașdeu, la cincisprezece ani, despre viață și iubire. Nu-i așa că nu fuge de dragoste? Dar n'o simțise încă. Iar celui care, viteaz și frumos, o dorește albă și pură, se dăruise, pentru a primi dela dânsul săgeata iubirii care ucide, sau învie...

Cu toată trudnica ei activitate, Lilica are, în acest an, înfățișarea cea mai înfloritoare. Nimic în obrajii ei, care să trădeze procesul lent, dar neertător al boalei ce se încuibase în pieptul ei aparent voinic. Ea se desvoltă normal, și cuvântul *Domnișoară*, pe care însuși părintele i-l adresează, îi șade așa de bine. O domnișoară cuprinsă de două mistuitoare puteri: setea de-a învăța cât mai mult și cât mai bine, și instinctul persuasiv al iubirei candide și romantice. Structura ei fizică pe de o parte, iar pe de alta însuși efectul boalei de plămâni, incipientă, larvată și tocmai de aceea nestingherită, precum — poate — și puțină ascendență, contribue la perpetuul ei vis de iubire, iubire refulată, dar totuși ispitită.

Aspectul ei e așa de virginal, de răspânditor de sănătate, încât colegele, cu care ea glumește, râde, o cred cea mai voinică dintre ele. Așa *Jéanne Créhange*, când îi scrisese în vara trecută la Montreux, încheiase scrisoarea astfel:

„...Când revii? Te încredințez că deși doresc să petreci cât mai mult posibil, do-

resc nesfârşit de mult să te sărut mai curând pe obrajii tăi bucălaţi.

Nu te superi, cred, când îţi spun că ai obrajii bucălaţi *(„bonnes grosses joues“)*.

Dar despre voinicia fetei nu numai colegele se arată a o cunoaşte, ci înşişi prietenii şi chiar părinţii. Inainte de a pleca la Paris, îndată după examenele dela Liceul Sf. Sava din Bucureşti, cu prilejul unor vizite, venise şi tânărul *Novianu*, unul din obişnuiţii casei. Din glume, din rămăşag, se întâmplă o încăerare între copila de 11 ani şi tânărul în chestiune, care — pe cât se pare — se mai numea şi *Silică*. Fie că gluma porni dela *Lilica* şi *Silică*, fie din alte comparaţii mai contondente, o trântă în toată regula, şi cu oarecare pocnituri, se încinge, pentru ca junele Novianu să se vadă la urmă răpus, iar Lilica învingătoare. Şi doar Novianu număra câţiva anişori în plus. Despre această bătălie aminteşte însuşi Haşdeu, în una din scrisorile sale trecute, şi ne-a povestit-o chiar un martor ocular.

CAP. II

POLEN

April 1885. Examenele parţiale îi copleşesc puterile, iar cel final, bacalaureatul, i le sfârşeşte. Trebuesc sforţări, încordări noi. Supraalimentaţia mămiţei, care n'o slăbeşte din ochi, zi după zi, ajută prea puţin, ca şi tonicele pe care doctorul Percheron le prescrie. Dar altceva ajută: marea ei *voinţă;* comprimarea la extrem a arcului care dă impuls, ritm şi energie. O stoarcere permanentă a tuturor fibrelor, a vigoarei de adolescentă trandafirie. In parcul *Luxembourg* în care iese, din când în când cu mămiţa, sau cu prietenele ei, pentru aer, primăvara îşi scoate din lăzi vestmintele multicolore! Lilica se lasă obosită pe-o bancă pradă realităţilor învietoare şi amintirilor chinuitoare. Nu mai ştie nimic despre poetul „margaretelor able"... Unde o fi? Pe ce meleaguri îşi alunecă privirile de peruzea?... Şi întoarsă acasă, târziu, când somnul biruie pleoapele mamei, Iulia stă de vorbă cu April, şi cu florile lui *albe*, scoase din bobul straturilor, ori din serele ornamentale, şi scrie „*Causerie d'avril*",

cu motto din Belleau: *„avril, l'honneur et des bois, Et des mois...).*

Les gais oiseaux roucoulent dans les branches,
Leurs becs mignons s'entrebaisent joyeux;
Les papillons effleurent les pervenches;
Avril en fleurs vient sourire à nos yeux.
. . . . . .

O cher avril, arrive, arrive vite!
Tout reprend vie, et tout chante amour.
Le sombre hiver, neige et frimas, nous quitte:
Avril revient, Avril est de retour!
. . . . . .

Le lys hautain dresse sa tige fière,
Regarde au ciel où brille un gai soleil
Et semble, roi de la nature entière,
Dire au soleil: „toi seul est mon pareil!"

„Moi je me ris de tes aigres paroles.
Avril revient, avec lui vient l'amour.
A quoi bon vous dérober, jeunes folles?
L'amour saura vous prendre à votre tour".
. . . . . .

„A votre tour..." Ca o amenințare ori răzbunare.

In luna următoare concepe o dramă *„Les remords de Madame Audran"* (ébauche d'un drame en quatre actes), pe care o începe acum, dar n'o poate termina decât în Decembre a anului viitor. Tot o problemă de iubire alcătueşte miezul acestui subiect. Un oarecare Gaspard care, după ce a iubit pe mamă, iubeşte şi pe fată. De aici conflictul. Constrânsă între amenințarea acestuia de a da pe față vechile lor legături, şi între strigătul soţului. — Vei da tu pe copila ta acestui laş? mama se sfâşie de

durere și remușcări, până ce moare în iertarea soțului!

Și în același timp, pentru atențiile unor ochi pătimași de curtezan bătrân, Iulia scrie o mică diatribă: *Certain âge*, cu un motto din „Roman de Flamenca)“:

. . . . . .

L'amour est volage,
L'amour est enfant;
Il a beau visage,
Regard triomphant.
Vous, hélas! me faites rire,
Vous êtes déjà trop vieux
J'ai toujours entendu dire
Que l'amour se portait mieux...

Și care poate fi izvorul de adâncă amărăciune, din versurile următoare în pragul celor șaisprezece ani, motivul de tristeță și acel dor de moarte, inexplicabil ce cuprinde de altfel mai totdeauna pubertatea prea stăpânită, prea izolată, prea austeră? Nu cumva același instinct neastâmpărat al tinereții ce-și frământă seva și vitalitatea în desvoltare? Nu cumva *dorul de iubire*, și *setea de fericire*, pe care numai Cupidon știe s'o astâmpere? Cu atât mai mult, cu cât în clasa a șaptea, colegele ei cu 4—5 ani mai mari, unele trecute și de șaptesprezece ori optsprezece ani, se bucură de-o libertate relativă, se bucură de-o serată dansantă, de un mic „*flirt*“, de-o escapadă sentimentală, de-o floare culeasă „*dans les buissons, tout près d'un ami*“, așa cum obișnuește tineretul francez, cel parizian în special! In micile lor confidențe (însăși poezia ce urmează face parte din „*Confidences*“) de sigur colegele vor fi șoptit, nas lângă nas, pe furiș, cu respirația scurtă, asemenea mici aventuri, dar mari refugii...

Mon Dieu!

Pensez à l'Espagnole, éteinte sant retour, jeunes filles!

(V. Hugo)

— Mon Dieu! pardonnez-moi, je voudrais bien mourir!
Et je n'ai pas seize aus! Mais mai vie est amère,
Mon coeur est triste, mon front se penche, et languir
Sans amis, sans bonheur, oh! comble de misère.

Il vaut bien mieux mourir. Je ne peux plus pleurer;
Cela me fait du mal, car les pleurs ont des charmes...
Hélas! que voulez-vous qu'on puisse désirer
Que la mort, quand on souffre, et qu'on n'a plus de larmes?

(Vol. Chevalerie 131)

Languir sans amis, sans bonheur...oh, comble de misère! E în adevăr un strigăt de desnădejde, o alarmă către Dumnezeu, a unui suflet de mare expansiune, dar de restrânsă îngăduinţă... E lacrimă şi dor aprig, e suferinţă. Când năzuinţele fireşti te cheamă în largul lor, trandafiriu, tu suflet întraripat, să-ţi moi aripele în cerneală şi sborul în lecţii de algebră!? Şi nu despre sănătate se plânge copila poetă. Ci de acel „altceva".

Mereu înnăbuşită, mereu terorizată de programe, de numele tatii, de licenţă, de doctorat, de decenţă, de seriozitate!

Nu e de mirare că acel *libido* al Iuliei Haşdeu datorită permanentei refulări, să devie psichanaliticele *complexe*, cu consecinţe fatale. La fiinţele inferioare, subconştientul se rezolvă în mod diferit, cu totul diferit. La acestea ins-

tinctul vital al conservării se transformă, din punct de vedere social, al exteriorizărilor, în banchete, ori în chefuri. Instinctul agresiv, primar, devine, prin refulare continuă, invidie, zeflemea, batjocură etc. Instinctul sexual, mereu comprimat prin îmbrăcăminte, ordine socială, sancțiuni, etc. împrumută alte forme exterioare, simboluri, care, deși din aceiași rădăcină cu sexualitatea, devin totuși convențional permise: dansul strâns, desgolirea femeilor la serate, curtea cu cuvinte și „apropos-uri"... etc.

La ființele superioare, cerebrale însă, *erotismul se refugiază din instincte în spiritualitate*, în creație artistică, literară, ori plastică. Pe când instinctele sunt și la o categorie și la cealaltă totdeauna *egocentrice*, prin revărsarea lor în forme și în simboluri, devin sociabile.

Și astfel o dorință refulată devine o poezie frumoasă, când ființa în cauză are talent, sau un roman, sau o piesă de teatru, în care problemele de acțiune și mai ales pasiunea amoroasă, devenită obiectivă, este mai totdeauna subiectivă: cea a autorului care-a împrumutat-o personagiilor create.

De aceea visurile poetei, de care vom lua cunoștință mai departe, visurile mărturisite, ca și cele nemărturisite, creează paji, castelane, cavaleri cu spadă și tot cavalerismul romantic, amoros, jertfelnic. Dar toți iubesc cu inima Iuliei, se sărută cu buzele ei feciorelnice.

Pe vremea lui Hașdeu, știința nu pusese sub microscopul psichanalitic aceste probleme. Nu e de făcut nicio imputare. Pe atunci *Freud* poate nu spusese încă acest adevăr: *„Poetul procedează ca și copilul care se joacă: își creiază o lume imaginară pe care o ia în serios, căreia, adică, îi acordă mari cantități de afecțiune*

deşi o deosebeşte de realitate". Eroii creaţi sunt — precum zice şi Freud — *„euri parţiale"*, din eul creatorului; fiindcă lumea astfel închipuită, atât de copil cât şi de poet, nu este de cât *o proecţie a năzuinţelor lui*, însufleţite de coeficientul emotiv pe care-l dă talentul. Aşa se distilează şi la Iulia Haşdeu erotismul persistent, trecând în creaţii spirituale.

Poate că acestei jertfe se datoreşte marea ei cantitate de talent ca şi calitatea lui. Literatura i-a primit-o în dar, viaţa ei însă a desmoştenit-o de daruri.

In acelaş timp pe când Haşdeu lucrează harnic, la primul volum din *Magnum etymologicum*, copila lui, încărcată de visurile adolescenţei sale, şi de inspiraţiile în care se revarsă, lucrează cu o hărnicie mereu sporită, la absolvirea liceului şi pregătirea bacalaureatului. Stă plecată, mioapă, abea respirând, totuşi pe ascuns, şi aşa trece miezul nopţii, şi tot aşa o găseşte ora 5 de dimineaţă. Doarme puţin, mănâncă pe fugă, nu mai cântă la piano, aproape nu se mai plimbă...

Intre pagini îşi face loc din când în când, imaginea celui cu fruntea senină şi ochi de peruzea, aşa ca o părere, ca un abur al unui vis clocotitor în neant. A fost aevea oare? Nu ştie precis dacă e plecat în Anglia, dacă e mutat, dacă şi-a luat diploma, dacă va mai trece prin Paris, ori pe la un geam, îndărătul căreia ea ar sta gânditoare, în *transa* lumei de dincolo. Şi din când în când repetă *Albert James, Albert James?* Aşa cum îşi repetă adesea pseudonimul ce înţelege a da tuturor poeziilor pe care le scrie în acest an şi care urmează a se intitula „Bourgeons d'avril", pseudonimul ei ales: *Camille Armand*, iar alteori *Armand Camille*. Părintele său afirmă că pseudonimul ales are

forma cea dintâi. Noi, pe-o carte a lui *Byron*: *Childe Harold*, din biblioteca ei dela Arhive, pe care Iulia Haşdeu o citeşte în 1885, găsim pe lângă iscălitura ei obişnuită, şi acel nume scris de mâna ei *Armand Camille*, probabil *Camille* fiind porecla de familie... Aşa voia să apară Iulia Haşdeu opera ei, neîncrezătoare în tot ce a scris, şi tocmai de aceea promiţătoare în atingerea celor mai înalte culmi ale gândirii şi artei. Sub pseudonim!

La 22 Mai 1885 are loc la Paris un eveniment răsunător în inima Franţei, deopotrivă de răsunător şi în inima Lilicăi: *Victor Hugo* moare. Cu două zile înainte, poeta care se închina cu evlavie marelui maestru, află de apropierea sfârşitului lui şi scrie:

Non, tu ne mourras pas, Hugo! Tout effarée
La Mort devant ton lit s'incline, et lentement
S'éloigne avec respect de ta couche sacrée,
Elle ajourne pour toi le terrible moment.

. . . . . .

Alors, devant ton front sublime qui rayonne
Comme l'astre du jour rayonne à son couchant,
O, grand père! — si je t'apelle ainsi, pardonne —
La Mort dût se courber. Et vers toi se penchant...

(V. Hugo, Bourgeons 183)

Poeţii sunt profeţi; aceasta s'a repetat mereu; Iulia Haşdeu exceptează acum. Ea află de moartea acestui *bunic* al ei spiritual, se cutremură, plânge adânc şi scrie părintelui său:

„Victor Hugo est mort aujourd'hui, à une heure et demie de l'après-midi, à l'âge

de quatre-vingt-trois ans, trois mois, moins quatre jours.

Et voilà la terrible nouvelle! Voilà ce qui consterne, accable tout Paris, toute la France, ce qui émeut L'Europe et le monde: Victor Hugo est mort.

Pour moi, je suis abattue, je suis navrée en lisant sur la première page du journal encadrée de deuil, en grosses lettres noires et lugubres, ces mots: „Victor Hugo est mort... une grande lumière c'est éteinte..." j'ai senti comme un coup de poignard dans le coeur. Encore en l'écrivant, cher père, la plume tremble dans ma main, je me sens oppressée et j'essaye en vain de pleurer. Oh! on ne pleure pas dans ces douleurs là..."

Şi continuă istorisirea cum a decurs tristul eveniment, pe care ea l-a aflat întâi dela o zarzavagioaică, mare admiratoare reală a poetului pe care-l citea cu preferinţă (!)

„...on doit bien une larme à celui qui vous a tant de fois fait pleurer pour les autres."

In postscriptum-ul acestei scrisori, Iulia Haşdeu adaugă ştirea că a fost cu mama, în *avenue Eylau*, casa poetului, şi au semnat în condică: *„M-me et M-lle Haşdeu, de la colonie roumaine, au plus grand des poètes, au plus grand des citoyens"*, apoi termină: *„Je ne peux pas exprimer la sensation que j'ai éprouvée en me sentant tout près de ce mur derrière lequel je le savais étendu, lui, Victor Hugo; mon coeur me brisait la poitrine, ma main tremblait, j'étais devenue rouge, rouge, rouge..."*

Până în mijlocul verii 1885 Iulia nu mai scrie nimic, sau aproape nimic, afară de-o dedicație prietenei sale *Marie* dela Paris, cu prilejul venirei pe lume a unui frățior al acesteia, pe care Iulia îl vede dormind și surâzând:

„Peut être il voit, ton mignon frère,
Ces lieux charmants du temps jadis
Qu'il a quittés quand, pour te plaire,
Il s'envola du Paradis...

(A une amie... Bourgeons... 78)

Pe lângă aceasta, scrie, ca o recreație spirituală, în timpul când desigur prepara baccalaureatul alături de aceeași prietenă iubită, o adevărată „declarație de dragoste", aproape un *„reproche d'amour" (Je n'ose)*:

„J'ai bien des choses à dire
Mais je ne peux pas, j'ai peur...
Je te vois déjà sourire,
Et ton sourire est mogueur.
Ta bouche est comme une rose...
Tu va te railler de moi.
Je suis gauche, et je n'ose
Lever les yeux devant toi!
. . . . . .
Je te voudrais souveraine,
Et moi je serais ton roi,
Même étant sûr de ta haine
J'aimerais mourir pour toi!
Je suis bête, c'est possible,
Pourtant, je sais bien aimer...

(Bourgeons 100)

Versuri care, pe lângă cele pe care i le va scrie tot iubitei sale în Noembrie acest an, cu

aceeaşi sete de iubire, înfricată, p
neîmpărtăşită ca atare : (A celle

. . . . . .

„Tu peux faire souffrir à mon coeu
Mais tant meurtri qu'il est, tant que
Il est à toi, Marie, à toi jusqu'au tr

sunt inspiraţii care se integrea psichanalitică stare de suflet, de timentului iubirei normale, refu suflet — precum s'a amintit ante frecventă la multe adolescente se acest fel.

De altfel Marie, care primise savurase cu sinceritate şi expresi la o indiscreţie, cu tot refuzul I şi altora lectura scrisului ei. Se fesorului *Maurice Albert*, de limb franceză, şi-i destăinue că între sale, este o poetă de mare talent meşte Iulia Haşdeu. Profesorul o bine şi nu rămâne uimit decât Ştia că scrie frumos, remarcase încă nu ştia că Iulia scrie şi ve Mavrodin le arătă pe cele făcu sorul le citeşte, surâde şi cheamă

— Dumneata ai scris aceste treabă el serios.

Lilica se înroşeşte, plimbă och la foaea cu versurile, la profesor, spre prietenă. Apoi printre bu tându-şi palmele, răspunde timor

— Da, domnule profesor! E proaste... dar le-am...

— Pardon, domnişoară Haşde să fac eu aprecieri...

— Ertaţi-mă, vă rog, nu mai fa tat numai Mariei...

— Ba ai să mai faci! răspunde profesorul cu zâmbitoare autoritate.

— Cum?

— Da, da! Ai să mai faci; însă...

Și profesorul lasă o pauză voită. Lilica așteptând, ridică din sprincene, timidă.

— Însă?

— Însă... după ce treci bacalaureatul! Dumneata, domnișoară Hașdeu, ai talent! Da, ai talent! Dar poesia este muncă, cere muncă și încă destul de multă... Crede-mă!

— Știu, domnule profesor, scapă vorba poeta.

— A! Știi? Va să zică ai mai făcut și altele?

— Da, adică nu...

— Nu te apăra domnișoară! Eu nu te acuz. Te sfătuesc numai.

Nu e de mirare. Ești doară fiica lui Bogdan Hașdeu!..

Ce a urmat apoi, între cele două prietene, care se ceartă, se încaeră chiar, pentru ca la urmă să se îmbrățișeze cald, e de prisos a mai scrie.

In sfârșit, bacalaureatul sosește. Examenele de fine de an trec cu același succes, cunoscut, al minunatei discipole, și ziua bacalaureatului dublu, pe care îl trece în acest an numai în prima parte *(„première épreuve")* se anunță precis.

Eleva e pregătită ca nicio alta. Toate colegele concură. Se trec probe analitice pe cursuri, întrucât probele de sinteză, științifico-filosofice vor forma proba a doua. In special examenul apasă la limbile clasice și limba franceză. Matematicile sunt secundare.

E miezul lui Iunie. Ferestrele sunt deschise câte una de clasă. Aerul cald, potolit, aduce în clasă miresmele libertăților, ale cântecelor, al frământărilor de afară și acelui suflu pari-

zian de viaţă, neegalat, care pulsea sferele metropolei Franţei.

La *Bois de Boulogne* are loc „*Le* (peste un sfert de milion atunci, ca lioane în valuta de acum) premiul (alergărilor de cai. La *Auteuil* deop curse. Parisul freamătă. Trăsurile birjarii strigă, caii tropotă monoton Ici un râs de copil, dincolo un ciri gantă" care vede că gloaba birjarul după mort, mai departe un vânzăto anunţă premiile.

Elevele prind câte-o fărâmă de faţa lor n'are nimic din desfătăril rindă pe bulevarde şi străzi. Sunt de căldură, de emoţie. Ochii lulie mari ca oricând.

La franceză se întâmplă că e între Molière: caracteristica personagiil în care marele comedian plasează p Lilica e, mai mult ca oricând, la la

Chiar cu puţin înainte de exam începuse studiul ei de mare proport va revedea în 1887, „*Mon Molière*", d lui „*Mon Shakespeare*", „*Mon Corne Sophocle...*" Acest studiu e poate ce din toate, şi desigur trebuia să aib încă mai mari, dat fiind că din toat *Jean-Baptiste Poquelin*, ce-şi zice Mo ocupă de cât de amantul Celimene pul *Alceste*, din comedia cu acelaşi *misanthrope*).

Trecând tipul lui *Alceste* prin sita losofice, prin concepţia despre pesi santropie a lui *Platon*, a lui *Lucian*, *Rousseau*, *Shakespeare*, *Boileau*, *La cauld*, *François Coppé*, *Sainte Beuve*, *ler*, *Kotzebue*, *Labiche*, etc. cari, fie

și ei câte un *„misanthrope"*, fie că cei moderni l-au comentat pe cel al lui Molière, sunt citiți și citați de eleva Hașdeu cu o remarcabilă putere analitică și o prestanță profesorală.

> „Dans cette grande comédie du Misanthrope, Molière est tout entier", zisese Jules Janin. „Je ne crois pas à cette identification — zice Iulia Hașdeu — ou bien, si vous voulez, je n'y crois qu'à demi. Un individu, quel qu'il soit, n'est jamais un type; or, le génie crée des types, il ne copie pas des individus! il observe autour de lui, sans doute, mais il observe peu, il devine beaucoup. Deux siècles n'auraient pas suffi à un Shakespeare pour observer tout ce qu'il a deviné. Alceste est un type; donc, il n'est pas Molière.
>
> J'ai commencé cette étude par opposer le misanthrope de Molière au misanthrope de Shakespeare. En finissant je dois y revenir. Tandis que Timon représente le comble de la misanthropie, un degré surnaturel pour ainsi dire, Alceste en est tellement éloigné, que l'on serait tenté de le nommer plutôt philanthrope. Et il l'est, oui, mais un philanthrope *misanthropisant.* Sans être ridicule, il tient du haut comique, par ce dédoublement de sa personnalité.. Ce qui le fait philanthrope, c'est son coeur, qui est le plus fort; ce qui le pousse à misanthropiser c'est sa raison..."

Aprecieze cineva cele două constatări ce pot urma acestui studiu atât de serios: întâi, ce lucrări de teatru ar fi putut scrie poeta, dotată cu atâta cultură și mai ales spirit critic! și a doua: ce laborator cultural a putut ea aduna,

zi şi noapte, cu sete, cu nebiruită hărnicie, în puţinii ani ai pubertăţii sale de uimitoare activitate!

Se explică dela sine succesul ce-a avut la marele examen în care norocul îi aduce tocmai asemenea chestiune. Profesorul Albert este încântat şi felicită pe elevă de răspunsul ei fără seamăn de complect.

La latină, un alt moment prielnic i-l aduce în traducere şi comentare pe *Tacit*. Pentru *Cornelius Tacitus*, Iulia Haşdeu avea o predilecţie accentuată. Citise pentru şcoală *Analele*, şi pentru sine „*Viaţa lui Agricola*", „*Asupra moravurilor Germanilor*" şi „*Dialogurile asupra oratorilor*". Şi „a citi", la Iulia Haşdeu, nu înseamnă doar a face lectură, ci a comenta.

Traducând din cartea a XII a acelor *Annalium*, cu o culanţă vrednică de bunii preparatori ce-i avusese, profesorul o opreşte asupra locului în care Tacit scrie despre un discurs al lui Nerone, şi-o întreabă cum îşi explică ea că brutalul Nero, putuse compune un asemenea discurs. Dar eleva citise că acea cuvântare i-o compusese *Seneca*, înţeleptul, dar amoralul Seneca, şi face asupra amândurora o dizertaţie amplă pe care a trebuit s'o curme însuşi profesorul. Rezultatul se'nţelege că i-a atras aceleaşi elogii, ca şi la literatura franceză.

De altmintrelea pe *Tit-Liviu*, pe *Horaţiu*, pe *Vergiliu*, îi citise în egală măsură, ca şi pe *Catul*, *Tibul*, *Propertiu*, etc. încât pentru oricare autor, ce i-ar fi revenit în traducere şi comentar, eleva ar fi fost deopotrivă de strălucitoare. Numeroasele ei citaţiuni, ca *motto*, al atâtora din poeziile sale fac şi dovada.

Cu aceasta, prima parte a bacalaureatului este terminată şi încă în condiţii excepţionale, care aduc candidatei felicitări. Mama, care nu

lipsea, râde de emoţie, duce batista la ochi din când în când şi transmite lui Haşdeu rezultatul.

Intr'o scrisoare ulterioară, părintele scrie luliilor lui, între altele: *„şi câinele iese din iarnă dar numai el ştie cum"*, cu o aluzie asupră-şi. Iulia Haşdeu şi ea înfruntă examenele, le birue cu glorie, cu triumf. Dar răzbunătoarea natură, îşi dă totdeauna replica. Poeta se simte bine, e voioasă, dar faţa ei e mai palidă, durerile de cap se repetaseră şi unele ameţeli nu lipsiră. Stă uneori întinsă, se duce în parcuri, râde, cântă, dar mintea ei nu cunoaşte repaos, şi sufletul ei nu prinde pacea din cerul estival.. In inima ei fluidul vital al celor şaisprezece ani apropiaţi, se frământă mereu. Iubeşte. Aşa cum ştim că iubeşte. O prietenă. E dragostea ei *mărturisită*. E ceea ce plecând, poate, dela poetul idilic, dus departe, se filtrează în inima ei şi ricoşează în aceea a Mariei, care răspunde iubirei acesteia, cum e şi normal, cu prietenie caldă, cu dragoste prietenească, nu prea pasională însă, aşa cum Iulia ar fi dorit-o, ziua şi noaptea pe lună.

Etes-vous donc endormie
Quand la lune brille au ciel ?
Levez-vous, ma belle amie,
L'air est rose et de miel.

. . . . . .

C'est à vous que je veux dire,
Ma belle amie aux yeux noirs,
Pourquoi je pleure et soupire,
Pourquoi je chante les soirs.

(Nocturne, Bourgeons) 125.

Dar probabil scumpa ei prietenă, ceva mai puţin romantică şi niţeluş mai somnoroasă, nu răspunde chemărilor monogene de acest fel; şi atunci poeta îi aruncă:

. . . . . .

Je la connais, elle est perfide,
Souvent sa paupière est humide,
Mais son coeur reste sec toujours.
Elle jure d'être fidèle;
Mais elle est comme l'hirondelle:
Prompte et volage en ses amours.

Şi adaugă mai departe, în ultima strofă a acestei poezii cu titlul *„Vieille chanson sur un nouvel air"*, ca o parafrază a melodiei din „Rigoletto": „La donna e mobile..."

„Oui, je sais que la femme est feuille
Que la brise en passant recueille
Et qui s'envole au gré du vent:
C'est vrai, j'en conviens, mais que faire?
A moins qu'elle cesse de plaire,
Je l'aimerai tout comme avant.

(Bourgeons... 48)

Despre femee — nu e vorbă — ea scrie mai totdeauna pe acest ton. Femeea e veşnic perfidă, precum se vede din versurile Iuliei Haşdeu de acum şi din cugetările de mai târziu.

Concomitent, visând, gândind la ţara sa pe care-o doreşte, acum când se vede singură, lipsită de prietenele ei, bune şi iubitoare de-acolo, ale copilăriei dulci, Florica, Matilda, Hermina, Iulia scrie acea odă originei sale *dacice „Chanson dace"* al cărei ultim vers este

„Mais toi, Dace, relève ton front!“ sau acel fragment patriotic *„Six Soeurs“* care trebuia să fie desvoltată într'un mare poem istoric și unde Iulia Hașdeu cântă provinciile românești (șase surori) udate de *Dunărea* și *Oltul*, pe care le umbresc *Carpații*.

Oltul povestește Dunării, locurile de unde vine, pe unde trece, și cum *Carpatul* a văzut

„...ses torrents souvent rouges de sang,
Et souvent mes flots bleus coulant dans la prairie
S'empourprèrent de flots versés pour la patrie!“

In nostalgia aceloraşi privelişti de acasă, ea vede *éventail*-ul de dantelă fină, cu ramuri de ivoriu și picturi, de care-și amintea până mai dăunăzi și cineva din familia bunului prieten al lui Hașdeu, Theodor Speranția, care-l văzuse, și care ne-a transmis relații asupra acestui „souvenir“.

Poesia *„L'éventail“* se înscrie între versurile de preamărire a acelor *„les beaux vieux temps“*, cu marchizi, marchize, cu corsete ce strâng mijlocul și-l fac fin, cu acele eventail-uri, îndărătul cărora :

. . . . . .

„Derrière l'eventail elle pouvait sourire,
Et son oeil en coulisse essayait d'entrevoir
A travers le léger tissu — mais sans rien dire —
Le galant qui tombait à genoux, plein d'espoir.

. . . . . .

L'éventail oublié restait sur la causeuse ;
La marquise rentrait en carosse au logis.
Le lendemain matin, la charmante oublieuse
Le recevait des mains de l'amoureux marquis.

. . . . . .

L'éventail, dans son frèle étui de carton rose,
Lui, qui sur les seins nus des belles résida,
Dort comme eux, et parfois, dans son sommeil morose,
Il rêve des aveux auxquels il présida...

(Bourgeons)

Un salon, o cantilenă, un menuet, un clavecin! Iată cadrul evocator ce această dantelată poezie ni-l prezintă, cu toată tulburarea delicată şi discretă, a acelor iubiri galante, la care Iulia visează nu mai puţin. Versuri în josul cărora ar fi putut semna valabil un *Sully Prudhomme*, ori un *François Coppée*, în tinereţea lor.

Aceluiaş climat epocal se alipeşte şi balada *„Le pauvre Page"* în care se plânge soarta bieţilor paji, jucării ale marquizelor:

Pages, que caressent des dames
Et qu'elles pressent sur leur coeur,
Gardez-vous de livrer vos âmes
A leur jeu cruel et moqueur...

Nu mai puţin se înşiruie în acelaşi miraj al trecutului romantic, imitaţie după *Walter Scott*, *„Chanson du brave archer* (Chevalerie 12), în care Iulia cântă iarăşi, nu ştiu ce copil al Scoţiei eroice, care nu este exclus să fie tocmai cel cu ochii de peruzea.

. . . . . .

Fils de l'Ecosse, oui, pour toi je suis née,
Dans les dangers que tu pourras courir
A toi je veux unir ma destinée,
Je veux pour toi vivre et mourir,

*

Regarde-moi, brave archer, je juis belle:
J ai le teint bruni mais le regard altier.
Veux-tu m'aimer? Ne serai point cruelle,
Et t'aimerai plus qu'aucun chevalier.

Méttant ma main dans ta main basanée
Je te suivrai partout et sans frémir;
A toi je veux unir ma destinée
Je veux pour toi vivre et mourir.

(Chevalerie)

Fantezie sau confidență? Amândouă? Cine știe?! Un lucru e sigur: pe acesta, și în acest fel, l-ar dori ea pe cel vrednic de iubirea ei; tot așa cum se visează poeta și în *„Le souhait d'une vilaine"* caracteristică și expresivă:

Si j'étais la châtelene
De quelque noble manoir
Qui dominerait la plaine
De son donjon haut et noir...

*

Je porterais des torsades
D'émeraudes aux cheveux,
Je me plairais aux ballades
Des troubadours langoureux.

. . . . . .

Je serais faite pour être
La femme d'un chevalier

. . . . . .

Et quelle serait ma gloire
Si j'entendais aux tournois
Un jongleur chanter l'histoire
De ses valeureux exploits.

*

Mon nom serait sa devise
Ecrite sur l'étendard
Qui flotte au gré de la brise
Sur le sommet du rempart.

(Chevalerie 45)

Dacă la epoca în care Iulia Haşdeu scrie acest fel de versuri, de-o prosodie franceză aşa de perfectă şi de-o inspiraţie aşa de înfloritoare, romantismul în genere, şi cel francez în special, n'ar fi depăşit de mult cele mai înalte culmi ale desvoltării sale, prin *Lamartine, Musset, Gautier, Vigny, Nodier, Deschamps, George Sand* şi mai ales, prin promotoriul lor, *Hugo*, să ne fie îngăduit a bănui că el s'ar fi născut din opera poetică a Iuliei Haşdeu în special... aşa ca dintr'un „Mugur de Aprilie"...

Sau această baladă a nopţii, a acelor nopţi cu lună, aşa de des întâlnite la toţi romanticii, dar care la copila de cincisprezece ani sunt o perpetuă chemare, nocturnele cântate *Selenei* cea isteaţă în călăuzirea îndrăgostiţilor: *Il fait nuit,*

Il fait nuit, et tout repose,
Hormis l'amoureux Zéphyr
Qui, pour embrasser la rose,
N'a pas voulu s'assoupir.
En se jouant, il balance
Les arbres silencieux.
Autour de la lune danse
Un nuage dans les cieux.

*

Et sa lumière indiscrète
Ce soir, ne pourra géner
Les deux amants qu'elle guette
Quand ils vont se promener.
Les fleurs que le vent caresse

Embaument l'air de ces lieux,
Tout respire la tendresse
Dans le bois mystérieux.

*

Pas de bruit. Dans le feuillage
Le rossignol endormi
A quitté son bavardage
Au sein du sommeil ami.
C'est l'heure où l'amant fidèle,
Qui veille lorsque tout dort,
A la porte de sa belle
Attend sa vie ou sa mort!

(Bourgeons 168)
1885.

Aşa îl vrea Iulia Haşdeu pe iubitul credincios: păzind somnul şi visurile adoratei, precum însăşi ar face-o pentru cel ales al inimii sale, roaba iubirilor eterice. Aceste toate poezii, din vara lui 1885, după trecerea bacalaureatului, şi înainte de a pleca la munte, scrise cu grijă, cu acurateţă, nu sunt totuşi ore de odihnă, oricât ar fi revărsările unei fecunde inspiraţii. Sunt ore de travaliu, de preocupare persistentă. Sunt creaţii care ar fi făcut onoare oricărui poet francez, ca să nu inducem aici şi poezia română, onorată calitativ pentru prima oară, doar de geniul lui Eminescu şi Alexandri, la acea epocă.

Dar repaosul se impune. Un repaos la munte, cu ozon şi soare, cu lenevire şi distracţii. Le va găsi Iulia Haşdeu acolo unde şi în acest an o duc părinţii, în ţara sănătăţii?

E aleasă o altă regiune: *Zürich*, cu împrejurimile şi satele lui cochete, pe malul lacului, sau îmbrăţişate de codrii cu molifţi şi pini parfumaţi precum este *Wartenstein*. Şi la jumătatea lui Iulie, Lilica se află în acest mic, dar încântător

sat, cu turle gotice, cu vile şi c
ridică donjonurile şi etajele spre
pur. Priveliştile sunt nouă, ademe
bitoare. Lilica le surâde deopot
nicătura sufletului ei, chemat de
eterice, se statorniceşte. E veselă,
mămiţii atâtea colţuri, atâtea linii p
şi-a imprimat graţia şi elocvenţ
împreună, dar gândul ei tot nu-şi
hodina, pe care mama i-o recoma

— Mi-a spus Maria, că tu iară
Lilicuţo, în ceasurile de odihnă. T
să le laşi pustiilor acuma. Destul

— Le las, mamiţo, dar dacă n
ele pe mine! Priveşte colo, depar
cheamă pământul la sine, iar nourii
Uite cum înlănţue cu braţele lor
dincolo... e numai iubire şi bunăt
natura. Iar oamenii nu învaţă nim
acestea.

— Păi, ai să schimbi tu lumea,
haide; uite paharul cu lapte! Ce
şi şviţerenii ăştia! Bea-l, maică, b

— Mai târziu, mămiţo; acum la
de vorbă cu tatăl cel bun, care
sufletul şi mi-l desfată.

Şi odihna copilei. în aparenţă,
trudă în adevăr. E o luptă într
între îndemn, între repaosul re
doctori şi de mama şi între frămâ
de a fi eternizată. O săptămână
August însă îi zice: — Destul!
ascultat mărturisirile poetei şi-i
câte puţin duhul lui creator. Hai
cosaş voinic tae o pală, dincolo
boară către dânsa, unda-i răcoro
nezeu vede. Şi iată: „*Chanson du*

Les blonds épis tombent fauchés
L'abeille butine et bourdonne,
Dans les foins les grillons cachés
Chantent l'été que Dieu nous donne.

Dieu donne aux sources leur fraîcheur;
Au champ, pour peu que Dieu le veuille
L'ombre repose le faucheur,
Car il donne à l'arbre sa feuille.

Dieu donne au faucheur sa santé
Et la récolte à ses campagnes;
Il donne aux filles la beauté
Et la douceur à nos compagnes.

. . . . . .

Chantons tous Dieu...

. . . . . .

Chantons-le donc matin et soir,
Et que notre chant lui paraisse
Un pieux parfum d'encensoir
Un hymne de notre allégresse.

(Bourgeons 1885)

Uitând un moment castelele cu marchize și cu paji, afecțiunea ei cuprinde pe acești modești copii ai pământului; poeta cântă în *„Chanson hongroise"*, chipul și sufletul unui brav călăreț (care totuși poartă spadă, pinteni și cravașă), ducând în gând *„La brune enfant que j'aime est point comtesse"* ci *„ses pieds sont nus, ses cheveux sont en tresse"*.

Dar a fost deajuns să intuiască această dragoste rustică, a nu știu cărui călăreț voinic, și romantismul ei cavaleresc, îi reînvie visurile

pentru un iubit, un „courageux paladin“, un Roland pe care-l caută cu febrilitate nepotolită:

— Oh, trouvez-moi, trouvez-moi sur la terre
Un chevalier sans reproche et sans peur:
Doux pour sa Dame, invincible à la guerre,
Ne combattant jamais que pour l'honneur;
Loyal amant, à son serment fidèle,
Et généreux, bien que toujours vainqueur,
Il n'a jamais honnoré qu'une belle:
Ah! c'est lui que cherche mon coeur.

. . . . . .

— Il n'était qu'un pareil héros au monde:
C'était Roland...

. . . . . .

— Roland est mort! c'en est fait de ma vie...

(La fiancée de Roland-Chevalerie)
Wartenstein 1885 August.

De data aceasta Roland! Altă dată Bayard! Altă dată un *Joyeux ménestrel* (ballade), care umblă cu viola şi câinele lui fidel, cântând sub ferestrele „de sa Dame“, *„la romance nouvelle“*, alt cândva un *Valentin*, căruia îi arată trădarea: *„Ah, vous me trahirez!... Et pourtant je vous croi...“* şi mai apoi un *„Cousin“*, galant.

Altă dată va certa pe acest *„Sire chevalier“* infidel şi „volage“

„Quoi! Vous aviez promis une amour eternelle
Il vous fallait aimer votre Dame, et pour elle
Etre prêt à lutter, pour vaincre où pour mourir;
Et vous avez trahi votre foi, sir comte...

. . . . . .

Comme l'on sert son Dieu, l'on doit servir sa belle.

Ori va pedepsi pe cavalerul infidel, să cadă în genunchi în fața marchizei pe care o face să sufere (*Souvenir*-Bourgeons 28).

Sunt strigăte lăuntrice din toate fibrele ființei sale, sunt chemări desnădăjduite. Inima ei e setoasă de o lume ideală: „*Ah, trouvez-moi, trouvez-moi sur la terre, un chevalier sans reproche et sans peur; doux pour sa dame...*“ Și noi ne întrebăm ca dânsa: — Ah! ce-ar fi fost să apară odată acel cavaler visat, acel *Lohengrin*, adus de o lebădă fantastică, blând, curajos și leal!?

Poate că lira poetei și-ar fi scurtat vibrațiile, dar de sigur anii vieții sale și-ar fi prelungit sborul...

Și în aceași vară, poeta, amintindu-și de moartea unui biet taur, pe care l-a văzut ucis în arene și care știe să moară *numai după ce ultima lui încordare l-a părăsit*, dovedește, poate sie-și, o moarte de acest fel, după luptă, după înfrângerea ireparabilă...

. . . . . .

Mais c'est égal, le désespoir leur donne,
De bien mourir au moins, le fier désir.
Ainsi, lorsque tout l'abandonne,
Malgré ses fautes, Dieu pardonne
A l'homme qui sait bien mourir.

„*Bien mourir!*“ Un copil de cincisprezece ani nutrește o asemenea idee, acum când sufletul stă în aurore, când obrajii iau coloarea macilor și râsul cristalin cântecul merlei! Ce chemare tainică stăruie în capul unei fetițe, încă dela

vârsta crudă de 8, 9, 10, 15 ani, cu asemenea imperative ?!

Din când în când, veşnicul ei refugiu, într'o dragoste pentru o prietenă vine iarăşi să-i deschidă fereastra salvării, a revărsărilor sentimentale cu putinţă şi îngăduinţă. I-ar mărturisi iubirea ei şi în aceste păduri elveţiene, şi pe acele cărări umbroase în care parcă-i aude glasul şi-i vede frumuseţea acelei iubite, i-ar aşeştăinui în genunchi.. Şi totuşi...

„Rien ne peut toucher son coeur,
Son coeur sans amour ni haine.

(Feuille verte d'églantier. Bourgeons).

Dar sfârşitul lui August o desprinde şi din acest rai pământesc, cu brazi, flori, fluturi şi soare, însă fără... îngeri, şi trenul o readuce cu sgomote, tristeţi, amintiri şi cărţi... la Paris.

Până la a doua probă de bacalaureat mai este vreme! Să reintrăm în templul creaţiei, să încordăm harfele, să dăm glas heruvimilor şi serafimilor! Aici sufletul ni se reîmprospătează din el însuşi, renaşte şi pulsează viu, şi tot din el însuşi se abate şi păleşte. Ca un crin să ne aplecăm sub zefir, să ne înnălţăm în soare, şi să presurăm peste pământul tare şi crud polenul auriu!!...

Acum poeta cântă parabola *Martei* şi *Mariei*, a acestei *Marii*, care — ca şi Iuliei — *„...a pris la part la meilleure : mon âme!"*

Sau acea poezie plină de gingăşie pioasă, de subtilitate poetică *„La vièrge au manteau"* în care Fecioara Maria, îmbrăţişând în tortura lacrimelor, crucea pe care fiul ei sucomba, îi acopere picioarele reci cu mantia ei...

Et Jésus lui dit: „Merci, femme!"
Puis, voilé du manteau sacré,
Fermant les yeux, il rendit l'âme.
Marie alors n'a plus pleuré.

(Chevalerie 106)

Ce sublimă evocare a clipei supreme! Ce delicată cuprindere a esențialului feminin din consolarea divinei fecioare! *„Marie alors n'a plus pleuré..."* Mama dăduse fiului ultima desmerdare cu putință: i-a acoperit picioarele reci cu mantia plină de căldura ei... și fiul și-a dat în acel moment sufletul. Acest „Merci, *femme*" în aparență rece, contrastând cu lacrimile mamei, e totuși de-o adâncă semnificație. Nu *mamei sale*, mulțumise el în acea clipă; ci bunătății femeești, generozității sufletului feminin!

Aceleeași gingășii feminine îi dă curs poeta și în *„Pétrarque à Laure"* una din cele mai masive creații poetice ale Iuliei Hașdeu, în care sentimentele de iubire și adorare, se întrec cu cugetările cele mai avântate și cu expresiile poetice cele mai izbutite:

O toi, qui fus la joie et l'orgeuil de ma vie,
O Laure, avec ardeur je t'ai toujours servie.
Dieu, qui fit un parfum pour la rose d'été,
Fit mon amour si pur pour ta chaste beauté.

Și Petrarca îi destăinuește că:

Notre amour, plus divin que les terrestres flammes
Fait oublier nos corps et n'unit que nos âmes
Amour charmant où tout est miel.

Fiindcă Laura, pentru dânsul este:

Chef d'oeuvre de Dieu, corps où rien ne fut impur.

Iar mai departe, când vine rândul inimii „*sub specie aeternitatis*", poeta scrie:

L'âme est tout: c'est le doigt de Dieu sur la nature
L'âme ne peut mourir. Et le flot qui murmure,
Et les bois, et les monts, et l'univers, un jour
Peut être ne seront plus qu'ombre et que fumée,
Mais nos âmes vivront toujours, ma bien aimée,
Rendant éternel notre amour!

*

Que l'homme aime le beau partout, en toutes choses;
Qu'il aime dans les fleurs de juin à peine écloses,
Dans les bois, dans les eaux et dans le grand ciel bleu;
Dans toute action pure et droite élevant l'âme,
Dans un coeur innocent, dans une noble femme:
A la fin, il trouvera Dieu!

(Chevalerie 16, 1885)

Sublinierile sunt ale noastre, dar credem că însuşi Petrarca ar fi subscris, din toată inima, versurile copilei de şaisprezece ani neîmpliniţi încă, pentru felul în care dânsa ştie să se substituie marei şi nemuritoarei lui pasiuni.

Şi tot acestei atmosfere de iubire pură, dogmatică — dacă ni-i permis să spunem — aceleaşi mistice pasiuni pe care şi Hristos, nu numai că o iartă, dar o şi propovăduieşte în felul său dumnezeesc, se alătură poezia „*Magdeleine*", cu motto din *A. de Musset*: „*Que la terre leur soit légère! — ils ont aimé*":

. . . . . .

„Il suffit, pour que je pardonne
Ce que les hommes ont blamé
— Ainsi mon père me l'ordonne —
Que l'on ait une fois aimé...

(Bourgeons 52, 1885)

Spiritul ei proteic însă, apare deopotrivă de într'aripat şi într'un alt domeniu, aşa de vecin cu inocenţa, cu candoarea iubirei, în gratitudinea către părinţi, în evocarea copilăriei şi a locurilor scumpe acelor fragezi ani. Şi aşa scrie ea *„Larmes d'enfance"* pe care o dedică mamei sale:

O, jours de mon enfance, ô jours remplis de charmes

. . . . . .

Les larmes de l'enfance aussi sèchent bien vite
Sous un regard rempli de l'amour maternel.

Sau acea duioasă poezie, *„Amour maternel"* sub directa şi zilnic simţita dragoste ai maicei sale devotate:

Amour maternel

A Mother's Love how sweet the name
What is a Mather's love?
(J. Montgomery)

Les enfants, depuis peu descendus dans nos fanges,
Se rappellent encor qu'ils ont eté des anges:
Ils regrettent le ciel qu'ils ont abandonné.
Pour leur faire oublier ce monde fortuné
Et pour les consoler de leurs douleurs amères,
Dieu leur donne l'amour et le regard des mères.

(Chevalerie 1886)

Ce suav omagiu pentru părinți, din partea unui copil al cărui suflet Dumnezeu l-a îmbelșugat cu atâtea podoabe! Și tot aproape, în aceeași familie de simțiri, a dragostei pentru ceea ce-a fost copilăria cui-va, Iulia Hașdeu, își cântă amintirile de-acasă, își plânge desrădăcinarea pe care o simte fatal neînlăturabilă, cu toată simpatia ei pentru cea de a doua patrie, care e Franța. Așa, apar pe deoparte odele *La Roumanie, Patrie,* poezia *Le Grelot,* pe care o dedică bunei sale prietene *Florica,* acum studentă și ea la București, iar pe de alta *Une nuit, Les Perles, Prisonnière roumaine.*

In oda *„La Roumanie"*, cu un motto din poetul german *Tiedge,* Iulia Hașdeu invocă muza să cânte laolaltă țara ei iubită, în care *„Le sourire de Dieu fit ces fiers montagnes"* și oamenii care, trudind la poalele acestora, alcătuesc *„...ce peint élu de l'orient"*

. . . . . .

A tes pieds, tu verras en bas, sur cette terre
Au couchant, entre un fleuve immense, un fleuve roi
Et des monts dont les bois sont remplis de mystères,
Un coin fleuri, doré, lumineux; si tu dis
En voyant ce coin-là: „Mais c'est le paradis!
C'est le pays de Dieu, c'est la terre bénie!"
— Muse, tu dira vrai:
Car c'est la Roumanie!

Și astfel, desrădăcinarea și nostalgia de care poeta sufere atât de mult, se revarsă în acest omagiu, care e mai mult decât o odă, sau în cealaltă proslăvire a patriei (începută probabil — cum zice și Hașdeu — pe vremea războiului 1877-78), care e numai un fragment:

Nous n'avons en mourant, hélas d'autre espérance
Que d'avoir pour un jour soulagé ta souffrance,
O patrie !...

. . . . . .

O patrie! pour toi, notre unique trésor,
Nous avons combattu, nous combattrons encor,
Conservant dans nos coeurs la croyance tenace
Que nous serons un jour dignes de notre race,
Dignes de notre vieux tronc latin, dont le sort
Est de revivre toujours plus grand par sa mort...

. . . . . .

(A la patrie — Chevalerie 173)

Nu se confirmă, de data aceasta, ca și în alte dăți, că poeții sunt profeții neamului ?!...

In *Le Grelot* poeta își amintește o călătorie în țară, la munte și descrie un peisaj de seară, cu lacul aproape, cu munții calmi, cu acel clopot ce suna undeva în poene, cu un corn ce buciumă melancolic, duios :

. . . . . .

Et je pensais à toi dans le fond de mon coeur,
Toi dont la tendre voix, en m'appelant dans l'ombre,
Guidait mes pas tremblants quand la nuit était sombre :
Je me disais tout bas, quel serait mon bonheur
Si j'entendais encor ta voix tendre dans l'ombre...

In *Les Perles*, care e acel „Inșiră-te mărgărinte“ popular, ea cântă dorul de țară, de-acasă, viu și stăruitor în inima ei de bună româncă :

Enfilez-vous, perles blanches
. . . . . .

Oiseau, je voudrais te suivre
Et m'envoler dans l'azur!

Je voudrais revoir encore
Mon vieux Danube au flot bleu
Et ma montagne qui dore
Un rayon qui vient de Dieu.

Aceleaşi reverii şi doruri de ţară, de horă, de râu şi de isvor se reflectă şi în *„Prisonnière roumaine"*.

Iar în *Une nuit* (pe care o va scrie în August a anului următor) Iulia evocă biserica dela Arhive, în clar de lună noaptea, cu crucile şi mormintele, aşa cum o face şi în poezia *Le cimetière* (dedicată iarăşi Floricăi, fiindcă alături cu ea a petrecut în cuprinsul Arhivelor, unde erau şi cele câteva morminte, despre care s'a amintit anterior).

După ce în acest *Le cimetière*, descrie acele obiecte ale amintirilor din curtea bisericei, cu sălcii plângătoare, chiparoşi, cireşi şi salcâmi, şi timpul sburdălniciilor fericite dintre aceştia, poeta scrie elegiac:

Il s'est enfui comme un rêve éphémère
Notre bonheur, dans le passé lointain.
Qui peut savoir quand l'arrêt du destin
Réunira dans notre vieux cimetière
Nos coeurs longtemps séparés sur la terre,
Quand reluira pour nous l'heureux matin
Qui s'est enfui comme un rêve éphémère!

Şi tot acele calde locuri ale copilăriei, acel cimitir de sub tulpini plângătoare, în care ea, la ceasul lui Dumnezeu, se vrea îngropată ală-

turi de prietena ei, le recheamă Iulia, în notița de pe o hârtie, găsită de tatăl ei, printre caiete:

„O, ma vieille église de Mihai-Vodă et ma vieille cour, et mon petit jardin que je bêchais et arrosais avec tant d'ardeur jadis! O cimetière où je m'amusais a grimper aux arbres et à dechifrer les noms incrustés dans les pierres de tombes! O mes chiens, mes chats, ma jolie chatte noire! O mes deux vieilles dames, entre lesquelles s'est passée mon enfance! Si vous me voyez maintenant, hélas! j'ai bien peur que vous ne me reconnaîtriez plus! Je ne comprends plus le langage des bêtes et des fleurs; je ne sais plus lire sur les tombes; je ne sais plus parler avec les vieilles... O ma pauvre Eglise! C'est à peine si je sais encore pleurer". (10 April 1885).

Fi-va acel „mal du siécle", fi-va acel „mal de tête" sau „de poitrine" ca să ne apropiem mai mult de realități, fi-va suferința depărtării, ori poate cealaltă suferință a inimii? Toate la un loc? Cine știe? Dar copila sufere.

Psichologicește, cum s'a arătat deja, Julia Hașdeu are cele două reacții sufletești antipodice: școala, mulțimea, îi produc veselie până la exuberanță; în singurătate, în reculegere, ea e cuprinsă de tristeță, de pesimism. Și pesimismul, pe care i-l cunoaștem din manifestările ei tainice, încă dela 8-10 ani, închide în el sâmburele mistic al unei previziuni cu adevărat tragice. Ea poartă în suflet intuiția morții care-o minează, care-i zâmbește, de care nu se teme, ci par'că o cheamă dinadins și care — cum se va vedea — i se arată în realități numai ei revelate, ori în visuri, povestite în urmă.

E incontestabil că peste această stare psihologică, vin să se aştearnă realităţile tangibile: desrădăcinarea, maladia incipientă pe atunci, mai precis după pojarul şi bronşita care-au declanşat-o, şi iubirea, setea de iubire, mereu comprimată, refulată. Pe de-asupra, un alt element s'a aşternut în mod învederat.

Ştim că Iulia Haşdeu încă din ţară e aplecată spre romantism, pe care atât lecturile, cât şi atmosfera de acasă i-l promovează. Haşdeu, el însuşi un romantic, şi'n poezie şi'n critică, are oroare de realismul şi naturalismul, atunci în desvoltare. Dacă de *Gustave Flaubert* nu vorbeşte, pentru succesorul său *Emile Zola* are un suveran dispreţ, poate că numai fiindcă acesta era evreu, dar poate şi fiindcă în opera lui el desveleşte realităţile vieţii, aşa cum ele sunt în adevăr, cu frumosul, cu binele, dar şi cu ororile, ori crimele lor.

Cu această predispoziţie şi pregătire, Iulia Haşdeu cade în Franţa peste curentul romantic care trăeşte încă, trăind venerat, însuşi „asul" — cum s'ar zice astăzi — acestei atitudini artistice. Nu e mai puţin adevărat desigur, că romantismul francez respira pe atunci, ultimele clipe, dar *„le mal du siècle"* e încă o epidemie. Şi pe când Iulia Haşdeu este innobilată de descendenţa romantică, pe care toţi reprezentanţii de acest fel, în frunte cu Victor Hugo, vin s'o potenţieze, lecturile realiste o lasă rece. Nicăieri — cel puţin în paginile ce ni le-a lăsat — nu se vede o influenţă a fraţilor *Goncourt*, sau a lui *Flaubert* de pildă, şi doar Flaubert, pe la 1850—60, făcuse deja vâlvă în Franţa, în special cu cazul şi procesul *„D-nei Bovary"*, iar *Zola*, cu egală vâlvă literară, dar cu dispreţ din partea Iuliei, era totuşi pe la 1880, deja celebru, în special prin seria *Rougon Maquart*,

dar și prin cele două sentimentale romane *„Une page d'amour"* și *„Le rêve"*, care puteau fi citite cu plăcere de orice dudue romantică, așa cum au și fost, de altfel.

Nu mai puțin se impuseseră alți scriitori obiectiviști ca *Bourget, Barrès*, chiar *Daudet*.

Dar nici pentru unul Iulia, înăuntrul zidului romantic ce-o închide, nu are vre-o afinitate. Pentru Zola în special, ca și părintele ei, are chiar un desgust.

Și Iulia Hașdeu se complace numai în atmosfera romantică. Nimeni nu-i cunoaște atunci producțiile literare, din nenorocire! Fiindcă este de prezumat, că îndrumătorii săi, Bréal și Albert, cât și profesorul Leger, la *Sorbonne*, ar fi putut, credem, devia într'o oarecare măsură axa mișcării artistice a visătoarei poete, care-l citea, desigur, pe *Taine*, dar nu primește nici influența acestuia.

Inchisă între tartajele cărților și caietelor sale, și în platoșa cavalerismului medieval, Iulia Hașdeu își hrănește puii, ca acel esoteric pelican, din propria sa carne. Citește și sufere. Sufere și scrie. E drept că, pe lângă romantismul englez e lui Byron, Shelley și mai ales al lui Shakespeare, cu acel morbid *Hamlet*, Iulia Hașdeu citește romantici mai puțin pesimiști — ca tendință — cum e Racine, Corneille, și mai ales Molière, și e de ajuns a vedea, reacția ei spirituală în urma lecturii acestora, ca să putem deduce îndată, ce influență sănătoasă ar fi avut asupră-i o mai dorită citire a realiștilor și a criticilor contemporani.

In această situație spirituală, alături de poeziile ei, în genere lirico-decepționiste, vin să se înșerieze lucrări de o remarcabilă valoare, scrise tot în 1885, dar care sunt de aceași esență.

Intre altele, o schiță dramatică în proză, pe

care voia s'o desvolte, firește, mai apoi, *Alcée et Sapho*, în care autoarea își propune a desvolta o nouă versiune literară asupra vieții vestitei curtezane poete, *Sappho* din *Lesbos*.

Și ca să se vadă cum înțelege totdeauna Iulia Hașdeu a trata o lucrare literară de proporții, e de ajuns să reproducem materialul laborios adunat de dânsa, ca isvoare de inspirație, și pe care-l notează la finele schiței:

„*Sources:* Erynnae vatis quae extant residua, aetas patria, scripta; Upsalae 1826 — Richter, Sappho und Errina; Quedlinburg 1833.—Malzow, De Erinnae Lesbiae vita; Petropoli 1836—Welcker, De Erinna, dans Creuzer, Melemata e disciplina; antiquitatis Lipsiae 1817.—Hock, Alcaeus und Sappho, Berolini 1862.

A comparer: Sappho de M-me de Stäel. — Sappho de Grillparzer. — Sappho de *Lyly*. (?!?)

Incepe schița în 1885 și o complectează în 1887. E vorba de cunoscuta rivalitate dintre poeta *Sappho* și poetul *Alceu*. Sappho provoacă pe rival la un original duel liric, spre a arăta, în fața judecătorilor și a poporului, care dintre ei doi e mai mare ca poet. Duelul are loc. Alceu, cu lira în brațe, declamă, se avântă, cucerește aplauze. Atunci Sappho, frumoasă și senzuală, se apropie de Alceu și pe când ochii și tot corpul ei fascinează pe rival și-l reduce la tăcere, versurile ei triumfă. Dar triumful o martirizează. Ea iubește pe Alceu și l-ar fi dorit biruitor. După câteva scene, în care iubirea lor se frământă în van, Sappho aruncă lira în mare și ea se aruncă la fel în valuri.

Intre persoanele dramei, Iulia insistă asupra

uneia care-i pasiunea lui Sappho, prietena ei, şi totodată pasiunea autoarei: Errina, copila elevă a lesbianei Sappho, de-o vârstă cu Iulia Haşdeu, dar care, pare-se, a simţit în inima ei încolţind simpatia pentru acelaşi Alceu. Copila e timidă, sentimentală poetă ea însăşi şi destinată morţii timpurii.

Din dialogurile puţine pe care Iulia le trasează, reese un dulce şi cuceritor parfum liric. In special, pentru Errina, pune la contribuţie toate resursele sale de gingăşie şi inspiraţie

Errina (către Sappho)

. . . . . .

„...Aucune prairie n'a senti mes parfums. Ah! soeur, soeur bien aimée, le joli jeune homme! Est-ce Apollon lui même qui m'eut apparu au temple? Je ris encore de la mine que j'ai dû faire. Je ris, je ris... Ah! je ris comme une folle... Attendez, j'ai fini... Voilà, c'est fait. Je ne ris plus. N'est-ce pas que je ne ris plus? Dites, dites, dites vite, ma soeur, mon amour, ma petite lionne farouche, ma tulipe majestueuee, ma déesse aux yeux verts!

Sappho

Petite folle que tu es! Quel jeune homme as-tu vu au temple d'Apollon?

Errina

Dieux et déesses! Qu'il-était beau! Mais vous savez je vous ai apporté des primevères... Oh! il y en avait, dans le bois près du temple. Tenez, mon voile en est tout plein. Voilà... encore... encore... Et

puis, j'ai trouvé aussi un nid de merles dans les branches basses d'un orme, mais je ne l'ai pas pris. La mère y était. Et puis, j'ai vu la vieille Chronis qui cueillait des herbes pour son fils malade: je lui ai aidé à en cueillir, et, pour me remercier, elle m'a promis un beau voile blanc pour la procession aux fêtes en votre honneur, ma biche...

Oare, Madame de Staël n'ar fi semnat din plină inimă aceste rânduri inspirate şi fin dantelate?

Intre replicile ce urmează, se găseşte şi acea în care *Errina*, inspirată, cântă în versuri, (două strofe) pe Cupidon. Aceste două strofe se văd scrise şi aparte, sub titlul *Anacréontique*, cu o notă de inspiraţie din *Anacréon*, pe care editorul (părintele) îl reproduce în greceşte, în volumul *„Bourgeons d'avril"*. Blondul Amor, umblând printre roze, se înţeapă la deget.

Il souffle sur son doigt, il suce, il le presse,
Mais en vain! Il courut chez la belle déesse
Et lui dit en boudant: „Je n'aime plus les fleurs!"
Et Vénus, souriant, répondit: „Tu murmures.
Beau comme elles, enfant, tu causes des tortures,
On t'aime, et tu perces les coeurs!"

Şi astfel, din destăinuiri reciproce, Errina află cine este Alceu pentru Sappho, şi când aceasta îi spune că va muri din cauza lui, Errina îi jură c'o va urma... Firesc, din cauza ambelor iubiri zădărnicite: a maestrei şi a poetului... Şi în adevăr o urmează!

Errina este conturată viu şi pregnant. Şi este foarte savuroasă destăinuirea Iuliei Haşdeu dela sfârşitul schiţei:

„Non, Errina ce n'est pas moi; ou plutôt, si vous voulez, c'est moi à seize ans, non comme je l'ai été, mais comme j'aurais voulu l'être, comme je l'aurais été, si j'avais trouvé une Sappho dans ma vie. Ce bonheur-là m'a été refusé: aussi laissez moi mon rêve enfantin, laissez moi croire qu'Errina ce n'est, ni moi, ni personne, qu'il n'y a guère, d'Errinas au monde; c'est une vision, un fantôme, une être idéale crée par mon esprit et qui n'a existé jamais...

Părintele său însă, luând apărarea Errinei antice, care a existat de fapt, și care a murit, la 19 ani, fecioară și poetă, face o insistentă apropiere între soarta și sufletul acelei fecioare și între sufletul și soarta copilei sale, aproape identice... menționând încă odată, postum, previziunea morții.

Alături de aceste expresiuni lirice, în care Iulia, pe lângă epicul legendei, sau al faptului istoric, pune, în prim loc, propriile ei sentimente și visuri, ea schițează și alte poeme sau piese, de caracter epic, în care se vede — ca totdeauna — serioasa pregătire și conștiincios adunatul material istoric. Două subiecte o ispitesc în acest timp, datorite poate și lecturilor pentru bacalaureat, unul cu siguranță: *Popée* (sujet d'un drame) pe care-l extrage din *Tacit.* Poeta schițează scenariul celor cinci acte ce trebuia să desvolte mai târziu și din care figura brutalului *Neron,* trebuia să fie personajul principal, alături de eroina *Popeea,* amanta lui și rivala *Octaviei,* pe care împăratul, incendiator al Romei, o trimite în exil, găsind aci pe *Strabon,* vechiul amant al Popeei și pe *Anicet,* comandantul flotei. Intriga și acțiunea ve-

stesc o pregnantă dramă ce-ar fi putut urma cu succes.

A doua lucrare din toamna lui 1885, complectată în 1887, este *„L'ami de Trajan"* (squelette d'un drame en vers). Apar în ea, pe lângă împărat, *Longinus*, prietenul „divului" Traian, elev al lui Pliniu cel tânăr şi al lui Seneca, *Albinus*, ofiţer devotat al lui Trajan, *Decebal*, nobilul rege dac, *Getto* dacul, prizonier la Romani, *Dokia*, fiica lui Decebal, minunat caracterizată şi *Sarmiza*, doica acesteia, sclavi, soldaţi etc. Acţiunea se petrece în jurul Sarmisegetuzei asediate de Trajan şi în care Decebal s'a refugiat. Felul în care se concepe succesiunea faptelor e măestrit; aşa, intriga *Dokiei*, viclenia ei, sacrificiul lui *Longinus* de a se duce ca prizonier la Decebal, spre a înlesni astfel asaltul cetăţei, cu amorul *Dokiei*, arătat lui Longinus, cu o scrisoare pe care Decebal o cere lui Longinus către Trajan, ca să despresure cetatea, cu atacul atât de aşteptat, totuşi, de acest prieten al lui Traian, atac ce are loc. Traian intră şi face prizonier pe Decebal şi de aci moartea Dokiei, care se otrăveşte din fiola găsită la Longinus..., toate acestea, cu amănuntele de decor, mişcare, dovedesc o reală cunoaştere a regulelor teatrului şi o stăpânire a efectelor scenice. Şi e vorba numai de un schelet... schiţat în două variante, în a doua apărând acel *imn dac „din Bourgeons d'avril"* p. 134.

Inainte de a termina activitatea din 1885, trebuesc amintite aici două importante adnotări ale Iuliei, din care prima acest an, iar cealaltă fără date precise: In primul loc, acel *„Amen"* pe care copila îl scrie la 15 Decembrie, ca o amintire a celei de a 16-a aniversare a ei, dela 14 Noembrie st. n.

„C'était mon jour de fête, le 14 N-bre 1885,

j'avais seize ans. En m'éveillant le matin, en ce jour où j'entrais dans la vie de jeune fille, je pris les *„chants* du crépuscule" de Victor Hugo. Le livre s'ouvrit de lui-même à la page souvent lue et apprise par coeur, marquée depuis longtemps d'une *marguerite blanche* toute fanée. Mes yeux tombèrent d'abord sur ces vers:

Mets ton esprit hors de ce monde,
Mets ton rêve ailleurs qu'ici-bas ;
Ta perle n'est pas dans notre onde,
Ton sentier n'est point sous nos pas...

Et je me suis aussitôt proposé ces vers pour dévise dans ma vie. Sans que personne le sût, j'ai longtemps pleuré sur cette page sacrée et mes larmes ont consacré le serment que je me fis alors, d'être fidèle à la devise que j'avais choisie. C'était bien hardi pour une enfant de seize ans, dira le monde; oh ! que de vielles femmes ridées et blanchis ne connaissent pas les souffrances du coeur que j'ai connues, et ne peuvent avoir confiance en elles! Moi je n'ai pas peur; oui, je planerai

...au dessus des autres femmes :

je m'en sens le courage et la force. Que Dieu ne m'abandonne pas et je pousserai au port ma voile blanche, qu'aucun souffle n'aura dechirée. *Ah ! j'étais faite pour aimer, moi ;* je le sais, mais, qu'importe !

A vaincre sans péril on triomphe sans gloire !

Je veux vaincre et je suis sûre d'y arriver. Et quand j'aurai passé au travers des écueils de la vie, dans ma pureté immaculée, ma gloire

sera d'autant plus grande, qu'il aura fallu me vaincre moi — même avant tout, et que j'aurai réussi" — (cele două sublinieri din această notă, sunt ale noastre).

A doua adnotare, care se referă la activitatea necunoscută, până aci, a copilei, este a lui Haşdeu, după titlurile găsite în manuscrise şi ea cuprinde lista celor 34 de drame, 18 comedii şi 12 romane, sau studii, ce urmau a fi scrise şi din ale cărora planuri s'au menţionat câteva anterior, iar în ce priveşte dramele şi comediile, Iulia mersese până a indica şi teatrele franceze unde ea spera să le joace.

CAP. X

ZEFIR VICLEAN

Inceputul lui 1886 găseşte pe Iulia Haşdeu, în febra creaţiei poetice şi — deopotrivă — în pregătirea celei de a doua probe a bacalaureatului. Să fie greu de precizat asupra căreia din două se dedă ea cu preferinţă? Abundenţa strofelor şi din acest an, cu toate că nu întrece pe aceea din 1885, este totuşi evidentă. Dar mai mult decât în anul expirat, peste poeziile ei de acum se aşterne zăbranicul unor suferinţi sentimentale, care scot din inima poetei repetate accente, strigăte şi lacrime. Se pare că *Eros* o vrăjmăşeşte cu pornire, cu înverşunare. Şi cele câteva întâmplări vin s'o confirme.

In afară de poezia „*Vers le passé*", scrisă în Ianuarie 1886 şi care vine, ca un ecou persistent al chemărilor ei de predilecţie, celelalte poezii ale anotimpului arareori respiră aerul castelelor, al stindardelor cu numele iubitei ţesut pe ele, al pajilor. De altfel, unul din cuvintele ei de adevărată mărturisire, vine să ca-

lifice, el însuşi, de ce natură îi apar acum poetei aceste visuri de eroism cavaleresc:

Cette vie héroique et pleine de périls
Vient très souvent hanter mes rêves puériles;
Elle est fort à mon goût, et souvent je regrette,
D'être née en des temps un peu trop raffinés,
Où l'on trouve l'honneur et l'amour surannés
Et dans lesquels un fou peut seul être poète...

Cuvântul calificativ al viselor sale: *„puerile"* luat — se înţelege — în sens meliorativ, arată totuşi oboseala Iuliei în persistenţa aceasta. Cum s'ar zice: aproape că s'a săturat de atâta viaţă eroică, mereu visată şi dorită, dar nicăeri găsită.

De bobotează, mama şi fata asistă la serviciul divin dela capela română, acea sărăcăcioasă bisericuţă din *St. Jean de Beauvais*, care, privită din stradă, părea a fi avut mai mult aspectul unui mic oficiu vamal...! Slujea într'însa, la acea vreme, unul din viitorii erarhi ai bisericii române, prieten al lui Haşdeu, preotul paroh, de remarcabilă inteligenţă, care ajungând peste câţiva ani mitropolit al Moldovei, se va numi *Partenie*. Iulia mama, mai frecventă închinătoare a altarului ortodox, decât copila, mergea deseori la liturghiile duminicale, şi după terminare, schimba vorbe şi păreri cu inimosul preot.

In fruntea românilor, veniţi acum la slujbă, sta *Vasile Alecsandri*, drept, în palton negru, cu fruntea largă, către cele înalte, cu ochii plini de distincţie şi demnitate. Iulia mama salută, poetul previne salutul şi Lilica trimite bardului admirativul ei surâs. Imprejur multe cunoştinţi şi câţiva prieteni, pe care ochii candizi ai copilei îi caută rotaţi. Mai încolo e şi Ma-

ia Mavrodin, care vine lângă dânsa, schimând puține și cumpănite vorbe.

În partea opusă, acolo unde se rânduesc bărații, ochii Lilicăi zăresc un chip; se măresc, evin asupra catapitesmei, se reîntorc pe înceul, precauți, asupra lui. Era însuși poetul enlez, scoțian, irlandez, nu știa încă bine, stuentul, vecinul „dela al doilea". — E oare chiar l? — Cine altul? Părul mare dat îngrijit peste ap, fața plină de distincție, gulerul larg „*raattu*" și funta neagră. Iar ochii de peruzea - acum — sub luminile vitraliilor, ceva mai prinși la coloare, și mai calzi în expresie, sunt chii lui, ochii de acel albastru al mărilor norice... care-o privesc prelung. Un salut discret obligă la răspuns.

— Pe cine-ai salutat, Lilico? întreabă în oaptă mama.

— Eu? Ah, da! E, mi se pare, consilierul e legație Petrescu..., răspunde obtuz Lilica.

— Îl cunoști?

— Da; dela viza pașapoartelor... Știi...

Și ritualul botezului Domnului urmează, înufletit pentru toți credincioșii, deviat pentru ilica.

Ce caută el la biserica română? E oare lânsul? Chiar dânsul? Va fi aflat că dânsa acolo și a venit s'o vadă? Te pomenești că ici n'o fi englez? Ar avea haz să fie un franez sadea! Ori mai de grabă un rus! Dar 'ar accentul! Atunci cum de vorbește și scrie șa de bine englezește? — De ce nu l-a întreat? Ei, asta-i încă una! Dar ea însăși cum le vorbește și scrie franțuzește? — Și unde a tat până acum englezul neidentificat? Dar lacă nu e dânsul?

In fierberea întrebărilor de acest fel, ochii e întâlnesc adeseori; ai tânărului ceva mai

zâmbitori, ai Lilicăi cu voită severitate şi intimă temere. Glasul din altar coboară cine ştie din ce infinit al pietăţilor, cu porumbei albi, aproape neauzit; corul îşi împleteşte armoniile cu nădejdile obşteşti. Cântă ceva. Ce? Lilica nu osebeşte. E o melodie, sau sunt mai multe? In inima ei răsună numai una, una singură. Chinuitoare, alungată şi repede revenită. Ah! Ba parcă desluşeşte o cântare: *„Câţi în Hristos v'aţi botezat, în Hristos v'aţi şi'mbrăcat! Aleluia!"* — O, cântă acum corul. Cu modulaţii, ce încep pianisimo, cresc, şi termină răsunător. *„In Hristos v'aţi şi'mbrăcat!"* — Poartă ea în clipele acestea haina mântuitorului? Se învredniceşte de ea? Oh, doamne! Dar crucea lui o poartă! O duce pe umerii ei firavi, grea, apăsătoare, mustrătoare! De ce mustrătoare?! De ce? Suferinţele tuturor oamenilor sunt asemănătoare! Ba nu! Cineva a zis că numai bucuriile oamenilor sunt aceleaşi, iar suferinţele sunt mereu altele!... Cine spune adevărul? Cine? Şi de ce s'o mustre? Iubeşte? Oh, Dumnezeule al iubirilor! Creatorule, din iubire, şi pentru iubire! E o pedeapsă, e o mucenicie, calea din care aduci lumile tale şi în care le întorci? Şi ce-i aceea *iubire?* Privirile ei se opresc la dreapta uşilor împărăteşti. Stă acolo, în hlamida, peste care profanii au aruncat bani, cu ochii înrouraţi de bunătate, de iertare, de înţelegătoare iertare, însuşi simbolul dragostei. Stă propovăduitor fiul fecioarei! Stă virginal şi divin fiul omului... Şi Lilica face o cruce plecată, cu degetele apăsate pe cele patru locuri, în care-şi ţintueşte fiecare creştin simbolul suferinţelor celui crucificat.

Slujba s'a isprăvit. Alecsandri, după miruirea de rigoare, face câţiva paşi în lături şi aşteaptă pe Doamna Haşdeu. Se întâlnesc, schimbă sa-

luturi și câteva cuvinte de rigoare; Lilica, după salutul cu genunchiul puțin îndoit, răspunde, respectoasă și transportată, întrebărilor Ministrului român, aruncând între timp furișe priviri către lumea ce prinde a părăsi biserica... Marie se depărtase, plecase, după o ușoară strângere de mână a Lilicăi.

Ajung acasă. Mama pare împăcată și plină de binefacerile sfintei prăznuiri; Lilica vioae, dar neliniștită.

Pe masa din odaea copilei, o glastră cu trandafiri parfumați. Lilica dă busna, își afundă obrajii în candoarea petalelor îmbătătoare.

— Ce frumoase roze, mămițo!

— Adevărat frumoase, dar cine să le fi adus? Poate *Jeanne* ori *Marie*. Dar *Marie* era la biserică!

— Desigur mamă! Cred că Jeanne Créhange!

Peste o clipă cineva bate la ușă. E portăreasa!

— Bună ziua, Doamnă și Domnișoară! Ei, ce ziceți? Așa-i că-s delicioase rozele mele?

— Ale dumitale? întreabă mama.

— Mă veți scuza, doamnă Hașdeu, pentru asta? Știam că astăzi dumneavoastră sărbătoriți botezul Domnului. Am adus atunci florile, pentru această zi sfântă.

— Mulțumesc, ești foarte amabilă! răspunde mama, stercurând un ban de argint în palma bătrânei.

— N'aveți de ce! face conciergea, aruncând la ureche Lilicăi încet, la ieșire, un cuvânt!

— Domnul acela e jos. Vă așteaptă. Un minut. *Rien qu'un instant!*

Lilica se tulbură. Ah, dacă ar fi Marie, acum, cu dânsa, ar coborî împreună, repede! Dar așa, singură? De ce n'a venit și Maria cu ele?

De ce n'a încredințat nimănui taina aceasta?

Frământarea sporește. Nu! Nu! Nu trebue să coboare! Nu se poate. Ce minciună să spuie mamei? Ca și cum minciunele trăiesc undeva în pustiile Tibetului, ori în jungla americană! Ca și cum ele n'ar sta pe aproape, învârtindu-se ca aerul, ca fumul, în jurul capetelor noastre, uneori transparente, alteori — se 'nțelege — fumurii... Și una din ele se afla chiar pe masa Lilicăi. Adică o jumătate de minciună. Scrisoarea către Matilda Constantinescu dela București.

— Ah, uite mămiță! Am uitat să dau portăresei scrisoarea. Dau fuga jos să i-o duc ca s'o pună la cutie! Vin într'o clipă...

Și pașii ei, alergați pe ușă și pe palier, se răresc pe scări, la început sgomotoși, apoi ca de pisică. Incă zece trepte. Incă opt. Incă trei. Iată ușa portăresei. Să intre? Așteaptă o clipă. Degetele se fac cârlig și unul stă ridicat lângă geamul cu perdea, îndărătul căruia...

A ciocănit. Ușa se deschide, portăreasa apare.

— Madame, am uitat să te rog... uite, fii bună și...

— S'o duc la cutie! *Parfaitement! Mais... pardon, mademoiselle... voilà monsieur, qui voudrait...*

Tânărul face un pas, prinde mâna Lilicăi și o strânge ușor, cuviincios.

— Mă iertați, domnișoară, sunt venit pentru două-trei zile și am dorit să vă văd. După asta plec departe... în Indii...

— Ați fost și la biserica noastră, doar... zise Lilica, stăpânind sbaterile inimii. In Indii??!

— Exact. Voiam însă să aflu ce mai faceți și cum merge sănătatea D-voastră.

— Mulțumesc; destul de bine.

— Dar durerile de cap? Nici pe mine nu mă lasă. V'au făcut bine pastilele acelea?

— O, da! Mi-au făcut mult bine... atunci.

— Nu vă supărați dacă vă mai dau o cutie! Le-am făcut anume pentru D-voastră și v'am rugat să coborîți ca să vi le încredințez personal, înaintea plecării.

— Oh, prea amabil. Mulțumesc. Chiar azi voi lua una.

— Vă felicit pentru bacalaureat. Ați avut succes.

— De unde știți?

— Chiar una din colegele dv. mi-au comunicat-o.

Deodată glasul mamei, care veghiază clipele, pașii și mai ales absențele copilei, de sub ochii ei, răsună pe scări.

— Lilica, Lilica!

— Ah! Mă cheamă mama. La revedere!

— Voiam să vă mai spun că sărmanul meu tată a murit, și a doua zi după el i-a urmat *Gipsi*, iubitul lui mops, cel care...

— Oh, condoleanțele mele... dar fug... La revedere.

Și Lilica sbucnește în goană.

— De ce ai stat atâta? Pentru o scrisoare! o întrebă mama.

— Să vezi, mămiță, portăreasa nu era, adică era, dar abea coborîse dela... al treilea, zice Lilica, întorcându-se de sub ochii străpungători către rozele ce-i surâdeau consolător.

Cine să fi fost colega cu care vorbise tânărul? Cine-i poartă grijă, în lipsă, poate „sâmbetele"?

Astfel trecu luna lui Gerar. Fără nicio zi caldă. Fără nicio veste. Fără nicio floare. Iar crandafirii și-au înclinat corolele, și-au presărat petalele, rând pe rând, ca amintirile ori ca ceasurile fericite, s'au înnegrit, devenind din ce în ce tot mai mici, mai fără parfum, până ce aro-

mele au devenit mirosuri grele, iar petalele graţioase nişte biete umbre, cu toate lacrimile, cu toate îngrijirile. Şi nu le-a aruncat. Le-a băgat cu mâna ei în sobă şi le-a privit până s'au făcut scrum.

Unul singur a rezistat, a rămas în cristalul de pe măsuţă. Iulia îl priveşte cum şi el moare acolo, izolat, rupt din lumea grădinilor lui, desrădăcinat ca şi dânsa, din pământul care l-a înălţat:

Dans le cristal plein d'une eau fraîche
Sur un guéridon, loin du feu,
La pauvre rose se dessèche
Et regrette son grand ciel bleu.
. . . . . .
Telle je suis, ô fleur flétrie,
Arrachée à mon sol natal.
Je languis loin de ma patrie
Comme toi dans ton fin cristal.

(La rose au vase. Chevalerie 124)

O variantă precedentă avea ultima strofă:

Le temps s'envole
Même il nous vole
Le souvenir:
Bonheur, tristesse,
Tout fuit sans cesse
Sans revenir
. . . . . .

Lilica are zile cu tresăriri, nopţi cu ceasuri de veghe. Aşteaptă pe cineva? Aşteaptă ceva? Işi întrebă mereu sufletul, dar ca totdeauna, ecourile lui sunt vagi, aproape taciturne, la asemenea întrebări. Nici paginile parcurse, dar

necitite, nu dau vre-un răspuns. Care acord, care fugă de *Bach*, nervoasă, certăreață parcă, anume aleasă pentru lucrul degetelor și distragerea atențiilor, articulează un răspuns de potolită împăcare cu sine însăși? Nimic! Nimeni! Nicăeri! Ce-ar fi făcut pentru sbuciumul ei, un *Roland*, un *Bajard* ? Ar fi lăsat-o așa, cu cutia de pastile antinevralgice *„for hide each"* în mână? Să fie la domnul *James* umbra unei iubirii? Și pleacă în Indii...

Așa încălzește impulsiile și manifestările o iubire? Și iarăși îi revine în minte acel *Amen* din Decembre trecut: *„Ah! j'étais faîte pour aimer, moi! je le sais, mais, qu'importe"* !

...„Ton sentier n'est pas sous nos pas!...

De ce-a venit poetul? Pastilele! Durerile de cap sunt un lucru de nimic față de acele care, aduc lacrimi așa, în neștire.

Ne me défends pas de pleurer
Si j'ai le don des larmes.
Pleurer déjà c'est espérer;
C'est avoir moins d'alarmes!

Ne-sais tu donc pas que les pleurs
Sont à l'âme brisée
Ce qu'est à de mourantes fleurs
Une fraiche rosée?

C'est un dernier soulagement
Du coeur qui désespère;
C'est son épanouissement,
Quand la douleur le serre.

. . . . . .

(Ne me défends pas de pleurer Bourgeons 122)

Iar peste câteva zile, o altă poezie de acelaş ritm, ca o mărturisire şi o lamentare împotriva soartei:

Hélas ! tout me trahit au monde
Que sert d'aimer,
Quand nul n'est la qui vous réponde
Que pour blamer?

. . . . . .

Qu'ai je donc fait à la nature
Pour m'infliger
Une si cruelle torture?:..

(Découragement. Bourgeons 137)

Şi tot atunci, un sonet, dedicat inimii sale, desigur:

Il veut crier, alors que son mal est amer,
Mais sans cesse une main sur la bouche se pose.

Il souffre le premier à cacher sa douleur
Et saigne adondamment sous son masque rieur:
La nature l-a fait ferme et pourtant timide.

Il te faut donc mentir toujours, ô pauvre coeur!
. . . . . .

Minciună majestoasă! Câte lumi din universul acesta uman, şi-ar fi schimbat soarta, în rău, sau în bine, fără intervenţia ta?!

Şi mama o surprinde cu fruntea lipită de geam, ori rămânând cu furculiţa pe farfurie...

— Ce ai tu, Lilicuţo?

— N'am nimic, mamă!

— Eşti mâhnită de ceva? Nu ţi-i bine?

— Când tu eşti aşa de bună cu mine, ce să am, mămiţo!?

— La ce te gândești mereu?

— La ce? La nimic! Mi-i dor de-acasă, de tata, de prietene! Dar trece. A trecut. Uite, râd! Și cânt!

Trecând la piano, încearcă o doină, cu brâul ei, cu sprințara lui alergare, după jalnicul oftat dintâiu! Și sufletul ei *„saigne abondament sous sons masque rieur"*.

Citind pe *André Chénier*, găsește un slab ecou în versurile lui *„Les maux qu'on dissimule en ont plus d'amertume"* și de aici, ca și din zilnica ei sforțare de veselie fățarnică, isvorăște acea poezie de sinceră destăinuire: *„Pourquoi je suis gaie"* purtând ca „motto" versurile poetului citat, și adresată, poate, prietenului enigmatic:

Quand vous me demandez pourquoi je suis si gaie
Bien qu'en mon pauvre coeur une secrète plaie
Vienne creuser sans cesse un sillon plus profond;
Quand vous doutez du mal amer qui me déchire
Lorsque vous me voyez gaiment causer et rire,

Vous croyer qu'a seize ans ma douleur exagère...
. . . . . .
Eh bien, vous vous trompez. Le mal qui me torture
N'est pas cette légère et douce égratinure
Cet inquiet tourment d'un coeur trop ingénu;
Non; Ma blessure, hélas! est bien plus sérieuse,
Et si je vous la cache en paraissant rieuse
Allez! c'est que ce mal-là vous est inconnu!
. . . . . .
Que voulez vous? J'étais faite pour le bonheur.
Oh! L'horrible gaîté, qui sert de voile au larmes!
. . . . . .
Il faut avoir souffert pour être charitable
Et celui qui bénit la honteuse coupable —
Bénira l'innocence implorant sa pitié!

Și nici un strigăt de înnăbușită suferință, din

aceiaşi epocă, în care cu copila sensibilă şi candidă se petrece o dramă lăuntrică şi ascunsă, în care cu ea se joacă stafiile şi duhurile rele:

Pauvre petit papier où je dépose
Ce que je sens être meilleur en moi,
Tu ne sais pas les douleurs que je n'ose
Te confier quand je cause avec toi.

*

Car tu me vois aussi, comme le monde,
Le front serein et le regard moqueur;
Tu ne sais pas la blessure profonde
Qui lentement me déchire le coeur....

. . . . . .

Tu peux me plaindre, ô mon papier fidèle,
Seul confident muet de mes douleurs,
Car il n'est pas de peine plus cruelle
Que de sourire en étouffant ses pleurs.

(A ce papier. Chevalerie 135)

Şi ca o profundă reacţiune a inimii încercate, fără prieteni sau fără iubire, poeta îşi îndreaptă gândurile către Dumnezeu, ca spre supremul liman al speranţelor omeneşti.

Je n'espère qu'en vous, Maître, en vous seul je crois...
. . . . . .
Vers vous mon coeur s'élance, ô mon unique espoir!

(Invocation. Chevalerie 166)

Şi pe când aici a invocat pe Dumnezeul cel ascuns, care mereu îşi refuză faţa adoratorilor, ca aceştia să-l iubească aşa, nevăzut, ea îl roagă cel puţin, s'o deslege din ghiarele întrebărilor fără răspuns şi să-i dea naivitatea copiilor,

cari — aceştia — nu-l ispitesc cu întrebări, şi de aceea el îi ţine sub dreapta lui cea bună,

O Dieu! faites-moi donc cette grâce de croire
Les yeux fermés, soumise à vos commandements:
De vous voir dans le ciel resplendissant de gloire,
D'avoir toujours la foi naïve des enfants!

(Credo. Chevalerie 145 — Mars 1886)

De aceea, ca o urmare a refugiului în candoarea copilăriei, care stă aproape de Dumnezeu, Julia Haşdeu dă curs întoarcerii sale către copii, cu acele cântece de leagăn (*Berceuse*) sau revenirea încă odată la scumpele ei „*contes bleus*", poveştile fantastice, pe care, poate, şi le cântă chiar sieşi:

Nani, nani, dors, cher trésor,
Cher trésor de ta mère

. . . . . .

Dors, sans connaître le chagrin
Sans souci de la vie...

. . . . . .

Sau, privind copiii care se joacă în parcul „*Luxembourg*", urmăreşte munca *augustă* a acestora:

Leurs visage empourpré par les baisers du vent
— Traître baiser qui mord et tue, hélas! souvent—
gaîté de l'innocence!
Le jeu, c'est le travail auguste de l'enfance.

Şi întorcându-se la acele poveşti ale copilăriei, ea gustă din plin dulcea lor minciună:

Je retourne à mes pauvres contes
Naïf et doux consolateurs.

(Encore les contes bleus, Bourgeons)

Şi în altă parte;

C'est l'enfantine poésie
Qui nous entr'ouvre un coin du ciel

. . . . . .

Comment croire aux amours fidèles
Quand l'amour, de tous combattu,
Tombe comme un oiseau sans ailes?
Et comment croire à la vertu?

A la vertu récompensée
En un temps où l'Argent est dieu...

(Les contes bleus, idem)

Altă dată, izolându-se de această lume, de întreaga ei artificialitate, poeta îşi îndreaptă setea ei de încântare, de mângâere, în natură, unde ar vrea să-şi iee şi pe una din prietenele ei, ceva mai înstrăinate, şi tocmai de aceea mai căutată acum, mai ales. Dedică poezia Laurei Laurian, căreia într'o scrisoare îi aduce imputările că prea mult rătăceşte singură în lumea plină de răutăţi. O cărare prin zăvoiu, cu tei, cu salcâmi, cu o rază de soare despletită peste ramuri, cu ţepi şi urzici, dar cu feeria apusului peste toate:

Qu'importe, du moment, qu'en cet étroit chemin
Nous marcherons ensemble et la main dans la main!

(Bourgeons, 129, Mai 1886)

Pentru chipul unei fete tinere și reci, în care sentimentele nu leagă fir tainic cu expresiile, tânără frumoasă, care se întâmplă a fi o englezoaică, poeta are aceste accente:

C'est qu'une beauté, ô jeune fille,
Avoir, pour nous plaire, en l'âme un rayon;
Il faut qu'un éclair dans son regard brille
Qu'un coeur vibre sous sa blanche mantille
Comme un oiseau chante au fond d'un buisson.

Si vous n'avez pas au coeur l'étincelle,
Que vous sert, hélas ! d'avoir la beauté ?

. . . . . .

(La beauté — Bourgeons 145, Févr. 1886)

Altădată, dar tot în acel răstimp, a întrebat o păsărică, ce-i vieața? Și pasărea cuminte i-a răspuns că ea își face cuibul, caută de pui și de prietenul ei, iar cât despre fericire, iat-o:

Mon bonheur, c'est de chanter la nature,
L'amour, les fleurs, le soleil, ma forêt,
Mais, sans souci de la vie future...

Și poeta, invidiindu-i soarta cu flori, soare, pădure și... dragoste, închee cântecul, cu o naivă dorință, cu una din acele naivități care se găsesc totdeauna în versurile adolescenților, chiar ale celor de mare talent:

— *Être oiseau, c'est tout ce qu'il me faudraît!*

(L'oiseau-Bourgeons)

Sau, îndreptându-şi ruga către fiica *Junonei*, către eterna zeiţă a tinereţei, *Hébé*, o imploră să-şi reverse darurile asupra inimilor, mai ales, pentru ca, prin ea, ele să pipăe nemurirea:

„Incline ta divine amphore,
D'où jaillit la vie et l'amour;
Donne ses roses à l'Aurore
Et donne de rayons au jour!

Şi cum imaginile eroice ale acelui veac în care totul părea iubire, eroism şi cântec, o întâmpină din când în când, ea îşi filtrează, oarecum, amărăciunea prin zăbranicul ce se aşterne peste iubirile infidele, ca o pedeapsă, ca o răscumpărare. Vede pe acel ce aţâţă iubirile cu flori, cântece sub fereastră.

Le minnesinger a charmi
La châteleine blonde.
La Dame l'a, dit-on, aimé
De passion profonde.

*

Mais le minnesinger cruel
Ne voulut point entendre
Les soupirs et l'ardent appel
Que poussait le coeur tendre.

Şi pe când *La dame* îşi străpunge inima, din cauza lui, cântăreţul vagabond şi „odieux" bea ultima picătură de vin în faţa celei răpuse. Dar Dumnezeu nu iartă cruzimile de acest fel şi de aceea, îl face pe june să rătăcească în lume cu spectrul iubitei moarte mereu prezent în ochii lui.

Afin que pour l'éternité
Le fantôme implacable
Punit de sa déloyauté
Le trouvère coupable...

(Le minnesinger et la châteleine. Chevalerie 56)

Retrăind sub obsesia cavalerismului, care în război creiază eroi, iar în timp de pace amanți fideli, gata să-și dea inima și viața pentru ființa aleasă, Iulia scrie balada acelui fantezist *Aymer*, care:

Il porte un coeur d'airain comme sa forte armure.
Il aime s'enivrer de l'horeur des trépas.
Et pourtant une vierge à l'âme tendre et pure,
Souvent le fait rêver et murmurer tout bas.

*

Il mourra sur le champs d'honneur, dans la mêlée,
Et quand se fermeront ses yeux appesantis
Comme il fit pour Roland, dans la nuit étoilée
L'archange emportera son âme en Paradis.

(Chevalerie 63)

Inclinată pentru iubire, în cele din urmă poeta cântă mereu refugiul ei obișnuit, în acea prietenie, în care inimile își înțeleg dorurile lor și lacrimile, așa cum ea a simțit-o cândva.

Vous seule aviez compris mon âme et ses souffrances,
Et vous me consoliez souvent avec des pleurs.
C'est si bon de pleurer á deux...
. . . . . .

*

Illusions d'enfance, adorables chimères,
Qui veulent l'avenir éternellement beau,
Toujours le même et sans déceptions amères,
Et qui pensent qu'on doit s'aimer jusqu'au tombeau!

(Séparation — Chevalerie 175)

Şi tot prietenei iubite, care, pare-se, trece şi ea printr'o încercare sentimentală, Iulia îi dedică *„Encore à elle"* (Chevalerie 149).

O toi que j'accusais de tant d'indifférence
Dont la froideur causait mon éternel regret,
Et que j'aimais pourtant, par un instinct secret,
Tu connais donc aussi l'amour et la souffrance !

Acel *„par un instinct secret"*, prin care ea îşi iubeşte prietena, nu vine oare să ateste acea iubire refulată, deviată, despre care s'a tratat anterior? Şi apoi acel *„aussi"* nu vine la rându-i, să confirme că *şi ea* cunoaşte suferinţa iubirii încătuşate?

Şi tot aceleaşi desigur îi revin versurile din *„A une jeune fille"*.

Car ton coeur a souffert et tes yeux ont pleuré.

(Bourgeons 177)

Ca şi sonetul bizar:

A quoi pensiez-vous ?

(Chevalerie 61)

In Mai, înainte de a se deda studiilor pentru proba a doua a bacalaureatului, Iulia Haşdeu schiţează o altă dramă de iubire: *„Thomassine Spinola"* (sujet d'un drame) în al cărei subiect apare Ludovic al XII-lea, trecând prin Genova unde e primit magnific, dar unde mai primeşte şi cererea tinerei şi frumoasei copile *Thomassine Spinola*, de a deveni „Doamna gândurilor sale", ea iubindu-l, cum Laura iubea pe Petrarca. Regele însă înţelege s'o ia cu sine ca simplă metresă. Desnădăjduită că dragostea ei e astfel preţuită, Thomassine *„se tue pour se soustraire au déshonneur."*

Incăodată, în trasarea structurală a actelor și persoanelor, Iulia Hașdeu își afirmă vasta ei cultură literară și isvoarele pe care, într'o lucrare de caracter istoric, înțelegea să le folosească. Una din cugetările poetei de șaisprezece ani, aci înserată, asupra purității iubirii pe care o visează, merită a fi relevată, în deosebi:

„...L'amour platonique, c'est l'amour d'une femme, mariée ou non, pour un dieu; mais alors elle ne souffre pas que son Diéu devienne homme".

E oarecum o parafrazare a altei cugetări despre iubirea integrală, evanghelică aproape, așa cum a definit-o apostolul Pavel. O complectă abandonare, căreia nu i se poate justifica avântul, fiindcă:

„Quand on aime une personne, on ne songe par pourquoi on l'aime; et tout ce que l'on déteste dans d'autres, on l'aime en celle-ci".

(Iulia Hașdeu - Cugetări, citate de Gion)

Și ca prefață a dramei, ea compune o lungă poezie, dedicată Genovei, în care — deși în alt metru și ritm — revedem cadrul sonetului lui Eminescu, *„Veneția"*, apărut cu aproape doi ani mai înainte în *„Convorbiri literare"*.

Sous les cieux étoilés
Gêne
Comme une reine
Et des mers souveraine
S'endort dans ses palais.

La vague qui murmure
Bat ses quais mollement
Et chante vaguement
Dans la mit calme et pure.

Un hymme solennel,
Pieuse mélodie,
Et l'aiguille hardie
Du Dôme monte au ciel.

Dealtmintrelea, erudiţia copilei în acest timp, mereu în creştere, zi cu zi împodobită, în ceasurile când *Apollo* înlătură pe *Venus* din calea închinătorilor lui, ajunge să uimească pe însuşi părintele său. Se întâmplă, în adevăr, un mic conflict literar între amândoi, din care părintele va eşi învins şi va striga *„mea culpa" !*

Desigur, prins în laborioasa operă a acelui *Magnum Entymologicum*, din care primul volum şi apare în acest timp, dar care-i cere clipă cu clipă izvoare, paralele, deducţii, transformări linguistice, savantul nu poate prididi şi cu literatura, în special, pe care este stăpân, dar nu atât cât e Lilica, al cărei bagaj livresc sporeşte vertiginos

Intr'o scrisoare de a doua zi de Paşti, 1886, Haşdeu scrie Iuliilor lui dragi diverse chestiuni de gospodărie, de cheltueli, mai ales cele ocazionate de drumul ce ele vor face la vară în ţară, spre a satisface şi potoli nostalgia Lilicăi de acasă, pe lângă unele amănunte de succesiune, de pe urma morţii unchiului său Boleslas dela Viena, care le-a lăsat moşia din Hotin şi alte moşteniri mărunte.

Tot atunci anunţă şi de logodna fetei lui Pană Constantinescu, acum director la Cantemir, Matilda, prietena Lilicăi, care acum *„s'a făcut foc de urită"*, binevoeşte a adăugi Haşdeu. Şi

în aceiași epistolă, dând de veste că a fost pe la prietenii Zaharescu, care, poate, vor veni cu Florica la Paris, în Iunie, vorbește de un „fenomen fizico - logico - sociologic", găsit în scrisoarea Lilicăi către Florica, parafrazând un vers al Lilicăi, în care e vorba de

. . . mon mari
Comme il est petit !...

Și Hașdeu scrie: „Pardon, *mari* trebue să se scrie *maryx*, după noua ortografie, de vreme ce *chez* se scrie *cheux*; teribilul *cheux, cheux, cheux*, nu mă lasă în pace... Acasă, toate bine, vă sărut pe amândouă de mii și mii de ori, așteptându-vă cu nerăbdare *cheux nous*, iubitorul soț și tată, Bogdan!"

Zeflemeaua știm că era — ca să întrebuințăm un cuvânt propriu „iubitorului soț și tată" — o meteahnă a acestuia; sau cu alt cuvânt al Lilicăi *„son violon d'Ingres"*. Dar unii cugetători pretind că râsul de acest fel, departe de a fi o dovadă a superiorității intelectuale (râsul căutat cu orice preț), ar fi dimpotrivă particular spiritelor neserioase și chiar primitive. Așa, Max Nordau, dela care împrumutăm narațiunea, scrie că *Stanley*, vestitul explorator, povestește unde va, cum că Negrii din Africa centrală se tăvăleau de râs de câte ori îl vedeau scriind, iar că omul superior „este serios prin condiția însăși a muncii sale intelectuale", fiindcă humorul nu e tot una cu zeflemeaua, el pornind din coincidența de fapt, din disproporție, din contraste care se ating, și care produc râsul ca o manifestare de fină intelectualitate. Humorul e echilibrul dintre real și imaginar, dintre imperfecțiune și perfecțiunea însăși. Satira apelează la mijloace mai eftine și pornește din dispreț, uneori din răutate. Zeflemeaua vine

pe-aproape, isvorând din născociri, din sforţarea realului şi apropierea lui voită de imaginar. Pe când humoristul nu răneşte, zeflemistul simte plăcere din suferinţa zeflemisitului...

Oricare ar fi definiţia zeflemelei, este sigur că substratul ei e oarecum uşuratic, e aproape de amoralitate, de acea: *„luare în râs"*. Nu e mai puţin adevărat că profesionistul zeflemelei riscă unele riposte, care din pamflet, degenerează adesea în invective, întoarse asupra agresorului, efect divers, pornit din cauză comună.

Fără a asemui spiritul veşnic în fierbere şi sarcasmul lui Haşdeu, întotdeauna viu, numai cu zeflemeaua din vieaţa de toate zilele, este ştiut că marele Haşdeu, mânuind şi una şi alta, le-a amestecat, uneori cu succes, alteori cu înfrângere, cum se va constata îndată. Filologul a zeflemisit pe copila lui cu acel *cheux, cheux, cheux*, şi mai ales cu *cheux nous*. Şi iată ce-i răspunde geniala lui copilă:

> Ah, père, j'ai reçu hier soir une jolie lettre de toi! Vrai, je n'ai pas su d'abord eu la lisant, si je devais en rire ou m'en fâcher; mais, à la fin, j'ai pris le bon parti, et j'en ai ri aux larmes.
>
> Mon Dieu, il faut avouer que j'ai été bien sotte, mais une autre que moi s'y serait trompée. La prémiere fois que j'ai écrit à Florica, tout en lui annonçant mon baccalauréat, j'ai tâché de lui mettre dans la tête, que j'étais loin d'être une pédante, que j'étais restée gamine de coeur, sinon d'ésprit; elle me répond par une longue épître où elle se tue à m'expliquer qu'elle est devenue grande demoiselle, aussi savante que raisonnable. Ma foi! j'ai donné tête baissée dans le piège; je l'ai crue com-

me on croit un oracle, donc j'ai pensé qu'une demoiselle si sérieuse, avait lu Molière, qu'une élève de la 6-e classe du lycée Matei Bassarab pouvait bien savoir ce que savent les petites filles de douze ans au collège Sevigné. Or, Molière, dans „Les femmes savantes" ; acte II, scène VI, fait dire à la suivante Martine, qui se moque des précieuses :

„Ma foi, je n'avons point étugné comme vous
Et je parlons tout droit comme on parle cheux nous"

Ces vers sont devenus proverbes et aussi connus des marmots de dix ans que le *„Parter noster"* et le *Credo.* „Cheux„ est une expression picarde et la chanson populaire dit encore:

„Savez-vous planter les choux
A là mode de cheux nous ?

Si je me souviens bien, j'ai dit dans la lettre de Florica, que je baisais les mains de M-me Zaharescu, à la mode de *cheux nous.* C'était une manière gaie et plaisante de dire la chose ; et le mot de Martine est si connu, sans parler de la chanson picarde, qui traîne partout, que, mafoi, je pouvais tout supposer, excepté qu'on ne comprendrait pas mon pauvre *cheux nous.* Du reste, je déclare encore une fois, j'ai été une sotte : j'ai eu la naivité de m'imaginer qu'à Bucarest on connaissait ce qu'il est ridicule de ne pas savoir en France...

. . . . . .

Haşdeu, primind scrisoarea, scoate din bibliotecă pe Molière, deschide la piesa cu pricina, şi află că, în adevăr, la lecţia pe care *Bélise* o ţinuse Martinei despre gramatică, aceasta îi replică întocmai cum arată Lilica, (cu excepţia că: în ediţia lui, *Ma foi*, era înlocuit cu *Mon Dieu*, după vechea ediţie din 1734).

Era inutilă însă orice ripostă. Cu un asemenea adversar, zeflemeaua persistentă devine periculoasă, cu atât mai mult cu cât la săgeata lui directă, aproape crudă, pe lângă nedreaptă, copila îi răspunde cu o adevărată, dar fină, *ironie*. Ea se uimeşte de ignoranţa Floricăi, căreia se adresase prin scrisoarea în cauză, şi iată cum întreaga ripostă ricoşează asupra magistrului, care-şi însuşise părerea Floricăi.

De aceea, corect, bătrânul înţelege să se dea complect bătut. Nu glumeşte cineva cu o studentă care cunoştea în acest fel pe autorii consacraţi şi de aceea îi răspunde:

> „Mea culpa! mea culpa, Lilicuţă dragă. Floricuţa ta nu mi-a spus nimic despre teribilul *cheux*,; greşala este a mea şi numai a mea, de a nu şti pe dinafară pe Molière, deşi am fost totdeauna dintre admiratorii săi. Dar îmi pare foarte bine că am greşit, căci aceasta mi-a procurat din parte-ţi o scrisoare scrisă de minune, care-mi dovedeşte că eşti tare de tot în polemică şi că pe viitor, vai de cine va cuteza să te critice; căci vei şti să-l zăpăceşti prin spirit şi prin erudiţiune, după cum făceam şi eu altădată!...

Termină după ce dă alte amănunte despre succesul lui *Răzvan şi Vidra*... şi despre unele chestiuni băneşti cu bancherii evrei.

Dar despre acest mic duel din care copila, adresează un superior *„vae victis"* celor doborîți de dânsa, se va râde puțin în cursul verii ce se apropie, când Lilica va merge în vacanță la București.

O oarecare inducție logică, fiindcă ne pare temeinică, duce la concluzia că tocmai cu acest prilej, în care Iulia își vede încă necunoscut tot tezaurul ei de cultură, și mai ales toate năzuințele spiritului ei veșnic avântat, ea notează cugetarea pe care tatăl său o găsește pe-un petec de hârtie între manuscrisele ei :

„Qui te dévoilera devant leurs yeux ? La mort !
1886"

In Iunie, printre tratate de filosofie, de psichologie și metafizică, spiritul Iuliei străbate zone eterice. Purtată prin transcedentul ipotetic sau mistic, prin tot ce scormonește rostul vieții și originea ei, în special mereu „hantée" de zâmbetul lui *Cupidon*, care clădește lumi trudnice și le sfarmă într'o clipă, Iulia Hașdeu scrie acea poemă dragostei turburătoare, de care ar vrea mereu să fugă, pentru care nu se simte cu nimic înarmată ca să lupte biruitoare, căreia îi aruncă amarul ei dispreț. Candoarea, pe care comentatorii o atribue întregului substrat psihic din care isvorăște acel Dédain, este poate și puritate, imaculare, care desigur că sălășluește în încercatul ei suflet, dar este și acea repetată refulare, acel refugiu în nevinovăția salvatoare :

Non je n'ai point aimé : ce n'est pas de mon âge
Je me ris de l'amour et de son frais visage

. . . . . .

On me dit que l'amour punira mon dédain

Dar până atunci:

O vous, qui de l'amour me vantez la science
Laissez-moi ma candeur et mon insoucience
Laissez-moi profiter du fugitif moment
Où par l'âge on est femme et par coeur, enfant!

. . . . . .

Laissez-moi fuir encore les défauts de la femme,
Etre belle sans art, sans même le savoir,
De mes charmes naissants ignorer le pouvoir
Et vivre dans la joie ineffable et puissante
D'avoir mon coeur léger et mon âme innocente!

Şi astfel destăinuindu-se, copila îşi ia de pe suflet lespedea sepulcrală a iubirilor nefericite, a acelei *„tristesse dont l'aspect à present me repousse et me blesse"*, şi eliberată, ea îşi reia firul învăţăturii.

A doua „épreuve" de baccalaureat, Iulia Haşdeu o trece în Iulie 1886, la *Sorbonne* şi constă din lucrări scrise, susţinute şi oral, asupra retoricei şi filosofiei. Iulia citeşte tot ceea ce programul analitic prescrie, dela clasicii greci, începând cu Demostene, până la Bossuet şi de la Socrate, Platon, Aristoteles, etc., până la Descartes, Boutroux, etc. Examenul este, precum ne atestă *Ionescu-Gion*, informat direct şi complect: *strălucit*. Diploma de bacalaureat în litere i se va elibera însă la 12 Noembrie a acestui an.

Precum s'a arătat anterior, două considerente prezidă la călătoria celor două Iulii, în ţară, în vara lui 1886. In primul loc sănătatea, care *pare* bună şi în al doilea nostalgia copilei, dorul ei nepotolit de ţară şi de cei de-acasă.

In adevăr, la finele lui Iulie, mama şi fata iau trenul spre Bucureşti şi petrec toată luna

August cu părintele laolaltă, cu prietenile regăsite, schimbate, unele măritate, altele în perspectivă, cu tot ce cortegiul celor cinci ani de absență a adus în goana lui. Escursii la munte, la mare, vin să adauge odihnă și sănătate în trupul și sufletul greu încercat de atâtea poveri apăsătoare, mărturisite, dar mai ales ascunse.

Încă înaintea plecării, în neastâmpărul care precede totdeauna întâmplările așteptate, dorite, Iulia își gustă de pe acum, alături de una dintre prietene plimbările pe care le vor face:

Nous nous en irons par l'étroit sentier
Sur le tapis d'or des feuillés séchées.
Le vent secouera l'antique noyer
Et couronnera nos têtes penchées.

. . . . . .

Par les soirs d'août j'aime bien rêver
Il me font songer au bonheur qui passe.
Ce n'est pas, hélas! tout de le trouver,
Car il disparait sans laisser de trace.

*

A notre bonheur comme à notre amour
Le mêle toujours l'arrière-pensée
Que tout cela ne peut durer qu'un jour,
La mort brisant tout de sa main glacée.

. . . . . .

Și iat-o în adevăr, în August, lângă prietena copilăriei, lângă acea „prostuță și urîtă" Florica, acum măritată, dar al cărei suflet delicat prietenos, devotat, îl simte Iulia lângă al său. Și comparând venirea ei lângă această prietenă iubită, cu apropierea corăbierului de țărmul binecuvântat", ea scrie:

. . . . . .

Amie, il n'a pas cette douce ivresse
Qu 'éprouve mon coeur, lorsque auprès de toi
Je sens dans ma main ta main qui la presse
Et ton cher regard se fixer sur moi!

In acelaş timp, sub aceleaşi prietenoase zile de August, Iulia plimbându-se cu barca pe lac (să fie în Cismigiu ?), singură, este cuprinsă de veşnicile splendori ale naturei impasibile, cu flori, paseri, valuri, dar şi de întrebările, care dela *Lamartine* (Le lac) vin iaraş să se orânduiască minţii sale setoase de deslegarea tainelor vieţii:

Le soleil riait dans le ciel serein,
Le flot balançait ma barque glissante
J'errais au hasard, plein d'un noir chagrin
Et le coeur serré d'angoisse oppressante.

. . . . . .

Je voulais pleurer en paix mes ennuis

. . . . . .

Quand tu me portes, le coeur agité
Beau lac qui roules des flots d'emeraude...

. . . . . .

Sans te soucier des malheurs humains
Trop indifférente et froide nature
Tranquille, tu suis les divers chemins
Tu ne sembles pas voir notre torture.

Sur la tombe où nous pleurons quelque mort,
Que la froide terre a pris avant l'heure,
Tu paraîs plus gaie et plus belle encore,
El le soil rit quand un homme pleure.

Hé, quoi! L'homme est-il roi de l'Univers?

. . . . . .

Qu'est tu sur la terre, homme? Ton orgeuil
N'émeut pas le monde immense et tranquille
Il voit ton berceau, ferme ton cercueil;
Tout s'agite et meurt! lui reste immobile...

. . . . . .

(Réverie — Bourgeons 148)

Acasă însă, copila nu lasă nicio urmă din negurile singurătăţii sale. E voioasă ca revenind dela un bal. Faţă de tatăl său e cumpănită, faţă de mama e duioasă, faţă de prieteni e după sufletul acelora. Societatea o predispune. Toţi ştiu precis că mintea copilei e plină de planuri literare, dar care stau cine ştie unde, în perspectiva anilor!? Haşdeu nu simte, cu toată intuiţia lui superioară, nimic, din plumbul cu care izolarea ferecă zările sufletului ei. E de ajuns s'o întrebe cineva de ce stă cu ochii pe geam, de ce, după amiază, nu trage trandafiriile ei perdele peste ochii obosiţi, pentru ca să sară voioasă, cu o glumă pe buze, ori cu o pisică în poală.

Din prima zi când Haşdeu, cu Ionescu Gion, cu Theodor Speranţă, cu Pană Constantinescu şi Matilda, cu Florica, Maria şi Ermina, le-au întâmpinat la gară, venind împreună acasă, balconul cu trandafiri acăţători, curtea Arhivelor şi parcul cu pomi n'a cunoscut decât râsul ei sglobiu, de copil scăldat de soarele tuturor fericirilor...

Predestinată izolare de lume! Cu tatăl ei discută filosofie, literatură, Molière, *cheux*" etc., retrăeşte clipele bacalaureatului strălucit, care i-au aplicat repetate bărbi paterne pe caisele obrajilor, desbat pe Leopardi, pe Carduccí, pe Oberman, pe Goethe, pe Schopenhaur, mai ales, şi robustul optimism al basarabeanului învăţat,

ridiculizând pe hidosul propovăduitor al neantului şi Nirvanei, atrag riposte docte din partea bacalaureatei, dar nici de cum împărtăşirile care dospesc acolo, amare şi tulburi, în sufletul peste care tinereţea trage vălul ei trandafiriu. Nimic din tribulaţiile ce stau ascunse acolo, ori în fundul valizei, ori rămase în Rue de Condé. Un zid fatal, ca o lespede de mormânt, se înţepeneşte între ei, zădărnicind acea fericită influenţă, pe care maturitatea zdravănă a părintelui, ar fi putut-o inocula copilei bolnave de *spleen*-ul morţii!

La una din mesele la care intimii sunt poftiţi, la care participă Theodor Speranţa, Constantinescu, Zamfir Arbure, Ionescu-Gion şi Condurachi, cel care înlocuise pe Frăţilă la secretariatul „Columnei lui Trajan", după plecarea acestuia, comesenii iau loc şi aşteaptă pe studentă, care întârzie. Mama o caută peste tot, dar nu dă de ea. Unde să fie Lilica? desigur, iar s'o fi ascuns să scrie ceva. Trec însă cinci minute şi Lilica, dând uşile de perete, sbucneşte veselă, cerând iertare.

— Ertaţi-mă, doamnelor şi domnilor, eram preocupată cu un *omor*.

— Ce? Ce? face mămiţa.

— Mi-am schiţat o dramă cu şase personajii, pe care le-am încurcat rău. Pe două din ele le-am omorît. Mi-au rămas celelalte patru... Şi nu ştiu cum să-i descurc.

— Ştii ce? face Speranţă; omoară-i pe toţi, că se răceşte bunătate de ghiveciu!

Masa continuă prietenească, opulentă, cu arome din parc peste cele din farfurii, şi nici un nor, din cei care pândesc, n'aruncă vre-o pată de umbră.

Convivii beau un păhărel de „grasă" pentru părinţii fericiţi şi câte-un „otonel" de respectabilă etate pentru bacalaureată, acoperind-o de

elogii şi de admiraţie pentru felul cum arată.

— Te-ai făcut ca o domnişoară de douăzeci şi unu de ani, zice Constantinescu.

— Ei de ce „şi unu"? întreabă Haşdeu.

— Ar fi trebuit să întreb eu, papa dragă, intervine Iulia şi totuşi nu întreb. Un an de viaţă nu e un supliment de lepădat;... prooroceşte Lilica.

— La bătrâneţe da, îi ia cuvântul Speranţia, dar la vârsta noastră?!...

— Ce-i drept, încuviinţează Arbure, încă tânăr; eu mă unesc în totul cu apologeţii duduei Lilica. E ca un trandafir de Şiras, fără ani.

— Exotic, vrei să zici, domnule Arbure? întreabă Lilica.

— Nu; desvoltat frumos, corectează Arbure.

— Samănă taică-su, se împieptoşează Haşdeu.

— Ba aici, (arătând la obraz) mai degrabă maică-sa, intervine doamna Constantinescu.

După masă, oaspeţii ies în balcon, pe platformă, la o cafeluţă, unii coboară în curte. Lilica o ia înainte. Ionescu Gion foloseşte clipa şi o ajunge din urmă.

— Ştii că astăseară avem lună plină, introduce el vorba.

— Eu n'o văd încă; răspunde Lilica.

— E după clopotniţă. Dar iese peste puţin. Prilej s'o cânţi şi în româneşte, zice Gion.

— Inima mea cântă numai româneşte, domnule Gion; expresia mi s'a obişnuit a fi franceză. O fac intenţionat. Mai târziu voi scrie numai româneşte; dacă vom trăi, vom vedea, replică Lilica.

— Ce vorbă e asta „dacă vom trăi", dela o dudue de şaisprezece ani?

— Pardon, aproape şaptesprezece.

— Fie: ori şi cum, aşa tânără, frumoasă şi... admirată.

— Admirată de cine ?
— De noi... toţi...

Lilica vine spre balcon sâcâită de nemăestrita curtenire a profesorului.

Dar noaptea îşi sporeşte tăriile, convorbirile şi glumele se risipesc odată cu musafirii care pleacă şi Lilica îşi redeschide cadrul ei propriu, lumea ei lăuntrică. Ograda cu biserica se cufundă în zăbranic! Peste puţin însă zăbranicul se risipeşte :

Şi după ce luna ieşi, Lilica îşi scandează, în minte feeria ce-o înconjoară.

C'était la nuit! L'oiseau se taisait dans les branches
Et la lune mettait de grandes nappes blanches
Sur l'inculte pavé de notre vieille cour.
Les murs gris découpaient leur silhouette plus sombre
Sur le ciel qu'éclairaient des étoiles sans nombre.
Et cette nuit était plus belle qu'un beau jour.

*

L'église au portail vert, à la façade brune
Sur son dôme arrondi que bleuissait la lune
Elevaii fièrement son croissant byzantin.
Les saules se penchaient sur les tombes muettes
On entandait les cris de nocturnes chouettes,
Lugubres, prédisant quelque triste destin.

*

. . . . . .

Ah ! qui me la rendra cette nuit idéale,
Cette lune brillant au ciel comme un opale,
Ce vent calme et doux de l'arrière-saison ?
Qu'elle était douce, ma paisible rêverie
Sous le bleu firmament de ma chère patrie
Et dans le lointain gris cette molle chanson ?!

(Une nuit „Burgeons 124)

In altă seară, cuprinsul zidurilor, înăuntru cărora dorm și oameni și sălcii, unii somnul morții, celelalte somnul vieții, Iulia Hașdeu își recheamă în minte versurile *Musset*-iene din „*Le saule*" care a clătinat atâtea melancolii sub ramurile ei... și versurile sosesc pe strunele lirei, ca niște suspine de departe.

Le saule éploré penche, ainsi qu'une madone,
Les rameaux chevelus où court le vent d'automne
Sur la modeste tombe où dort un oublié.

. . . . . .

Leur murmure est pareil au chant lointain d'un cor,
Au gémissements tristes et sourds d'une âme en peine,
Aux soupirs d'un mourant, à sa dernière haleine.

Și morții aud murmurile care le cântă, și

Ils se sentent renaître à ton chant qui caresse
Et te doivent, ô saule, en leur obscur séjour
Un éclair fugitif d'espérance et d'amour!

. . . . . .

Ah! J'aime ta tristesse et ta mélancolie
O vent! . . . . . .
Répète-moi souvent ton chant qui fait songer,
Et souviens-toi des morts, vent rapide et léger

(Le saule, Bourgeons 103)

Dar Septembrie își sună în cuprinsuri tilincile de aramă. Sălciile prind a se despleti peste cei ce le-au ascultat litaniile și undeva, departe, își sună chemările implacabilul clopot al soartei.

Către sfârșitul lunei, Iuliile adună bagajele, își vizitează prietenele pentru rămas bun, mai trec odată pe la doctorul Calinderu, ca să se asigure de sănătatea fetei, la care acesta nu

descopere nici urmă de meteahnă, şi iată-le la gară, cu tata, prietenele, cu batistele fluturate şi lacrimile svântate.

Şi trenul le duce departe, repede, sburând ca amintirile, le duce acolo, unde în glastra de cristal, par'că mai stăruie un parfum de roze, iar în sertarul măsuţei de noapte aşteaptă o cutiuţă goală cu trei cuvinte deasupra *„for head each"*...

Jeanne Créhange şi Elli Scott le întâmpină cu sărutări şi veşti nouă. Parisul e acelaşi şi totdeauna altul. Trec peste el epocile şi el le întâmpină dârz; prinde câteceva din toate, dar *panache*-ul lui stă veşnic sus, ca o podoabă a cocoşului galic. Ca infernul dantesc, ori ca paradisul credincioşilor, el prezintă ambele feţe; fiecăruia pe aceea care-i convine. Prolixă şi imensă, metropola n'are nicio coloare, fiindcă le are pe toate. Uneori e opacă, alteori strălucitoare. Micile cancanuri se pierd ; cele mari răsună haotic, dar trecător, fără urme. Doar unele ecouri, unele urme tradează freamătul clocotitor de cândva. In colo, lux şi luxurii!

Jeanne comunică Lilicăi pe cele mai cu ecou. Copila le aude, se clatină şi-şi regăseşte sufletul în acel veşnic şi neperitor *Paris d'antan! „Le bon vieux temps!"*

. . . . . .

Où l'on croyait à l'amour, à l'honneur
Où l'on donnait son âme à la patrie
Où pour sa dame on mourait de bon coeur!

Dans notre siècle, où l'on n'a foi qu'au vice
Où l'or remplace et l'honneur et l'amour,
Comment veut-on que la vertu fleurisse?

. . . . . .

Vremurile lui Roland, iarăș și iarăș! Ale lui Bayard și măcar ale lui Ion Quichotte, de care Parisul și lumea toată, nu se mai învrednicește.

Ca un îndepărtat bucium al locurilor sfinte de curând părăsite, Iulia Hașdeu trasează acum, în toamna din preajma începerei cursurilor universitare, *„Plan d'un drame ou d'un opèra en trois actes"*, cu titlul *Les Héiduques*. Un sat moldovenesc, cu păduri, livezi, o clopotniță veche și cu un ovrei hangiu, care ispitește pe *Marioara,* iubita haiducului *Mihail cel negru,* pentru care copila a renunțat la logodna lui Vlad Ciobanul. Acesta îl persecută pe *Samuel* hangiul fiindcă e evreu. De aceea, hangiul găzduește intrevederile fetei cu haiducul. Păunașul codrilor, Mihail, se teme de Vlad, dar mai ales de dragostea lui pentru Marioara. Din această iubire și din aceste personajii principale, la care se adaugă altele episodice, autoarea face eroii dramei și intriga piesei. Sufletul eroic, haiducesc, în sensul cavaleresc, este cel care respiră din întreaga schiță. Desvoltată, drama ar fi fost o reușită frescă a timpurilor de vitejie haiducească, împotriva asuprirei ciocoilor.

In ce privește inspirațiile și elaborarea literară, Iulia Hașdeu are activitatea vivace, așa cum o au în genere autorii tineri. Ele nu primesc fermentul așteptărilor, nu dau tribut timpului. Ca și seva ce aleargă sprintenă în tot ce-i tânăr, ideea, cultul ideei, din care poeta noastră trăește aproape exclusiv, este activ și spontan. Odată venită, ideea se cere neapărat fixată. Rareori inspirații, de orizont mai larg, își așteaptă rândul tardiv. Gânduri ca acele din *Haiducii,* din *Thomassine Spinola*, ori din *Sappho,* care arată reminiscențe din lecturi, ori mărturisiri filosofice, vor fi, evident, ceva mai

îndelung elaborate. In mod obişnuit Iulia, scrie repede. O mărturiseşte singură, pe plicul de scrisoare al otelului *Konstanzer Hof*, cu prilejul unei escursii la *Constanţa* (probabil din anul trecut), plic găsit de părintele său între manuscrise:

> „Camille Armand (son pseudonyme, toujours un moyen de se cacher) écrivait génnéralement sans nul effort; sa plume trottait, trottait sur le papier. Elle avait l'inspiration ardente et vive. Elle n'écrivait que lorsque l'inspiration lui 'venait, l'âme pleine de son sujet, *en proie au dieu*, disait-elle; la plume semblait s'imprimer sous sa main en traits de feu sur le papier.."

„Astfel, adaugă părintele ei, *dânsa făcea studii psichologice asupra ei şi pentru ea însăşi; şi dacă moartea ar fi cruţat-o, nimeni n'ar fi cunoscut vre-odată aceste monoloage intime*".

„In Noembre 1886, — scrie Ionescu-Gion, Iulia Haşdeu, acum studentă, mai vie ca totdeauna, mai veselă, mai bogată 'n puteri şi în patima pentru învăţătură, se înscrise pentru licenţa în filosofie la Facultatea de litere, în Sorbonna Parisului".

La 2 Noembre, Iulia împlineşte 17 ani. Cu aspectul celor „douăzeci şi unu", potrivit de înaltă; poate mai mult scundă, (nici Haşdeu nu era înalt) dar plină la trup şi rotundă la obraji, cu două zile înainte de începerea cursurilor, poeta are un foarte semnificativ vis. Visul fusese povestit chiar a doua zi, mamei sale, iar Haşdeu scrie că şi versificarea este făcută concomitent.

Visul acesta, pentru spiritul lui Haşdeu mai

ales după dispariția copilei, ia forma unei arătări mistice, unei povestiri din lumea de dincolo. Dar, desigur, nu numai pentru o mintec uprinsă de efluviile spiritelor, visul este o bizară *clairvoyance* a minții unei fete de șaptsprezece ani...

Pe scurt, poezia aceasta, având exact saptsprezece strofe și pe care Iulia o dedică profesorului *Maurice Albert* (purtând un motto din Petrarca) are următorul conținut: Se făcea că o femeie, cu ochi albaștri și aripi de înger, înaintează înspre copilă și cu mâna îi arată orizontul nebulos; atrăgând-o spre dânsa. Fata plină de încredere o urmează supusă, iar femeia acea, care era un înger, o susține când ea se clătina pe drumul plin de lunecușuri și prăpăstii. De odată îi arată un pisc de ghiață, pierdut în nouri. Vântul rece le îngheață fruntea. Iuliei îi scăpa mâna din aceea a călăuzei, și văzându-se singură, își pierde simțirea. Când se trezește, dintr'un salt, atinge vârful pleșuv, și iată la picioarele ei abisul, iar deasupra capului cerurile... De jur împrejur, uli și acvile, care o înspăimântă; piscuri de piatră și ghiață, în jurul cărora se înlănțue nourii și ceața care o cuprind, iar noaptea prinde a se lăsa grea. Nici un sunet, nici o șoaptă. „*J'étais seule et le monde avait perdu mes traces*„ Singura ființă în haosul de întunerec și de plângeri ascuțite! Tremurând, cuprinde în brațe trunchiul unui brad secular și strigă zadarnic. Zâna dispărută, care-și râdea de groaza copilei. Ea se roagă și-și așteaptă moartea. Când, deodată cerurile se deschid și o lumină vie i se arată. Atunci acolo, în paradisul de lumină, zărește îngerul, care-o condusese, zâmbindu-i. Ruga și spaima ei fuseseră ascultate, iar copila mântuită; și iat-o înălțându-se ușoară către ceruri, unde un imn solemn celebrează intrarea ei în paradis.

. . . . . .

Vieaţa nouă, tumultoasă şi largă, pe care Universitatea i-o deschide, suspendă temporar activitatea literară. Iulia adună cărţi nouă de specialitate istorico-filosofică, le rânduieşte pe masa de lucru, le consultă după fiecare lecţie şi astfel ea înţelege nu numai a-şi însuşi noile cunoştinţi profesorale, ci de a le corobora cu materialul respectiv dela sursă.

Şi ca o diversiune, ca o plăcută întrebuinţare a răgazului ei sufletesc, artista nu-şi uită înclinaţiile ei naturale: muzica şi pictura. Din când în când, portativele cu cheie se aştern pe pupitrul pianului şi compozitoarea scrie melodii la versurile proprii, precum *Invocation a Hébé* în mi major, sau *L'air du papillon* „chant et piano", o dulce melodie pentru copii, în la major, *Sursum* melodie, sau acel *Requiem* armonizat postum de G. Ştefănescu, aflat azi în mausoleu.

Vocea ei, depăşind pubertatea, prinde volum şi precizare în timbru. Deşi puţin în contrast cu înfăţişarea ei, căreia i-ar consona mai bine un timbru de soprano legeră, lirică, vocea ei este de mezzo-soprană aproape contr'altă, dramatică, dar caldă, care se cere cultivată. Şi artista înţelegea aceasta. De aceea se adresează cântăreţului *Lawers*, pe care îl auzise în Lohengrin, după care căpătase o mare stimă pentru arta cântecului acestuia, şi ia săptămânal lecţii, pe care studiile anterioare dela conservatorul român, le fac lesnicioase.

Intre timp, graţie prietenelor ei pariziene, cunoaşte pe apreciatul pictor francez *Maillart* care-i va face în curând acel minunat şi plin de inspiraţie portret al poetei, aflat la Academia Română, reprodus în volumul de faţă, şi artistul îi predă, tot săptămânal, lecţii de pictură în ulei, *aquarele* şi *gouache*.

Mama Iulia, care prezidă orice evadare de

sub ochii materni, afară — firește — de acelea dela Sorbona, caută să cunoască atât pe pictor cât și pe muzicant mai de aproape și în adevăr, intră în relații cu familiile acestora, cu care în curând stabilește vizite, ce-i pot mai de aproape înlesni controlul... lecțiilor artistice.

Diogène-Ulysse Napoléon Maillart era, la aceea epocă, om de aproape cincizeci de ani (47—48), pictor recunoscut pentru tablourile lui mythologico-istorice, de mai multe ori premiat și participant la marele Salon francez, cavaler al Legiunii de onoare. Om eminamente serios, el putea inspira toată încrederea mamiții geloase de reputația scumpului odor. Totuși, ce-și va fi zis abrudeanca? „paza bună trece primejdia rea!" Așa cum își va fi zis și despre *a Lowers*, ceva mai tânăr decât celălalt maestru, dar care ce-i mai la urmă? Un „teatralist" acolo!

Grație colegelor studente, cele două Iulii își lărgesc cercul de cunoștinți și din când în când petrec în familiile acestora, sau fac câte o vizită familiilor Alecsandri și Bengescu.

Intre noii colegi români dela Sorbonna, se prenumără și tânărul Broșteanu, un fecior de bani gata, snob și *bontonist* imaginar, pentru care Iulia are cuvinte de dispreț, în fața lăudăroșiilor de tot felul ale acestuia, cu atât mai mult, cu cât cocoșul oltenesc încearcă a-și umfla aripele în jurul puicuței istețe și serioase.

Pentru Iulia, Sorbona e un sanctuar. Profesorii, ale căror cursuri le urmează sunt, în acel timp: la filosofie cursul profesorului titular *Lenient*, care este predat de *Gustave Larroumet* maestru de conferințe; cursul lui *Paul Janet*, desvoltat de *Gabriel Séailles*; iar ceilalți sunt: *Louis Leger*, *Jules Martha*, maistru de conferințe pentru literatură latină, *Paul Girard* pentru literatura greacă, *Ludovic Carrau*, di-

rector de studii; *Léger* preda literatura franceză comparată.

Cei mai mulţi cunosc din scris şi faimă pe Bogdan Petricesco-Haşdeu, şi au toată atenţia pentru remarcabila lui odraslă. Pe deasupra bunul prieten şi coleg în filologie, *Michel Bréal*, acum inspector general al învăţământului superior, care adeseori vine să asiste la cursurile tinerilor profesori, acordă o atenţie deosebită studentei Iulia Haşdeu; nu mai puţin *Carrau* adeseori reţine pe studentă în discuţii mai largi, iar *Leger* este un adevărat protector şi prieten al familiei.

Intr'o zi, prietena ei *Elli Scott* o vizitează. Iulia e bucuroasă că mai poate schimba două trei vorbe despre cele ce se petrec în Parisul, pe care ea nu-l cunoaşte, decât atât cât i se prezintă din strada *Condé*, piaţa *Odéon* şi strada *Racine*, care uneşte acea piaţă cu Bulevardul *St. Michel*, unde e Sorbonna; cam 300 metri la dus şi tot atâta la întors.

Mama, ca totdeauna, stă de faţă. Elli aşteaptă un moment de dialog secret şi după destulă aşteptare, când mama se duce să comande nişte pahare cu apă, prietena şopteşte Lilicăi.

— Am venit să-ţi dau o veste: sunt pe punct de a mă mărita.

— A! Şi cu cine?

— Nu-ţi spun încă, fiindcă totul e în proiect... dar în curând îţi voi da, ţie cea dintâi, vestea deplină.

— Te felicit Elli, din toată inima. Şi ce-i viitorul tău soţ?

— Mă chestionezi, *ma petite Lily;* ei bine, asta pot să-ţi spun: arhitect.

— Arhitect? face Iulia cu ochii mari.

— Te miri. Ce? Crezi că eu n'aş fi preferat un ofiţer? Dar *„faute de grives on mange des merles"*.

Nici arhitecții nu-s de lepădat când ne iubesc sincer.

— Dar desigur, Elli!.. Și... ascultă, zice Lilica încet, ..zi... vă iubiți?

— Oh, da *Lily chérie, à la folie!* Dac'ai ști. Mă adoră... Ne-am întâlnit aseară și mi-a confiat că peste câteva zile vine să-mi ceară mâna. Oh dac'ai ști, *Lily, ma bonne Lily*, dac'ai ști! Aseară — dar să ții secretul numai pentru tine, te conjur; — aseară pentru prima oară ne-am sărutat! Oh, dac'ai ști!.. dac'ai ști! Ascultă, pe tine te-a sărutat până acum vreun băiat?

— Ce intrebare, Elli!?

— Iartă-mă, te cunosc. Așa e! Dar sunt așa de fericită, că parcă aș vrea în clipa asta să știe toate fetele ce este un sărut dela cel iubit. Oh, e un pasional! Parcă-i simt și acum firișoarele musteților pe ochi, pe obraz, pe... gură. Iartă-mă; m'a sărutat și pe gură... și eu ce era să fac?... Am stat... oh! ce fiori, *petite chérie*, ce fior; uite așa tremuram, până'n șira spinării! Banditul! M'a cuprins în brațe și m'a strâns, și...

— De-ajuns, Elli! face Iulia, ridicându-se...

— Te superi *Julie*? Iartă-mă...

— Nu mă supăr, răspunde Iulia, mușcându-și buzele, dar uite se aud pașii mamei...

Și mămița sosește cu dulceața și apa rece. Elli bea puțin, Iulia golește paharul, zâmbește și luând de braț pe maică-sa îi zice:

— Nu-i așa, mamă, că Elli e o fată dulce?

— Mai e vorbă, Lilico?

Și după ce Elli plecă, Lilica se cufundă cu coatele pe biroașul de lucru, deschide o carte, dar ochii ei alunecă, alunecă departe după pașii coborîți pe scări, auziți tot mai încet, pierduți undeva acolo, unde fiorii coboară de pe buze până în șira spinării, în brațele care întâi strâng,

care apoi se destind pe încetul, şi cad... moi... înfiorate... Asta e iubirea? Aşa o vrea Elli...? Cine o vrea altfel? Există *o altă* iubire?! Oh, desigur că există şi o alta... Pură, castă, ideală, fără braţe, fără buze... Iubirea care dematerializează... Care uită trupul, acest prag al morţii şi care contopeşte numai sufletele... Aceea este a ei, numai a ei... Iubirea jertfelnică! Partea ei pe lume.

Iubirea e tăcere, e linişte, e despersonalizare, este mai ales o sete veşnic nepotolită, răbdată în tăcere. Care e cupa din care se adapă iubirea?... E una singură: *„suferinţe în linişte"* aşa cum zice *Sully Prudhomme.*

Le meilleur moment des amours
N'est pas quand on a dit: je t'aime,
Il est dans le silence même
A demi rompu tous le jours.

. . . . . .

Heure unique où la bouche close
Par sa pudeur seule en dit tant;
Où le coeur s'ouvre en éclatant
Tout bas, comme un bouton de rose;

. . . . . .

„En éclatant tout bas...", de unde i-a cunoscut vrăjitorul acesta, maestru al inimilor ce cântă lăuntric, de unde i-a cunoscut el sufletul ei?

Dar studenta îşi are şi ea prietenii ei intimi, care coboară delicat pe treptele inimii sale, nesimţiţi şi mereu prezenţi. Dialogurile lui Platon o învaţă ce este prietenia adevărată... şi precum *Criton* este prietenul lui *Socrate*, tustrei sunt prietenii ei, ca şi *Harmide*, ca şi

Lisimah. Și idealismul pătruns de esența morală, cu acel *noésis* a lui Plato, se inoculează ca un serum înviorător, cerebral, peste sentimentalismul turburător. Rând pe rând, stoicul *Zénon, Epictet* și mai ales *Marc Aurel,* pe deoparte, se alătură prieteniei, și *Tacit* și *Herodote* și *Strabon* pe dealtă parte, îi aduc acelaș prinos, în orele, în care, nici gamele cu diez, ori cu bemol, nici paleta cu *carmin* și *outre-mer* n'o chiamă la mângâere.

CAP. XI.

OFILIRE

In această frământare dintre obsesie şi preocupare, între nelinişte şi ogoire, vine Crăciunul şi începe anul nou 1887.

Dacă în cei doi ani precedenţi, din versurile Iuliei Haşdeu se pot plivi florile amare ale cucutei, nu mai puţin cercetătorul culege şi margarete albe, şi trandafiri şi flori vesele de câmp...

Cu începutul lui 1887, primele sporesc, iar secundele se ofilesc din ce în ce.

> „L'année 1887 — zice *Angelo de Gubernatis* (loc. cit) — a dù apporter quelque peine au coeur de la jeune fille; sa poésie s'en ressent: elle est plus triste et des accents de desespoir percent dans les derniers vers. Elle avait révé, et ses beaux rêves semblent s'étre envolés; de douloureux pressentiments l'agitent, elle n'écoute plus les voix tristes de la nature. Le rire des hommes la froisse, elle se recueille dans sa solitude, avec se muse, et elle se sent lasse à mourir;"

Ceea ce constată aici prietenul lui Haşdeu, Angelo de Gubernatis, după notele înseşi ale

părintelui, în ce priveşte *„questo fiore celeste educato sulla terra"*, este deplin adevărat, cu o singură deosebire că aceste *„accents de desespior"* datează încă din anii precedenţi. In acest an se petrece în viaţa Iuliei, doar ceea ce se citeşte în ultima strofă a aceluiaş preţuit poet, Sully Prudhomme (*Le vase brisé*)

. . . . . .

Toujours intact aux Yeux du monde
Il sent croître et pleurer tout bas
Sa blessure fine et profonde ;
Il est brisé n'y touchez pas !

Este un desnodământ psichic, ce se anunţă, o agonie morală care şi începe.

La redeschiderea cursurilor din acel an, *Elli Scott* e tot alături de Iulia Haşdeu şi o ispiteşte cu ochii, cu întrebările.

— Ce mai nou, *Julie* chérie ?

— Pentru mine nimic alta, decât că pregătesc *épreve*-a pentru greacă. Vreau să placă lui Girard. Dar tu ?

— Foarte bine. Eu mi-am amânat-o.

— Ce ? face Iulia nedumerită.

— Cum „ce ?" Lucrarea !

— A !

— Dar ce credeai ? Ştii că-s logodită.

— Te felicit, şi-ţi doresc noroc !

— Iţi mulţumesc, *chére amie* ; dar ştii... nu mai pot citi nimic.

— Nimic ? face Iulia, cu un zâmbet.

— Crede-mă.

— Nici în ochi ?

— Oh, asta !... Asta a trecut... Acum... suntem ceva mai departe...

— ??!!

— Vreau să zic... ne iubim ! Ah, Julie ! Când

vei cunoaşte ce-i iubirea, vei vedea că nu mai e bună nicio carte... Iubirea te copleşeşte, te distrage... te îmbată... crede-mă, Iulie dragă... Nu e nimic mai dulce pe lume...

Nici într'o epocă a studiilor sale, Iulia Haşdeu nu pune atâta sete, atâta patimă de a afla, de a-şi aduna materialul necesar, mai puţin studiilor cărora le dă maximum, cât răspunsurilor pe care sufletul ei tulburat le aşteaptă mereu, le cheamă, le strigă cu glasul în desnădejde, peste maximum puterilor sale.

Dela Universitate vine grăbită şi se lipeşte clipă cu clipă de birouaşul ei de lucru[1]) cu sertare şi concepte, cu schiţe şi însemnări. Acolo o găseşte masa de seară, acolo o lasă mămiţa când se culcă. Iulia n'are somn, nu simte nevoia somnului. Se culcă mereu după miezul nopţii, cu ochii aproape de pagini, gârbovindu-se trudnic şi se scoală intre orele 4—5 dimineaţa, în liniştea cea mare a zorilor, proaspătă la minte, ca şi cum ar fi dormit opt ore. Să fie tonicele medicale care-o ajută, să fie acea grăbire haotică, acel impuls ce-o strigă în adâncuri? Nimic aparent din negura aşternută peste ochii de peruzea... Insă nici *Mignon*, nici fiul ei, *Marin*, care vin, se gudură la picioarele ei, cu scheaun discret şi coade voios agitate, nici pisica, nici desmerdările mamei, n'au răsunet înaintea acelor haotice zoriri... Lilica lucrează, citeşte, întreabă. Stă de vorbă cu înţelepţii, cu apostolii, cu Dumnezeu, aşa, dela egal la egal, cu temeritate, cu neistovită curiozitate. Ce este sufletul acesta care se chinueşte, fără repaos?, pentruca mâne să intre în eterna odihnă, fără să aibă dreptul la dânsa,

1) Acel birouaş există şi azi în mausoleul dela Bellu.

fără să-şi fi dat toate răspunsurile, pe care le datoreşte Creaţiei. Ce este iubirea din care Dumnezeu îşi face sieşi distracţie şi oamenilor urgie? E aceea a prietenei Elli? Numai aceea?

Uneori se simte obosită, mai ales că ochii o dor, iar tusa o încearcă repetat. Ar vrea *un fel* de odihnă, pe care nu omul i-o poate da, cu visurile lui, cu permanenta pulsaţie a inimii. O odihnă mare, generoasă, letargică. Îşi cheamă aducerile aminte. Unde sunt eroinile atâtor romane? Cum s'au descurcat ele din teama desnădejdilor? Cum au biruit? Au biruit oare?

Chimène, a son amour fidèle,
A son père et à son devoir,
Consomme sa vie şi belle
Au fond d'un triste et vieux manoir.

*

Là, nuit et jour, la jeune fille
Cachée au monde dans sa tour
Chante, appuyée à cette grille,
Son infortune et son amour!...

(Chimène. 13 Février 1887 — Chevalerie).

Şi muza ei, prietenă docilă, ce face ea, în acest ceas târziu de noapte, în care poeta o cheamă într'ajutor pe dânsa, cea vioaie, darnică şi bună? A părăsit-o şi ea? Unde e? Unde şi pe cine îmbrăţişează ea în clipele acestea? Dar iat-o! E aici, o simte coborînd cu aripi albe, cernite.

....ô Muse de mes rêves!
Pourquoi viens-tu vers moi les yeux noyés de pleurs ?
Et sous le crêpe noir qu'en tremblant tu soulèves,
Pourquoi me montres tu mortes toutes les fleurs ?

. . . . . .

Hèlas je me sens vieille, un poids très lourd m'oppresse

. . . . . .

Lasse et pâle, je sens ma jeunesse volage
S'éloigner à grands pas et, sans la retenir,
Je la laisse passer, n'ayant plus de courage
Ni de la rappeler, ni de m'en souvenir.

. . . . . .

Porte à d'autres ta lyre et tes fleurs parfumées

. . . . . .

Pour moi tout est muet, vide et sans sentiments!

*

Ne me réveille plus par ton charme magique
Laisse-moi mon sommeil troublé par tes baisers.
Je veux me replonger dans ma nuit léthargique,
Je veux dormir mes pauvres sens lassés.

. . . . . .

(Lassitude, 15 Février 1887 — Chevalerie).

Dacă şi muza o întâmpină cu lacrimi, cu flori moarte, dacă nici ea nu-i readuce tinereţea într'aripată de altă dată, să-l abordăm pe Dumnezeu însuşi, să-l întrebăm, să-l *somăm* încă odată, aşa cum am făcut-o atâta vreme, să-l rugăm, poate, ca pe deasupra ştiinţei şi artelor, el, supremul *„Panthokraton"*, să ne deslege de enigme şi de duhul distrugerilor.

Quel est ce sentiment de tristesse infinie
Qui vient remplir mon âme alors que tout sourit?...
. . . . . .

Je plongeais mon esprit chercheur dans la science
Afin de m'expliquer ce que Dieu seul comprend.

Primăvara se apropie, şi Dumnezeu pune un deget roz pe inima pământului.

O Dieu! Je me sens vivre et je me sens renaître
. . . . . .
Et pourtant, cette joie immense qui m'oppresse
Hélas! a fait soudain s'envoler ma gâité
Le zéphir odorant et sa tiède caresse
Ont troublé le repos de mon coeur agité.

*

En s'éveillaut, il a rouvert la plaie amère
Il vient de raviver mon éternel tourment.
. . . . . .
(Tristesse, 20 Février 1887—Chevalerie)

In aceste plângeri, cu lacrimi de sânge, în care picură câte-un strop din seva, din viaţa ei întreagă, astfel risipită, îi apare, ca o consolare, ca un paralelism de accentuată martirizare, pentru o idee, ori poate pentru o dragoste cerească, imaculata figură a *fecioarei din Orléans*, a cărei viaţă de mult voia s'o scrie, în lumina de nimb, pe care mulţi au pângărit-o şi după moarte:

„...Ce nom si noble, si pur, si beau, si saint, le plus saint de tous après celui de Christ..."

şi cu o invocaţie din *St. Thérèse: „que muero*

porque no muero"! Iulia Hașdeu începe astfel fragmentul *„Jeanne d'Arc"* :

Je pleure ma jeunesse et la vie, mais ces plaintes
N'accuserons jamais ni mon roi, ni mes saintes

Și tot în acel răstimp, îi vine în minte figura altei martire fete *Marguerite d'Ecosse,* a cărei viață iarăși o concepuse în linii epice, acea fină și delicată viață femenină:

Eh bien, je suis malade ; oui je souffre dans l'âme
Mon coeur est un foyer où s'éteint toute flamme.
Mais n'accablez pas de vos soins superflus
Je fais fi de la vie et ne m'en parlez plus.

Ce que je vois autour de moi, tout me dégoûte
La coupe du malheur j'ai pu la vider toute
Et sans mourir encor, mais désirant la mort
La mort, sommeil paisible où le juste s'endort...

. . . . . .

(Chevalerie — Februar)

Și astfel muza cu ochii umezi și aripi muiate „în amar" o vizitează mereu, o dispută concentrărilor științifice, care o reclamă deopotrivă. Lucrările scrise încep și studenta înțelege să abandoneze puțin pe poetă, iar muzei să-i acorde un *intermezzo.*

In Martie Iulia prepară și dă un *devoir* la filosofie, pe care profesorul Larroumet îl apreciază destul de favorabil, cu unele obiecțiuni de formă:

Despre acestea dânsa scrie părintelui său unele adevăruri și unele pseudo-adevăruri:

„...Mars vient clair, ensoleillé, parfumé de violettes et jacynthe, la jacynthe, cette fleur exquise que les Grécs, dans leur imaglination collorée et charmante, ont dit être produite par les larmes d'Appolon mêlées au sang du jeune Hyacynthe. C'est une de mes fleurs favorites, et, quand parfois je passe avec maman dans le Luxembourg reverdi, j'achète un bouquet de violettes et de jacynthes au mendiant qui, pâle, les yeux caves, m'offre le printemps de sa main glacée.

Rien de nouveau autrement dans notre vie, monotone et régulière comme la marche de l'horloge. M. Larroumet nous a rendus nos devoirs avant-hier et sur trente étudiants qui ont traité le sujet donné, six seulement, parmi les quels je suis, ont dépassée la moyenne : *André Bellesort*, le jeune poète, ancien élève d'*Henri IV*, a été le premier et a eu la note 12 sur 20, moi j'ai eu 11 sur 20, je suis seconde, par conséquant. M. Larroumet n'a pas trouvé d'autre défaut à mon devoir, sinon que mon style est un peu trop scientifique, et cela la faute est à la Philosophie; il y a du reste un an et demi que je n'ai pas écrit une ligne de littérature. J'espère que bientôt mon style reprendra son allure légère et même un peu mutine du temps passé.

Ultimele fraze, ca dealtfel întreaga ei atitudine pentru tot ce e dincolo de cămăruța inimii sale, sunt acele pseudo adevăruri.

In planurile ei de viitor, Iulia credea să distrugă tot ce nu-i convenea, să menție numai aceea ce ar fi arătat, valabil și esențial, inspirațiile ei superioare — și pentru aceea le punea

date—şi astfel să nu publice decât opera de matură construcţie. Se găsea în atmosfera scolastică, atunci când făcea acele pseudo-mărturisiri tatălui său, că nu mai scrie literatură. Cea poetică ar fi adus-o desigur, la desele intuiţii şi clarviziuni, care-ar fi făcut-o mai circumspectă...

Tot în acea scrisoare, după ce Iulia dă alte veşti despre cursuri şi profesori, îi scrie lui Haşdeu şi despre Broşteanu „qui est *un idiot comme on en voit rarement...*" şi pe care-l arată într'un cadru, specific multor studenţi de la Paris, feciori de bani gata, gata la ori ce, afară de cursuri. Intre altele, erudita studentă, pe care junele Broşteanu n'o cunoştea câtuşi de puţin sub acest aspect, arată cum l-a prins cu un odios plagiat. Insul se tot lăuda cu un discurs ţinut la moartea unui bătrân profesor al său, Caloianu, discurs care ar fi făcut furori în ţară, reprodus de ziare. Iulia, voind să-şi dea seama cum se poate ca un asemenea specimen, să ţie o atare cuvântare, îl roagă să i-o arate şi ei. Ceea ce Broşteanul execută. Care este uimirea, dar şi revolta copilei, când vede că în adevăr discursul e minunat, cu o singură constatare: că începutul este peroraţia funebră a lui *Bossuet*, la moartea Henrietei de Angletera, iar finalul pur şi simplu un pasagiu din *Pascal?!* Cât despre Caloianu, defunctul, nici un cuvânt!

Iulia trimite pe tatăl său la ziarul însuşi „*Amicul poporului*" din Craiova 1885, unde discursul e publicat. Şi dânsa se întreabă cu drept cuvânt:

> „..Où en sommes nous en Roumanie? N'y lit-on plus que les romans de *Gyp* et de *Georges Ohnet?*... Belle civilisation moderne... Belle civilisation, vraiment!

Intru cât noi am retezat fraza întreagă din precedentul pasaj ca o delicateţa faţă de cultura... fiefului politic al lui Haşdeu, ne simţim acum, obligaţi de a o reda întreagă, când Iulia uimită descrie pe Broşteanu: „qui est un idiot comme on en voit rarement, *méme en Roumanie, j'aime à croire!...*"

Intr'o altă scrisoare din 4 April, Iulia Haşdeu scrie tatălui cu prilejul vacanţei de Paşti şi-i împărtăşeşte o sumă de întâmplări, unele banale, altele foarte semnificative, din Paris, dar mai ales calda ei dorinţă de a merge în vara ce se apropie, când va reveni în ţară, să vadă minunata catedrală a *Curţii de Argeş* al cărei album de curând apărut, tatăl ei i-l trimisese, *„à la quelle désormais s'attachera le souvenir gracieux et mélancolique de trois femmes, de trois mères, l'une légendaire, l'épouse de maitre Manole, et les deux autres bien reélles et non moins touchantes, Despina et Elisabeth...*"

Intre alte veşti, comunică părintelui, repetatele ei dureri de cap, oarecari plimbări în trăsură, la *Bois de Boulogne,* unde a văzut *„les jolies mondaines fardées, des femmes de demi monde qui se distinguent à peine de celles du vrai monde*". Şi exclamă: *„...Et c'est ça qu'on appelle le beau monde! Ah, bien, il n'est pas mon idéal ce beau-monde là! Je n' en donnerais pas deux ans,* **et je préfère une de nos belles paysannes à la joue hâlée et fraîche, allaitant un robuste enfant, rouge comme une pomme d'api. Voilà que j'appelle du beau monde !...**"

Minunată profesiune de austeritate, de amărăciune pentru viaţa stearpă, precum şi mişcător omagiu pentru ţăranca română! Toate bune! Dar un singur lucru nu mărturiseşte copila părintelui său de departe: starea sănătăţii sale fizice şi psichice. Nici un cuvânt mereu misti-

ficatului tată, despre aceste aspecte, cele mai scumpe sufletului lui, robit de muncă şi de dragostea aprinsă pentru odorul cel nepreţuit.

Asta îl şi face să nu cunoască nici acum realităţile adevărate, să stee pe puful moale şi înşelător al succeselor ei universitare şi al aspectului de persică, pe care în vacanţă obrajii Lilicăi îl îmbracă. Evident, copila singură voeşte asta: se izolează în sine însăşi, ca în eternitate.

Şi realmente Iulia Haşdeu agonisează sufleteşte:

Je voudrais être morte et dormir sous la terre
Dans l'éternel silence et l'éternel mystère,
Couchée en un cercueil, dans la nuit des tombeaux,
Là, pour l'éternité, je serais sans alarmes,
Et de sa froide main la Mort séchant mes larmes,
Enfin me rendrait le repos!

*

Je suis bien jeune encore, et j'aimerais la vie;
Pourtant je vois les morts avec un oeil d'envie
S'endormir doucement de leur fatal sommeil.

. . . . . .

Si j'aime cette voie de la Mort qui m'appelle
C'est que je souffre, et que je n'ai personne au monde
Personne qui sur la terre à mes sanglots réponde
Et qui m'accorde sa pitié!

. . . . . .

Qui croirait que l'enfant aux papillons semblable,
Cache au fond de son âme un deuil inconsolable?
Qui à tout moment son coeur meurtri se sent brisé
Qu'elle appelle à grands cris la Mort, sa délivrance
Et qu'elle attend toujours, pour calmer sa souffrance,
Ce don par le ciel refusé!

*

Hélas'! n'espérons pas qu'une main tendre et sûre
Avec précaution ferme notre blessure,
Car nul ne doit jamais savoir notre tourment.
La pudeur le commande : il faut cacher nos larmes
Et rire, et n'étaler au monde que nos charmes,
Et, comme Polyxène, expirer décemment! —
(Jours d'angoisse. April 1885 — Chevalerie)

E poate mai mult decât o mărturisire supremă: un testament!

Nimeni să nu-i tulbure amara izolare de lume, de lumea care a făcut-o să sufere atât de cumplit încât, tânără și fermecătoare, vrea să moară, fără ca nimeni să nu-i cunoască durerea și lacrimile, și aceasta fiindcă *„pudoarea o comandă!"* (?)

O astfel de inimă tânjește oare după moarte, numai din acel vag presentiment, pe care sănătatea ei șubredă în fond, dar aparent rezistentă, i-l sădește? Să nu fie aceea ce întreaga ei melancolie, o va fi sporit zi cu zi? Să nu fie cumva tocmai reversul refulării: Candoarea ei excesivă și pudoarea aceea, inexplicabilă alminteri, dacă setea de iubire n'ar fi argumentul peremptoriu?

Hașdeu lucrează mereu la volumul al doilea din marele lui dicționar, care va apare în curând. Străin în întregime de acele amare frământări din adâncul inimii copilei, marele om și părinte stă învălit, aș spune cu un cuvânt poate impropriu, stă împachetat zilnic, în mantea tristei fatalități, de a nu putea sări în ajutorul copilei lui scumpe, atât de prigonitor singură, singură!

Mămița ce face atunci? Mămiței să nu-i cerem prea mult. Sonda privirilor și înțelegerilor ei e de suprafață. Intreg devotamentul ei matern, de zi, de ceas, toată generozitatea și uma-

nitarismul revărsat tuturor, stau deopotrivă de neputincioase pentru aceasta.

In scrisorile Lilicăi către tatăl ei, dânsa recurge, silnică şi ea în aceasta, la micile banalităţi dela Paris, ori Bucureşti. Ce face căţelul cutare, pisica neagră, ce face baba Anica, ori fiica ei, ce fac florile? etc.

Generozităţii materne scrie Haşdeu acea epistolă, din jumătatea a doua a lui Februar 1887, ca un îndemn ocult parcă, de a face să-şi restrângă solicitudea numai în jurul fetei:

„Negreşit umanitatea e foarte bună; dar începutul umanităţii este propria familie şi numai după ce ai mijloace să satisfaci pe deplin *propria familie*, numai atunci poţi să dai altora. Aşa a spus însuşi Domnul Hristos, pe care nimeni nu l-a întrecut în umanitate; şi o spusese atunci când naţiunile nu aveau încă pretutindeni câte-o ambasadă, care aceea — iar nu d-na Haşdeu cea săracă — este datoare în străinătate a veni în ajutorul victimelor, dacă victimele merită ajutor. Pentru familia mea nu există un om care să nu recunoască că-mi îndeplinesc datoriile chiar peste măsura mijloacelor mele; dar pentru străini, chiar să vreau, nu pot, n'am de unde.

Păcat că soţia mea nu citeşte Evanghelia: eu o ştiu pe dinafară; numai acolo învaţă cineva adevărata umanitate: „să nu dai câinilor ceea ce este a fiilor tăi".

Cât pentru familia mea, voiu face orice sacrificiu, şi nu eu vă voiu refuza vre-odată doftori, birje etc., *régime thonique* al D-rului Damaskino şi orice alta; *dar am dreptul de a nu munci pentru străini, pentru cari să*

muncească neamurile lor şi pe care în străinătate să i ajute Legaţiunea. Dacă Legaţiunea nu are bani de prisos, apoi de unde să aibă d. Haşdeu sau d-na Haşdeu.

Cât sufăr eu, ştiind pe Lilicuţa bolnavă, nu vă pot spune..."

Din această scrisoere, al cărei început zice: *„La 16 Febuarie trecut am împlinit 51 de ani..."* se desprind două lucruri clare: întâiu vârsta lui adevărată, aşa cum Haşdeu şi-o mărturiseşte, că deci ar fi născut la 1838, iar nu la 1836, cum s'a arătat de unii şi al doilea o contradicţie a lui proprie: In rândurile scrise de dânsul în 1889, pentru Angelo de Gubernatis, care va proslăvi fiinţa şi activitatea Iuliei, Haşdeu scrie că:

„...bien que très saine et même robuste jusqu'à l'année passée..." adică până în 1888,..! Or, iată că încă din începutul lui 1887, el mărturiseşte dureros, aproape, strigătul lui, despre sănătatea Lilicăi: *„cât sufăr eu, ştiind pe Lilicuţa bolnavă, nu vă pot spune..."*.

Aceeaşi confuzie asupra acestei sănătăţi de acum o produce şi apologetul poetei, *Ionescu Gion*, care în *„Revista nouă"*, ce urma să apară în curând, scrie pe deoparte că *sfârşitul lui 1886 şi începutul lui 1887, o găsiră şi o lăsară mai gata de cât totdeauna de luptă"*, iar câteva rânduri mai jos, că: *„Incepu să verse sânge. Era după începutul anului 1887"*.

Şi adevărul este că nu la începutul lui 1887 se declanşase ftizia, ci cu mult înainte, după bronşita de acum doi ani. Siropurile, ceaiurile amânaseră hemopftizia, dar copila îşi dădea seama mai dinainte, în tusa ce-o înneca adesea că era candidata neertătoarei boale. Sămânţa acesteia i se inoculase încă dela acel pojar ne-

căutat cu atenţie şi numai robusteţa copilei făcuse să întârzie evoluţia mai rapid. *„Ce-mi pasă! zise fecioara, şi'n faţa eroicei sale nepăsări toţi crezură în inocuitatea acestor prime emoptisii"* exclamă Gion.

Nepăsare? Nici de cum! De fapt este posibil ca Gion, la data panegiricului său pregnant şi jalnic, să nu fi pătruns suficient activitatea poetică a Iuliei Haşdeu, mărturisirile ei totdeauna datate! Iar dacă şi acum, când primul semnal peremptoriu al ftiziei se arată, încă se mai crede în inocuitatea boalei, când aceasta e dublată de desamăgirile sentimentale şi de surmenajul cu dureri de cap repetate, „clopote de alarmă" destul de grave, ce este de zis alta, de cât că fatalitatea, ce se zice a fi oarbă, orbise de fapt pe toţi cei din jurul fecioarei?!

Acea ascunsă otravă, pe care i-o aduse, prin desfătările ei amoroase, Elli Scott complectase de bună seamă opera ofilirei lăuntrice, findcă dacă senzaţiile directe, impresiile încercate *„propriis sensibus"* sunt de natură adeseori a sdruncina o inimă stingheră, apoi contrastele cu acele fericiri, streine, cu exuberanţele mărturisite şi mai ales constatate, sunt totdeauna decizive. Ceea ce este adevărat în versurile marelui florentin Dante:

Nessun maggior dolore
Che ricordarsi del tempi felice
Nella miseria...

este peremptoriu şi pentru contrastele venite din afară, stabilite între profunda ta tristeţă, mai ales necunoscută altora, nemărturisită şi între bucuriile altora, tocmai pe tema suferinţelor proprii.

Aparent Iulia Haşdeu înfruntă viaţa şi deo-

potrivă moartea. Pe când pregătește diverse lucrări seminariale sau de clasă, pentru care citește zi și noapte, cu înfrigurare, ea își adună materialul necesar pentru acea *probă* pe care în curând o va desvolta, după propria ei sugestie, însușită de Larroumet: *„Logica ipotezei"* îndrăsneață problemă, controversată și subtilă, care va fi o deplină afirmare a posibilităților ei intelectuale. Își cumpără diverse cărți, între care (*Le fondement de la morale*) de Schopenhauer și *„Logique de Port Royal"* a lui *Ch. Jourdain*, care comentează lucrarea lui *A. Arnould* și *Nicole*, stă ore întregi în biblioteca facultații de litere și-și îmbogățește mintea cu tot ce s'a scris despre *logică* pe de o parte, despre *ipoteză* pe de alta! *Copernic, Kepler, Huygens, Newton, Hume, Leibnitz, Cuvier, Bacon, Platon, Aristot, Socrat, Thomas Reid, Descartes, Schopenhauer*, etc., vin toți să încredințeze rodul cugetării lor, acestei copile, sdrobite în trupul și sufletul ei, dar care stoarce ultima energie pe care *Nemesis* i-o mai îngăduie, spre a da vieții înaltul ei tribut.

In această lucrare, Iulia combate sistemul școalei scoțiene, în ce privește „înțelegerea umană" reprezentată prin *Thomas Reid*, care statornicește vre-o unsprezece „adevăruri contigente", unde se arată că totul este tangibil, că *înțelegerea umană* poartă în sine întrebările și răspunsurile pe care evenimentele și judecățile ni le pun, că nimic nu stă în metafizic, că scepticismul lui *Descartes* e nefondat și afirmă absoluta libertate de gândire și voință a omului. Iulia se alătură lui *Maine de Biran, Edgard Quinet* și altor adversari ai școalei scoțiene, care susțin că elementele ipotezei se impun totdeauna înțelegerei logice și verificete, și că ipoteza este indispensabilă mai totdeauna în fenomenele ce scapă experienții și inducției.

In susţinerea lucrării, Iulia, comentând pe marii filosofi, desvoltă părerile acestora prin critica sa proprie, şi conchide că logica ipotezei este tot aşa de valabilă, în orice caz, necesară, ca însăşi demonstraţia experimentală.

Profesorul Larroumet, când Iulia îşi trece lucrarea în faţa lui şi a studenţilor, rămâne uimit de docta pregătire a studentei române şi o felicită din toată inima.

Desigur, în acest răstimp de ambiţie ce înfruntă, de sbor spre lunină, a scris Iulia acea simbolică poezie *"Le cavalier nocturne"*, care n'ar fi decât ea însăşi, însufleţită de transcendent, atrasă de mirajul veşnicului *au delà*, ce-o străjue în tot locul, o pândeşte, ca pe-o pradă, iar la sfatul cuiva de a se feri de *„moëlleux accords"*, în jurul cărora dansează *„les morts sortis du noir Tartare!* îi răspunde:

Je passe, en mon chemin
Affrontant la tempête:
Guidé par le Destin
Nul danger ne m'arrête.

*

Je ne crains pas la mort,
Car ma route est bénie.
Je suis l'élu de la sort :
Mon arme est le génie.

. . . . . .

Plus haut! Plus haut toujours!
Plus haut! c'est ma dévise.
Arrière les amours
Que le vulgaire prise!

*

Tu veux savoir mon nom,
Mon nom et mon histoire?
Je suis ambition
A cheval sur la gloire!
(13 Mars 1887 — Chevalerie)

Și desigur, tot în această primăvară, când încă în gura copilei mai stărue izul amar al cupei pe care *prietena* ei involuntar i-a golit-o, scrie ea acea diatribă pentru perfidia și minciuna femeii: „*La femme*", cu motto din *Tibul*: „*Ah, crudele genus, nec fidum femina nomen*"!

O coeur de femme! énigme insondable et profonde!
Pétri du feu divin mêlé de fange immônde,
Protée inexplicable et qu'on ne peut saisir,
Coeur ville, indifférent, ou gouffre de désir!
. . . . . .

Ah! tes yeux sont pervers, ton sourire est perfide,
. . . . . .

Tout, tout est faux chez toi, faux clingnant et dure:
Ta parole, ton air, et jusqu'à ta figure!
Ce qui n'est pas mensonge est par toi détesté:
Le mensonge, voilà ta seule vérité!
. . . . . .

Oui, la coquetterie est tout ton caractère
. . . . . .

Vous vivez pour cela, de cela; pauvres femmes,
Dans un noeud de ruban vous enfermez-vos âmes!
. . . . . .

Săparea aceasta în cremene a părerilor ei despre femee, nu este de altfel accidentală, ocazională. Cum a putut ea studia sufletul femeii „pe viu", e greu de înțeles! Desigur că

la geniala ei intuiţie a cauzelor şi manifestărilor, s'a adăugit şi rapida observaţiune, dar nu mai puţin sinteza operelor citite cu pătrunzătoare atenţie.

Una din însemnările ei despre femei zice:

„Il est des femmes dont le sourire est exquis; même lorsqu'elles sont laides, leur sourire éclaire leur figure d'un rayon de beauté.

Il en est d'autres, belles même, qui ont un sourire hideux, repoussant, écoeurant. Elles relèvent leur lèvre supérieure, retrécissant leur nez et faisant faire à leur joue un pli profond et disgracieux. Ces femmes-là, leur sourire les dévoile; elles sont jalouses, intrigantes, acariâtres, insuportables. On connaît la femme à son sourire, quand ce sourire lui-même n'est pas étudié à l'avance, comme dirait un sourire de convention"... (Ionescu-Gion: Iulia Haşdeu)

Care dintre cunoştinţele, sau „prietenele", ori „colegele" Iuliei s'ar recunoaşte aci?

Iar într'o altă cugetare, poeta consemnează:

„La femme a dans le coeur des qualités exquises, mêlées à tant de défauts, que les qualités en sont paralysées, étoufées; — elle a les impressions vives et fortes; mais elles ne se gravent pas profondément dans son coeur; elle est capricieuse et inconstante; — elle est bonne et généreuse, mais elle est jalouse: d'où la cruauté, son amour pour l'intrigue; — elle est sincère, franche même, mains elle est faible et lâche, d'où son hypocrisie, sa perfidie,

ses éternels mensonges ; — enfin, ses qualités et ses défauts sont comme les corps en chimie: les défauts s'y combinent avec les qualités, mais ils sont les bases des combinaisons et ont le pouvoir de changer les qualités en vices." — (I. G. loc. cit.)

E ceva obiectivism în această gândire, dar este și acea veșnică amărăciune a prieteniei sale sincere și devotate, atât desamăgită. Iar ca o escapadă din această lume de artificial, de urît, de perfidie, în care nici copiii nu mai sunt copii, nu mai au sinceritate și candoare, fiindcă nu le mai place *„les contes bleus"*, Iulia cheamă zâna poveștilor, *pe Azurina*, s'o iee în lumea ei, în edenul auriu:

. . . . . .

O fée, allons-nous-en, laissant-là nos misères :
Au pays éthérés, au pays des chimères :
Conduis-moi vers des lieux inconnus et sacrés.

. . . . . .

Paleta cu culori e aproape uitată. Două-trei pensoane, azi, alte două-trei mâne, dar nici pasta n'o mai ascultă. Efectele de lumină, dure și masive, se așternpe pânză, dar nuanțele rămân în suflet. Pianul o primește cu dinți albi, râzători, dar mânele ei lunecă pe clapele negre... Acorduri triste, solemne, ca de orgă, se fărâmă capricios, în ritmuri inegale. *„Mondschein sonate"* a lui Beethoven nu-i mai place decât în prima ei parte, în care notele picură tainic ca razele lunei, cu basul încet, întunecos. *Marșul funebru* din simfonia a III-a *„eroica"*, a nefericitului geniu surd, îi vorbește mai

pe înţeles decât oricând; e doar dedicat altui geniu nefericit, deopotrivă de scump poetei: Napoleon I.

Intr'o seară cântă celălalt marş funebru al lui *Chopin*, scris de acesta ca o binecuvântare parcă a celor ce se pregătesc pentru mormânt şi al cărui conţinut armonic şi melodic, înfrăţit cu precedentul, în esenţele lor divine, par tot ce poate fi mai sublim în... moarte. Maica Iuliei cearcă o apreciere.

— Lilicuţo, parcă-i un cântec de mort; mai dă-le ciorilor fetiţa mamei, că-mi vin lacrimile... aşa... ca la o bocitoare.

— Cu dreptate, mamă. Pentru lacrimi a şi fost scrisă sonata care cuprinde acest marş funebru. Chopin a fost un geniu nefericit, ca atâţi alţii, sortit morţii încă din tinereţe...

— Lasă-l încolo, dragă. Cântă ceva mai pentru vârsta ta, aşa să-mi placă şi mie...

— Pentru vârsta mea?... Hm! Ei, dar pentru plăcerea ta iată: am să cânt ceva ardelenesc...

Şi Iulia îi trage o „bănăţeancă", o melodie sburdalnică, svăpăiată ca şi când ar fi ieşit din degetele unui muzicant ameţit.

— Ei, da, Lilico! Asta zic şi eu muzică!... Ţi se potriveşte, dragă!

Se potrivea Lilicăi, cum se potrivea ţambalagiul, dela care o auzise ea cândva, cu *Chopin*...

Astfel trece Paştele, şi primăvara cu *bujori* cu *myosotis*, aceste lacrimi ale primăverii trecătoare, şi cu *narcişi* candizi; dar trandafirii n'au mai venit în glastra, ce stă acum goală, ca un sicriu ce-şi aşteaptă locatarul, ori din care cel vechiu, s'a risipit şi a fost dus în ţarini străine...

După examenele anului întâiu, parţiale, pregătite cu osârdie, Iuliile se pregătesc pentru

Bucureşti. Haşdeu renunţase la Elveţia care n'adusese mare lucru în sănătatea Lilicăi, deşi doctorii Damaschinos şi Percheron, o recomandaseră din nou. Şi copila se bucură din toată inima să-şi revadă ţara, mai ales să stea la bunul părinte Ghenadie-episcopul, care le invitase să petreacă o parte din vară la *Curtea de Argeş*.

Drumul, ca niciodată, îi pare Lilicăi, lung morocănos, mai ales copleşitor; cu zăduf şi călători plicticoşi şi răi.

In sfârşit, iată Bucureştiul, iată iarăşi parcul dimprejurul Arhivelor, clopotniţa şi poarta de intrare de sub ea, sălciile cu cosiţe despletite, poate logodnicele moarte, chiparoşii şi în sfârşit *Agrippa* cel voinic, cu Agripina lui, care latră de bucurie, şi bunica şi Svârleasca şi Florica şi Matilda. Flori peste tot, în jurul bisericii, pe straturi „pe ceardacuri, pe morminte".

Iulie şi parte din August petrec la o altă; acolo, ori la prietene, în Cişmigiu, ori la şosea cu trăsura sau plecând câteva zile la Sinaia cu toţii. Intre timp, doctorii Măldărescu şi Calinderu, consultaţi pe rând, nu găsesc, în afară de o oarecare debilitate, inerentă studenţilor harnici, nimic alarmant la plămâni, deşi copila, manifestase accesele de hemoptisie cunoscute... Ea singură ştie realitatea aspră. Ea singură, şi pentru sine, surâde amar la seninătatea constatărilor medicale. Şi de câteori se retrage tot singură sub pomii stufoşi şi mulţi, îşi dă consolarea supremă în acelaş infinit refugiu „dincolo".

Unde sunt ochii de peruzea?

Poetul şi-a părăsit ciobăniţele scoţiene şi se va fi făcut desigur un cântăreţ al saloanelor din Calcutta, ori Londra, cine ştie!?

In poezia „*La muse et le poète*", dedicată poetului S. Prudhoune, versuri pe care le scrie în

acest timp, Iulia Haşdeu cântă pe marii, pe autenticii, pe divinii poeţi, care erau altă dată *„Dieux sur la terre"*, nu ca acei copii cari se născocesc poeţi astăzi:

A la table des rois on les voyait reçus
Dans la Grèce riante, aux bords de l'Hyssus
. . . . . .
A Rome, un vil esclave, pourvu qu'il fût poète
Du coup s'affranchissait;...
. . . . . .
Aujourd'hui, tout gamin d'école versifie
. . . . . .
Les poètes, sont gens innutiles sur terre
. . . . . .
Tous versificateurs, et pas un seul poète

Şi după o lungă lecţie dată poeţilor tineri de această *bătrână*, Iulia ia puţin în zeflemea şi pe oamenii de ştiinţă care socot pe poeţi nebuni, şi geniul dementă, iar corpul şi sufletul uman îl privesc cu al lor *„lorgnon sur le nez"* chimiceşte... doar.

Tot în Iulie, sub chiparoşii din parc, în preajma lespedelor cu inscripţii de iubire, pe morminte, scrie Iulia Haşdeu aceea semnificativă simbolică legendă *„Le chevalier et la mort"*, în care sub masca unui cavaler, *Eude*, călare pe un cursier, asemeni aceluia al lui *Bayard*, poeta îşi întruchipează propriul ei vis. Călăreţul goneşte prin ceaţă noaptea, după ce-a luptat eroic şi aproape cade de pe cal de oboseală. Deodată, în întunerecul fără nicio stea pe cer, calul lui se opreşte brusc şi spune stăpânului că un spectru îi taie calea. *Eude* trage spada, gata de luptă, dar o voce îi strigă *„Tu veux lutter contre la Mort, passant?"* Cavalerul anunţă cine este el, şi întreabă cine e spectrul. — *„Fils de la terre,*

Je suis la Mort" — O, moarte, vrai să mă iei? întrebă cavalerul. Fie! Dar vreau să mă bat cu tine. Știu că ai să mă învingi, dar vreau să mor luptând. Moartea acceptă, dar îi strigă.

. . . . . .
Jusqu'ici pour l'amour tu n'eus que du dédain
. . . . . .
Ignorait-tu, guerrier farouche, mais pieux
Que l'amour ouvre seul le royaume des
cieux ?
. . . . . .
Tu te repentirais de ton sombre passé,
Regretant de n'avoir, à ton heure suprème,
Le baiser d'une femme adorée et qui t'aime
Mais ton orgeuil et ta folle témérité
On perdu ton salut par Dieu même tenté...
. . . . . .
... et soudain, sous la lune blafarde
Une femme paraît: le comte la regarde
Blanche, elle a la condeur des anges radieux
... et des larmes amères
Pour la première fois brillent sur ses
paupières
Vers elle il tend ses bras, et tombant à
genoux
Il lui parle, et sa voix prend un ton triste
et doux:
„Tu m'étais destinée, helas! beauté céleste
Et puisque je te perds, que m'importe le reste.
Mals elle disparaît bientôt à son regard,
Le comte vers la Mort se tourne alors,
hagard
„O mort! Saisis ta proie, allons! prends ta
victime:
N'avoir personne aimé, c'est le comble du
crime!
. . . . . .

Şi moartea îşi ia prada.

In această legendă, cavalerul *Eude*, poartă un nume eroic, cu adevărat legendar, amintind pe acel autentic conte *Eudes*, ajuns rege al Franţei în secolul întâiu, pe vremea carlovingienilor, a căror istorie a preocupat-o stăruitor. Iulia şi-l împrumută pentru propria ei legendă, pentru propria ei pedeapsă, de a fi fost mereu, chemată la iubire şi totuşi de a nu se deda acelui *„sărut al unei femei adorate care iubeşte"* deci, iubirei cele mari şi depline, de care, în adevăr, Iulia s'a îndepărtat mereu.

Peste câteva zile, iată-i pe tustrei pornind spre *Curtea de Argeş*, unde stau o săptămână, găzduiţi de episcopul Ghenadie Petrescu. Acolo, după ce Haşdeu le instalează confortabil, Iulia începe să se simtă bine, deşi tusa se menţine. De data asta, cărţile au însoţit-o necontrolate şi totuşi poate, ca niciodată, ele ar fi trebuit să stee departe, pentru odihna ei completă. Dar mai vin ţărani şi ţărance, în costume înflorite şi cu chipuri rumene; dinspre culmi şi poene se aud fluere şi cavaluri, iar clopoţeii de argint ai Mânăstirei, cântă cu zefirul la olaltă arii serafice. Este prilej de rustică desfătare. După două trei zile dela sosire, după vizitarea cuprinsului acestei mistice mânăstiri a Meşterului Manole, câţiva prieteni din Bucureşti, vin şi ei pentru câteva ceasuri, între care şi Ionescu Gion.

„Cel care scrie aceste rânduri — zice Ionescu Gion, în panegiricul lui — *a văzut-o în Iulie 1887, la Curtea de Argeş.*

Era rumenă, frumoasă, veselă, şveltă în talia-subţire şi mlădioasă, cu ochii umezi de sglobie fei ricire, prietenoasă şi glumeaţă, fără umbră de cochetărie, înflăcărându-se în orice discuţiune în care

Idealul și Arta erau în joc; rămânând pe părintele său în glume și'n săgeți curtene, cunoscând toate cestiunile ce se ridicau în conversațiune, — și în toate, cu toate și din toate respirând viața și puterea minții, în cea mai splendidă a lor arătare".

Ce va fi fost în sufletul lui Gion pentru copila astfel descrisă, nu e prea dificil de închipuit. *„Na e prea"* zicem, fiindcă puțintel dificil tot este. Că el va fi nutrit o simpatie reală, neconturată sub cadrul iubirii încă, o admirație sinceră pentru învățata studentă, o stimă chiar pentru fiica magistrului, este foarte probabil. Că însuși Hașdeu vedea în el un cărturar și un om serios, ce-ar fi fost demn de fiica sa, e tot așa de posibil, iar unii intimi ai bătrânului au și confirmat-o. Dar că Iulia, cu visurile ei de proporție legendară, ar fi putut să se adape din această admirativă atenție a profesorului Gion, a aceluia pe care ea adesea îl ironizează, care era cu aproape doisprezece ani mai mare, și între inimele lor nu era niciun fel de consonanță, iată ceva în adevăr cu totul strident.

După o săptămână de odihnă, între cerdacuri cu mușcate și garoafe, ce sângerează în crepuscul, între zumzet de albine și cântece de călugări la utrenie, Lilica pleacă iarăși la București, spre finele lui August, iar în primele zile ale lui Septembrie, face cu părintele ei, o călătorie la Iași, care a surprins-o și fermecat-o cu poezia privelиștelor lui, „întrecând Bucureștul."

Sănătatea, aparent satisfăcătoare, n'o oprește din aceste călătorii, care în fond o scutură, o obosesc lăuntric.

Intoarsă din Iași, ea scrie prietenei sale *Gabrielle*, din Paris, cum a precut vara. Nimic din surpările ei intime, nimic din fulgerile pe

care Moartea i le scapără repetat în suflet, spre a-i arăta mirajul de „dincolo", nimic din versurile ei de spovăduire supremă. Ci că se simte bine şi a petrecut agreabil vacanţa.

Despre versurile sale însă, află abia acum părintele său, într'o seară, pe ceardacul larg dela Arhive. Iulia în sfârşit, mărturiseşte lui Haşdeu că are un teanc de lucruri, versuri proză, schiţe de teatru, etc. La insistenţa părintelui, cu mare greutate copila îi citeşte câteva. Haşdeu ascultă cu ochii umezi, peste care se aşterne acea expresie spirituală ori de câteori orgoliul său e flatat, şi îmbrăţişează pe tânăra poetă.

— Bravo, Lilicuţo dragă! De ce nu mi-ai spus-o până acum? Ştii că ai un talent desăvârşit?! Bravo!

Ia mai citeşte!

— Deocamdată, atât! Trebue să revăd totul.

— Dar trebue să publici, fetiţa tatei. Să mi le dai mie...

— Asta nu! Incă nu! Mai târziu, după ce voiu revedea totul. De altfel, sunt prea tânără. Mai pot aştepta!

Dar Haşdeu — cum o declară singur în „Bourgeons d'avril" — văzând rezistenţa fetei, dar şi lucrurile frumoase ce-a produs: sustrage patru poezii: *Les Contes bleus*, *Larmes d'enfance*, *Dédain* şi *Le souhait d'une vilaine* şi le dă lui *Clavel*, directorul ziarului *„Etoile roumaine"*, care le şi publică, însoţite de elogioase note. Surprinsă astfel, Iulia scrie lui *Clavel*, între altele:

> „...Si quelque chose a pu me faire oublier le regret que j'ai ressenti de voir publiées ces premières et humbles productions de ma plume, c'est la façon dont vous les avez comprises et interpretées. Vous avez

bien vu qu'en tout et partout je déteste l'affectation et la pose, que j'aime pardessus tout la franchise et la vérité, deux choses qu'aujourd'hui on ne trauve plus guère que chez l'enfant; et c'est pourquoi, en dépit de tous et autant que posible, je veux rester enfant par le coeur, bien enfant. Vous avez compris cela, monsieur, vous l'avez dit et d'une manière charmante; je vous en remercie sincèrement.....

„I. H. Buc. le 9 Sept. 1887

Noi cunoaștem însă și opere care nu mai sunt de copil, mai ales cele filosofice, deceptioniste, pe care le scrie chiar în toamna acestui an, dureroase ca un tăiuș ce scrâșnește și mai ales, cele pe care le va scrie în anul următor, de înaltă resemnare fatalistă.

Sfârșitul lui Septembrie, în cortegiul lui de păsări călătoare, poartă și pe Iulia îndărăt, spre țara lui *Soare-apune*, unde *apusul* cu tot ce cuprinde el mai tragic, o cheamă și o strânge ireductibil, mereu!

Acum, după ce și-au reluat căminul — care după o însemnare a Iuliei ar fi în *„Rue des St. Péres No. 76"*, regăsind Parisul cu toată svăpăiata lui vieața mondenă și desgustătoare pentru un suflet care caută veșnic *„le beau courage antique"*, ori devotamentul pentru cauzele mari, în timp ce numai interesul este singurul zeu (Il est passé, sonnet, Chevalerie 164), acuma, *Iulia Hașdeu*, scârbită de *acest* Paris, scrie amintita poezie *„Paris d'antan"*, în care glorifică vieața lui frumoasă de odinioară, cu marchizi, oameni de onoare, cu studenți săraci, *nourris de haricots et chantant des cruelles, sur la paille dormir, de Virgile enivrés"*, cu cavaleri, cu catedrale pline de credincioși.

Veşnica nostalgie a Iuliei după trecut, mirajul acela, atât de comun şi lui Eminescu, ca şi tuturor liricilor şi epicilor, care-şi plasează dorurile şi iubirile în lumea de văl a perspectivelor ce dispar îndărăt sub secole!!. Lumi poetizate şi în timpurile noastre de azi, când *frumosul* e încă „în toate minţele", iar doctrinele sociale încă mai cochetează cu morala umană. Ce va fi cândva...?

După o seară petrecută la logodna uneia din prietenele sale, Iulia scrie *„La chimère"*, persiflând, cu o explicabilă amărăciune, pe cei care se cred fericiţi, fiindcă mai cred în *himera* dragostei

S'il est vrai que les amoureux
Sont partout et toujours heureux,
En gérminal comme au Brumaire,
C'est qu'il n'est pas d'éfroi pour eux
Car ils ont foi dans la Chimère

Şi adnotează versurile, arătând că le-a scris la acea logdnă, în care logodnicii *„...avaient l'air si joyeux. Moi qui me moque sincèrement de l'amour ne l'ayant pas encore éprouvé, je me dis, en les regardant: Décidément ils sont heureux" ! Ils sont fous, mais ils sont heureux..."*

Că Iulia îşi bate joc de dragostea pe care n'a gustat-o încă, ne dăm seama după frământările trecute ale acestui biet suflet candid şi totuşi încercat, ce sens pune ea în rândurile de faţă. Despre rest, este de văzut în studiile *ftiziologilor* care este în genere psichologia fizicilor. Şi Iulia Haşdeu are, la epoca aceasta, câte ceva din psichologia lor, care în genere e plină de sarcasm pentru efluviile de sănătate debordantă ale altora şi pentru conceperea unei noi vieţi, desgust de lume, personalism şi maliţie până

la răutate francă uneori. Este linia neagră pe care solii morții o trag peste aspectele din urmă ale vieții; este pregătirea pentru *dincolo...*, este aclimatizarea la negura eternă...

In fața ei, natura ia aspect de catacombă, arborii de schelet. In Noembrie, puțin după ce împlinește optsprezece ani, scrie poezia amară „*La feuille*", cu un motto din Heine:

Vois, les arbres ont pris des formes de squelette.
Plus de feuilles...
Pâle, sèche, on te foule aux pieds; feuille tombé,
. . . . . .

Pauvre feuille perdue! Ah, ton sort nous retrace
Notre propre destin, notre propre disgrâce:
Nous naissons, sans savoir où Dieu nous jettera.
Que sommes-nous? — Secret. Où courons-nous?
Mystère!
Et que deviendrons en quittant cette terre?
Oh! nul jamais ne le saura!
. . . . . .

O grand Dieu! L'infini! — Philosophes sublimes,
Comprenez vous ceci: les cieux n'ont pas de cîmes
Et les mondes géants, par mille millions,
Roulent autour de vous, éternels, immuables
Et la terre pour eux, le grain dans les sables
Que sur la grêve nous foulons.
. . . . . .

Ame, corps, esprit pur, sens, coeur, intélligence
Que voulez vous dire? Toute votre science
Grands hommes, n'aboutie qu'à nous desespérer

Nous n'y comprenons rien, vous non plus, j'imagine
L'homme est-il un esprit, n'est-il qu'une machine
Qu'importe ! puisqu'il sait aimer et pleurer.

. . . . . .

(Bourgeons 179)

Amărăciune, strigăt, panică! De ce această deşărtăciune? De ce atâta desamăgire? Şi poeta, care din când în când, revoltată pe iubirea ale cărei delicii nu i s'au oferit, explică totuşi rostul vieţei! Omul e maşină? Spirit? *„Ce-are-a face, de vreme ce ştie să iubească şi să plângă!?*

Şi tot astfel, în gustarea acestei ultime toamne din viaţa ei, comparând primăvara cu anotimpul frunzelor uscate, Iulia Haşdeu dă omului dreptul să acorde farmec toamnei, pentrucă *„..en automne, il sent le besoin d'être aimé"* (*Printemps et automne, Bourgons 92*). Şi mereu simte Iulia nevoea de a fi iubită, tot mai mult o simte, în toate fibrele trupului ce se distramă, o cheamă... dar... iubirea aparţine firilor ce-o preţuiesc şi care n'o zeflemisesc, n'o astupă ca pe un duh de hârcă!... De aceea ea este grăbită să plece din această lume, care-o vitregeşte, în trupul şi sufletul ei; vrea să ajungă mai degrabă în edenul alb al îngerilor. Intr'una din cugetările ei, citată şi de Angelo de Gubernatis, Iulia îşi destăinue acest sentiment de grabă a plecării, pentru a ajunge la singura fericire ce-i este rezervată ei:

> *„La vie c'est une rivière qu'on traverse à à la nage; ceux qui arrivent le plus tôt à l'autre bord, sont les plus heureux."*

Intre aceste frământări din 1887, Iulia ţine a doua comunicare a sa la *Sorbonne*, despre *Hero-*

dote (Cartea a II-a) în pregătirea căreia a utilizat toți istoricii clasici și pe cei moderni.

Ea prezintă pe halicarnasianul istoric, de origină nobilă și de fire independentă, ca pe un glorificator al vitejiei Heladei, pe care o descrie în cartea I-a și deopotrivă un cunoscător al Egiptului, pe care-l vizitase pe la 459-56 înainte de Hristos, și-l descrie în această carte a II-a. Arată Iulia cum este impresionat Herodote de cele ce vede în țara lui *Osiris*, plină de înțelepciuni și taine, cunoscute doar preoților. care refuză a-și da pe față cele ce cunosc prin tradiție orală, despre trecutul și divinitățile egiptene. Si e interesant comentarul studentei asupra modului cum Herodot scrie despre faraonul *Psametic*, care, încercând să cunoască dacă Egiptul e cea mai veche țară din lume, a luat doi copii, noi născuți, i-a dus la un cioban care să-i crească, izolați de lume, spre a vedea care cuvânt va fi primul rostit de aceștia. Și acel cuvânt a fos „*becos*" = pâne, la fenicieni ; de aci Psametic a tras concluzia că fenicienii au fost cea mai veche nație din lume.

Iulia desvoltă capitol cu capitol, cum Herodot descrie Egiptul, cu minunatul Nil, cu revărsările acestea, și cum istoricul grec atribue fenomenul acesta *Soarelui ;* apoi moravurile lui bizare, cu cultul *vacei* (însăși Isis e o femee cu coarne de vacă, întocmai ca *Io* a grecilor), cu obiceiurile familiare, cu scrisul lor dela dreapta la stânga, ca evreii, cu comentarii simple, dar pregnante.

Prezentată cu erudiția recunoscută, lucrarea Iuliei produce aceeași admirație profesorului și studenților, care-i atrag laude și renume. Glasul ei, puțin mai slăbit și întrerupt de tusă stăpânită, măresc ecoul omagial. Se știe ceva des-

pre suferința romăncei geniale, i se cunosc grijile ei, dar nimeni nu cunoaște cu ce preț a plătit ea studiul acesta doct.

Veni acasă istovită. Mama nu era în odae. Se trânti pe pat cu fața în sus, fixându-și ochii într'un decor al tavanului și strângând fălcile puternic. Voia să se ție bine. Dar barba începu să tremure, pleoapele se aprinseră și deodată isbucni în plâns deslănțuit cu hohot, cu spasmuri, care clătinau și trupul ei plinuț și patul... Vru să ducă batista la ochi, batista cu care adineaori, la eșirea dela Sorbona, își astupase chinta unei tuse, dar batista avea o pată roșie, încă jilavă. Deodată aude pașii mămiței. Lilica se stăpânește, se răsucește pe dreapta spre perete, așa ca mama să nu-i vadă fața și stă așa nemișcată, sub aparența somnului. Mama vine încet, se apropie în vârful picioarelor, de pat. Se apleacă, vede ochii închiși și cearcă s'o lase pe copilă să se odihnească, mai ales c'o știa de unde vine.

Dar ochii ei se opresc pe batista, pe care Lilica n'avusese timp s'o ascundă. Un strigăt surd, oprit în gâtlej, face pe Lilica să se ridice. Ochii lor se întâlnesc... și copila se repede de gâtul mamei, înlănțuindu-și brațele într'o încleștare salvatoare, svâcnită din desnădejde...

— Iarăși? Face mama încet, mușcându-și buzele.

— Iarăși, mămiță... Adinioarea... la eșirea din Sorbona.. Am tușit rău. Nu mai scap eu din asta, mămiță! Ai să vezi!...

— Ce tot spui, Lilico dragă! Asta-i de la aprinderea aceea de-atunci... Dar are să treacă. Uite chiar mâne mergem din nou la Percheron. Să vezi, fata mamei, că trece... Ești tânără doar și voinică. Ei, cum ai eșit la lucrare?

— Foarte bine, mamă! M'a felicitat Girard...

Iulia Hașdeu la 18 ani.
(tablou de Maillart)

dar ce folos! Dacă sunt bolnavă! Foarte bolnavă! Visul meu de-acum un an...

— Ei dă-le pustiilor de visuri, alungă mămiţa cu mâna o umbră imaginară, aducându-şi şi ea în minte câte visuri toate. Acela de demult, de când purta pe Lilica, era abea reamintit şi-l amintise mai înainte, dar parcă se ştergea încet... altul mai dăunăzi... dar de ce să le mai spuie!? Zi-i vis şi pace! Ce tot spun babele că se arată omului în vis?! Nerozii!

Şi astfel vine Crăciunul 1887. Mămiţa face tot ce-i cu putinţă să distragă copila de la gânduri, dela învăţătură, mai ales că Iulia, în orele libere asistă şi la Şcoala de *Haute sètudes*, în special la cursurile profesorului *Jules Soury*, profesor şi Director al Bibliotecei naţionale din Paris, care inaugurase cel dintâi curs la acea înaltă şcoala, de *psychologie physiologică*.

Astfel mama organizează de sărbători mici distracţii familiare, invitând pe noile ei colege şi prietene universitare, între care *M. Lantz* şi *Lucia*, vechea prietenă din ţară, fiica marelui August Treboniu Laurian, sau făcând vizite soţilor *Leger*, *Carrau*, *Maillart*, *Lantz*, ca şi cântăreţului profesor *Lauwers*. In ziua de anul nou 1888, împreună merg şi fac vizita obligatorie, lui Vasile Alecsandri şi soţiei, cu care prilej îi vorbeşte despre versurile ei, apoi scriitorului Bengescu şi soţiei, vechilor prieteni *Albert*, şi în altă zi lui *Gasthon Paris*, cărturar, prieten al lui Haşdeu.

Tot în acest timp, Iulia ia o hotărîre pe care n'o manifestase până acum. In vacanţa mare a lui 1887 trecut, prin August, când Iulia mărturisise părintelui său că are mai multe poezii scrise şi când tatăl său i le laudă, ba, cum s'a văzut, îi şi publică din ele, abea atunci poeta îşi dă seama de valoarea operei sale. Şi cu

toate că imputase, atât părintelui său cât şi ziaristului *Clavel*, că-i publicase cele 4 poezii, acum ia însăşi ea hotărîrea să le publice pe toate, pe rând, sub egida acelui vechiu profesor şi prieten *Maurice Albert*, care trebuia să le revadă, ca limbă şi prozodie, şi mai ales să le facă o prefaţă. Ce va fi schimbat aşa de complect decizia poetei, care cu 4—5 luni în urmă spunea tatălui că e prea tânără şi că *„mai are timp?“* Desigur cele două determinante: primul recunoaşterea, oarecum publică, a talentului ei, dar desigur, nu mai puţin acel *fatum*, care-i şoptea mereu că *„nu mai are timp“ !...*

CAP. XII

AETERNUM VALE...

După Crăciun Iulia primise întâiul număr din *„Revista nouă"*, publicaţie literară lunară întemeiată din iniţiativa lui *Delavrancea*, cu colaborarea lui *A. Vlahuţă, V. Bilciurescu, D. D. Racoviţă, Ionescu Gion, I. Bianu* şi *Th. Speranţia*. Aceşti tineri poeţi şi prozatori, la acea vreme, se adresează lui Haşdeu pentru a lua direcţia revistei, ceea ce magistrul primeşte şi astfel primul număr apare la 15 Decembrie 1887. Şi în *„Un cuvânt înainte"*, Haşdeu, arătând cum a cedat acestei „cete de tineri" care l-au rugat, să-i călăuzească, scrie :

„...Şi bine au cugetat tinerii, atât de bine, încât îmi muşc degetele că nu cugetasem şi eu tot aşa la începutul alergăturei mele, căci cine ştie de câte ispite, de câte poticneli, de câte păreri de rău n'aş fi scăpat cu faţa curată, dacă mă puneam atunci cu încredere la adăpostul unui cărturar vechiu de zile, rece la crier şi cald la inimă.

Şi socialist am fost odată, adecă un fel de Don- Quijote...

Fost-am şi realist à-la-Zola, ba chiar înainte de Zola, visând că omenirea cea sănătoasă se apără de molimă, dacă — ceva ca în teoria lui Pasteur — dacă-i vom altoi, într'o meşteşugită quintessenţă, toate gunoaiele omenirii celei stricate...

Şi prin gongorism am trecut oarecând, crezând că o vorbă umflată poate să ridice goliciunea unei cugetări fără miez...

Şi... şi... ce să mai zic ?...

In acest prim număr colaborează: Mai întâi *Minuzio* un pseudonim, pe care Iulia nu-l simte încă cine-i, dar care scrie un serios articol despre *Gheorghe Asachi*, apoi *Delavrancea* care publică „*Hagi Tudose*", nuvela; *Vlahuţă* cu poezia „Iertare", *Ionescu Gion*, cu un articol despre „fanarioţi", *V. Bilciurescu* cu poezia *Plâns de clopot*, de esenţă emineascâ, *P. Ispirescu*, cu povestea „Sarea în bucate", *D. D. Racoviţă*, cu o lungă cronică dramatică, şi unele ilustraţiuni, datorite sculptorului *I. Georgescu*, autorul statuei lui Gh. Asachi din Iaşi.

Iulia Haşdeu citeşte revista şi, la rugămintea părintelui ei, îi comunică impresiile, la 8 Ianuar., că articolul despre Asaki e bun şi interesant, nuvela lui Delavrancea a amuzat-o, fiind una „*des meilleures qu'il ait faites*"..., articolul lui Gion despre fanarioţi „*m'a compensée du temps que j'ai perdu à lire son article sur Razvan qui ne vaut pas la peine d'être écrit...*", că „*Racovitza m'a charmée avec sa chronique théâtrale: il a des idées très justes ce Racovitza...*" şi în fine, ceva despre *Vlăhuţă*: în comparaţie cu *Alecsandri* „...je ne peux pas partager ton admiration pour *Vlăhuţă*. Il est vrai que je ne connais que bien peu de ses vers. Mais ce n'est pas le manque de talent que je lui reproche;

il en a peut-être, il en a sûrement et je regrette d'autant plus de lui voir prendre une route si funeste à tout progrès littéraire. Que la vieille France, qui a, littérairement parlant, au moins quinze cents ans d'existence, se permette de produire des Zola, ou des Goncourt, cela passe encore: sa vieillese, et sa fécondité passée excusent son épuisement et son avortement (pour parler, dans le style Zoliste) mais vraiment, notre pauvre petite Littérature est encore trop jeune pour avoir le droit d'être déjà décadente. Il est bien à plaindre, le pays à peine sorti d'une longue enfance, d'un long et douloureux martyre, et dont les jeunes poètes ne trouvent d'autre thème à leurs chants que les rêves érothiques, dont est hanté le cerveau rempli de fadaises, d'une jeune femme enervée par le luxe et la molesse. *Vlăhuță supérieur a Alecsandri! Mais c'est un sacrilège, que ce mot-là! Alecsandri eșt le poète de notre armée et de nos paysans. Alecsandri a chanté les exploits et les glorieuses tortures de nos aïeux; Alecsandri a célébré nos soldats combattant et mourant pour l'indépendance; Alecsandri a montré la sentinelle Roumaine, soutenant à travers les tempêtes et élévant bien haut le drapeau tricolore; Alecsandri a toujours cherché peindre l'amour dans ce qu'il a de plus noble et de plus elevé; et jamais il n'a chanté que de grandes, de pures et belles choses.*

Je ne dis pas qu'on ne puisse les chanter beaucoup mieux qu'il ne l'a fait, et je souhaite et j'espère qu'il ne sera pas le dernier de son espèce dans notre pays; je ne dis pas non plus que ses oeuvres, depuis quelque temps ne soient de beaucoup inférieures à ce qu' il a écrit jusqu'ici, mais on excuse le lion vielli en souvenir de sa glorieuse jeunesse et on ne permet pas que de jeunes étournaux comme ce V.

puissent se comparer à lui. Ah, le jour ou nous aurons encore un Alecsandri, l'Alecsandri de „nos soldats", des „Lăcrămioare" et de la „Fontaine de Blanduzie" ce jour là, si j'étais roi, comme dit l'autre, je ferais tirer le canon et sonner le carillon a toute volée, comme pour la naissance d'un prince..."

Şi iată cum Iulia Haşdeu ne arată un Vlăhuţă *„decadent"*, care în „Revista nouă„ publicase *Iertare*, acea poezie cântec pentru svăpăiarea unei copile, a unei doamne, cu *„mersu-i leneş"* cu trupul plin de *„forme rotunde"*, cu *ritmul maestos molatec, ca al unui val de mare"*, cu chipul care e *„răsărirea unui astru"* şi care valsează strânsă, în sbor, alături de un tânăr pe potrivă, iar acasă?... acasă, pradă dulcilor amintiri, vede apropiindu-se de patul ei *„un bătrân pleşuv şi gârbov"*. „O ce crudă ironie!" exclamă poetul Vlahuţă, care totuşi înţelege, ca orice poet, ca Iulia Haşdeu însăşi, s'o erte: *„...ale tale dulci păcate, negreşit că şi de oameni şi de sfinţi îţi sunt ertate"*, închee Vlahuţă.

Şi Iulia Haşdeu ar fi iertat-o, zicem noi, pentru că ea însăşi, în poezia *„Magdeleine"* iartă pe fecioara rătăcită, pe curtezana frumoasă, care căzuse de atâtea ori şi totuşi:

„Il suffit, pour que je pardonne
Ce que les hommes ont blâmé
— Ainsi mon père me l'ordonne —
Que l'on ait une fois aimé".

Aşa cum Mântuitorul lumii preconizase. Că în locul unui Bayard, ori Roland, s'a înfăţişat lui Vlahuţă, un biet bătrânel, din aceia pe care şi Iulia îi descrie în poezia citată „Certain age", acel „messire" cu părul alb, oare nu este

o simplă coincidență de situații și persoane; și doar o variație de medii?

Că Iulia se revoltă pe aprecierile lui Hașdeu pentru Vlăhuță, și ia apărarea acelui *lion vieilli*, care e Alecsandri, este foarte explicabil; întâiu, cum singură mărturisește, ea nu prea citise pe Vlahuță, și apoi Alecsandri o legănase cu minorele lui „lăcrămioare", pasteluri, sau ode eroice, consonante intim cu însuși sufletul Iuliei. Cât despre „decadentismul" lui Vlahuță avea numai *viitorul* să vorbească...

Scrisoarea în chestiune, din 8 Ianuar 1888, pornește însă în clipe din cele mai dramatice, pentru sufletul terorizat de spectrul groaznicei boale. Humoarea copilei este un fel de vaiet stăpânit, o amărăciune de cucută... și iată cum le desvăluește ea părintelui:

„...Hier soir, Samedi, je devais aller en soirée chez les Maillart, pour clore mes jours de congé.

Mais je suis assez sérieusement malade, depuis quelques jours. Oui, je suis malade: tu ne t'en doute pas, n'est-ce pas? Ma poitrine est oppressée et me fait très mal ainsi que mon dos; je tousse d'une toux sèche qui me dechire et me suffoque par moments. Je ne sors pas, je ne chante pas, je prends des sirops, je me fais teindre d'iode le dos et la poitrine, je me lève a 6 heures, au lieu de me lever à 4, comme de coutume et je ne m'en porte pas beaucoup mieux. C'est que le temps ici est déplorable. Après un froid de 8 degrés, une chaleur de 5 à 7 degrés, et maintenaut un dégel assez froid avec un air imbibé d'humidité; tant que ça durera je ne puis guère espérer d'amélioration à mon état, qui est, je l'avoue pénible...

Părintele său îi răspunde alarmat, o roagă să se cruţe, să lase osteneala studiilor, să urmeze riguros medicaţia recomandată... şi mai ales să cugete la o reîntoarcere în ţară...

Doctorii francezi însă nu sunt de această părere — cum nici Lilica nu este — ci recomandă iarăşi Elveţia cu Montreaux, *Terttet* sau *Glion*. Iulia e sdrobită sufleteşte, mai mult de cât trupeşte. Ce rămâne acum din idealurile, din elanurile ei? Unde şi când va mai putea trece licenţa şi mai ales *doctoratul* pentru care alesese deja subiectul, de acord cu tatăl ei: *„Filosofia şi literatura nescrisă a poporului român, teodiceea, metafizica, logica, psihologia, etica"*, şi pentru care adunase material, mult material procurat în mare marte şi de Haşdeu!? Cum? Viaţa ei şi-a încheiat socotelile? Vedeniile, visurile, şoaptele eterice, n'au minţit? Cum? In primăvara celui de-al optsprezecelea an, când toate colegele şi prietenele abundă de tinereţe şi sorb din plin seva vieţii, când ele cântă, râd, iubesc, ea să abdice dela tot, dela tot? Are ea ură pentru această viaţă, sau cel puţin se teme de moarte? Oh nu!...

Je ne hais point la vie et ne crains pas la mort,
Car la mort est féconde et source de lumière,
Ce n'est pas d'un sommeil éternel que s'endort
Le mourant qui s'afaisse en fermant la paupiére.

Iulia se vede purtându-şi ramura acestei vieţi, dincolo, în acel „isvor de lumină", şi astfel se consolează că sufletul ei se va reintegra într'un corp nou, poate mai compatibil cu esenţa lui.

Bogdan P. Haşdeu după moartea fiicei sale.
(tablou de *Grigorescu*)
(copie aflată la Arhivele Statului)

. . . . . .

Ainsi le corps mortel que la fange recouvre
N'a pas encor fini se tâche d'ici bas:
La terre s'en nourrit, puis, fertile, s'entrouvre
Pour qu'un nouvel enfant s'échappe de ses bras...

(La Mort, Paris Mars 1888 - Bourgeons)

Cine a văzut castelul dela *Câmpina,* a observat la intrare, cum aceste versuri, vizionare în lumile de mister din care şi în care cu toţii trecem, s'au concretizat în desvăluirile bătrânului mag, că Iulia este a nu ştiu câtea reîncărnare a acelui suflet care odată a fost — dacă ne amintim bine — *Jeanne d'Arc* şi altă dată *Charlotte Cordey.* Cuprinsă în volbura misterelor ce trâmbiţează surde, dincolo de zidurile vieţii, Iulia se lasă dusă iarăşi spre lumea basmelor, care o hrăniseră în anii copilăriei cu tot farmecul blând şi parfumat al minunilor. Era un refugiu, o recreaţie, din orele de preocupare a suferinţelor ce-şi dispută trupul copilei.

Şi cum, cu puţin în urmă, în anul trecut, murise marele povestitor *Ispirescu,* pentru care Iulia păstra o mare preţuire, copila îşi aminteşte despre una din poveştile acestuia, una din cele mai frumoase, prin fantasticul dar şi parabola, ce-o cuprinde: *„Tinereţă fără bătrâneţă şi viaţă fără moarte"* şi amintirea acesteia este provocată de lectura unui studiu asupra tradiţiilor populare din Irlanda şi Scoţia, în care Iulia descoperea o poveste asemănătoare celeia românesti a lui Ispirescu, cu acel *Făt-Frumos* care caută împărăţia veşnicei tinereţi şi a nemuritoarei vieţi. Şi astfel, poeta traduce în franţuzeşte povestea cu pricina, arătând apropierea. Studiul se cheamă: *„Un conte célique chez les roumains".* Evident, nici Iulia nu

vrea să arate vre-o influenţă celtică asupra poveştilor româneşti, ştiut fiindcă la mai toate popoarele poveştile au aceeaşi origine, aceeaşi mitologie, cu fantasticul şi irealul lor, variind doar personagiile şi mai ales numele.

Dar povestea în cauză, venită la rând acum în această epocă, în care tinereţa copilei prinde să dispară fără bătrâneţe, are şi o tainică semnificaţie.

La 10 Martie, Iulia, în aceeaşi stare scrie din nou lui Haşdeu o scrisoare mai scurtă, dar tristă, desnădăjduită şi cu un sarcastic final:

> Cher père.
> Je te prie de ne pas t'éffaroucher en me voyant prendre la plume: desormais, mes lettres seront courtes.
>
> . . . . . .
>
> Depuis quelques jours, j'ai eu une rechute dans ma bronchitte et je suis maintenant plus mal que ja mais et condamnée à rester dans ma chambre encore une semaine au moins. Le temps i'ci est affreux; après la pluie, une neige comme je n'en ai jamais vu à Paris. Le medicin qui vient me voir tous les deux jours (il m'ausculte chaque fois qu'il vient) m'a dit que l'air de la Mediteranée pouvait seul me guérir mais qu'il espérait que bientôt le beau temps va revenir et qu'en tout cas alors j'irais beaucoup mieux, sinon tout-à-fait bien. Malgré tout cela, je travaille toujours tout ce que je peux; mais ces deux derniers jours j'ai été forcée de garder le lit. Voilà tout ce que j'ai à te dire, si toutefois celà t'interesse. Si je puis encore formuler un voeu c'est qu'on ne laisse pas

périr Agrippa et Sultan, quoiqu'ils ne soient pas de notre famille...

Ta fille respectueuse et aimante *Julie*".

Finalul care va muşca crud din inima părintelui, este — precum se vede — muiat în amărăciune şi chiar maliţie. Mai întâiu, acel „*si toutefois celà t'interesse*". Nu se putea o săgeată mai sfâşietoare pentru bătrânul Haşdeu, pasional iubitor al copilei sale şi care tremură de spaimă, pentru acea sănătate prăbuşită a ei. Şi apoi „...*cu toate că ei nu-s din familia noastră*" vorbind despre cei doi câini, pe care Lilica roagă, să nu-i lase să piară... desigur aşa cum... simte ea... despre dânsa...

Şi în adevăr, Haşdeu răspunde:

„Dragele mele Iulii

Ieri am primit scrisoarea Lilicuţei .Deşi bolnavă, totuşi satirică: „Agrippa et Sultan, quoiqu'ils ne soient pas de notre famille." — Aceasta vrea să zică: „à bon entendeur, salut", şi eu sunt în orice caz „bon entendeur". Zilele trecute trimisei pe baba Anica cu Sultan şi Agripa la *Mandy* ca să-i facă împreună într'o fotografie; baba şi Agripa şedeau bine. Sultan — imposibil: din cauza lui pozarea a rămas pe altă dată. Oricum, vă asigur, căte trei sunt sănătoşi şi bine.

Aţi văzut consultaţiunea lui Măldarescu. Tot aşa mi-a spus şi Calenderu: în două luni cel mult, D-şoara va fi deplin sănătoasă, dacă se va păzi de răceală, va mânca bine, va bea vin bun, nu va abuza de muncă. Prin urmare, lucrul este terminat; despre licenţă în anul acesta nici vorbă, dacă Lilicuţa este, după cum se iscăleşte în ul-

tima scrisoare „fille respectueuse et obéissante.

Imi scrieţi că doftorul (negreşit Percheron) vă recomandă Mediterana. Dar unde anume? şi când? La Nizza ştiţi bine, din propria voastră experienţă că vara e nesuferit. La Genova? Unde?...

Iulia nu ştie nici ea mai mult. „In două luni cel mult, d-şoara va fi deplin sănătoasă?" Hm! Deocamdată stă în casă. Sufere, sufere, sufere pentru ea, pentru visurile ei, pentru părinţi. Doctorii, untură de peşte badijonaje, repaos. Zadarnic! Bacilul lui *Koch*, e o gânganie oare care, ca s'o stârpeşti aşa cu un praf, ori o licoare? El stă crampon, aşezat unde nu-l atinge nimeni şi nimic. E mai ales harnic şi persistent. Hemoptiziile o confirmă. — Mămiţa, cu batista mereu la ochi, pe sală, în ascuns telegrafiază lui Haşdeu „*De două zile mai rău*!"

Haşdeu primeşte teribila misivă, plânge, se frământă, se închină şi scrie cu lacrimi, cu urlet:

„Telegrama: „de două zile mai rău", pe care o primesc în acest moment, mă îngrijeşte într'un mod teribil. M'am sculat din pat şi am făcut o caldă rugă către Dumnezeu, în care am crezut totdeauna şi care nu m'a lăsat niciodată. Am plâns, am plâns şi plâng. M'am gândit după aceea; „de două zile", prin urmare de Vineri; dar Vineri trebuia să vă fi venit scrisoarea mea, nu cumva ea a supărat pe Lilicuţa şi i s'a făcut mai rău? Nu ştiu ce mai zic.

A doua mişcare a inimei mele a fost: să plec imediat la Paris. Dar poate nu e trebuinţă. Dacă ar fi pericol sunt sigur că nevasta mi-ar fi telegrafiat îndată să

viu; și aș veni ca fulgerul; a treia zi aș fi acolo.

Lilicuța știe deja destulă și prea multă carte. Lucrul cel mai bun ar fi să vă întoarceți în România, unde aerul de țară și chiar undeva la țară, fără muncă, fără grijă, i-ar face mult bine. O diplomă mai mult sau mai puțin nu însemnează nimic. *Eu n'am nici o diplomă.*

Scriu foarte descusut, căci mă sbuciumă gândurile. Cât timp va ține boala, telegrafiați-mi mereu ca să fiu în curent. Să viu eu? Să vă întoarceți voi? O Lilicuță, Lilicuță!...

Sfâșietoare slove, dela un om ca Hașdeu: Plânge și se închină! Scrie și urlă de durere! *„O Lilicuță, Lilicuță!"*

In aceste două strigăte se recapitulează tot ce-a fost cândva încordat în sufletului lui, tot ce-a pretins el dela copilă, tot ce-i-a imputat de atâtea ori, toate amenințările!

Dela *„Ești fata lui Hașdeu."* și până la: *O Lilicuță, Lilicuță!...* ce cărare! Atunci se impunea doctoratul. Acuma durerea îl face să desconsidere toate învățăturile, toate silințele, toate diplomele. Nici el nu are diplomă. Și totuși avea una dela Petersburg, alta dela societatea lingvistică din Paris, membru al Societăților academice din Belgrad și Sofia, dela Constantinopol, fără a adaugi celelalte titluri românești. Nimic! Acuma nimic sunt toate! Cum netezește sentimentui morții toate cărările! Cum unifică spectrul neființei toate acele piscuri spre care năzuiesc vanitățile omenești! *Vanitas vanitatum! Omnia vana!*

Lilica, văzând toată alarma și sfâșierea cruntă a părintelui, cearcă să-i arate că exagerează, că

nu-i nimic grav, că ea „*nu varsă* sânge, ci numai *scuipă*". Îi arată că atâţi prieteni se ocupă de dânsa, pe lângă mămiţa; între aceştia profesorul *Leger* şi soţia lui. Că regretă că n'a putut participa la examenele de licenţă din acea seziune, dar că va studia în pat, unde e silită a sta, subiectele date. Că nici nu gândeşte a renunţa la studii. Nu ţine la diplome... „*mais un fois la lutte engagée, ce n'est pas moi qui me retirerai au front de la mèlée; et puis j'aime ce travail, et en un mot, je n'y renoncerai jamais pour rien au monde.*"

„*Pentru nimic în lume!*" Şi asemeni cavalerilor cântaţi de dânsa, care nu dau înapoi nici în faţa morţii, Iulia Haşdeu se ţine de cuvânt.

Haşdeu însă îşi sfărâmă inima şi mâinele, cetind această eroică epistolă, dar nici el nu renunţă. Adună toate silogismele pe care logica lui strânsă i le pune la dispoziţie, într'o misivă de răspuns:

„Nimic mai filosofic şi mai adevărat ca următorul raţionament;

1) Fiecare om şi chiar orice fiinţă se iubeşte foarte mult pe sine însuşi, de unde vine şi principiul de conservaţiune.

2) Singura femee pe care am iubit-o serios în viaţa mea este nevasta mea.

3) Deci în Lilicuţa, eu mă iubesc pe mine, pe nevastă-mea şi o iubesc pe dânsa, adică trei iubiri concentrate.

Este de mirare că starea în care se află ea mă arde şi mă frige?

Apoi mai este a patra iubire. Iubesc până la nebunie neamul românesc şi viitorul Românilor. Pentru a fi Român, deşi nu ştiam bine româneşte, îmi sacrificasem tot. Ei bine, eu cred că Lilica mea va deveni

una din gloriile cele mai pure ale României; *și această glorie cutează a avea bronșită?...*

...Nimeni la Paris nu face licența în doi ani. Prin urmare, în urma vindecării radicale, e foarte onorific de a face licența în anul viitor. Iată ce cer eu în modul cel mai imperios, cu toată autoritatea unui tată, mai ales a unui tată ca mine...

. . . . . .

Lilica citește dogmaticul adevăr, se cutremură de logica lui, șovăește o clipă, dar revirimentul ultimelor energii stoarse din această tinereță ce se clatină, o ține tot pe poziție.

In această luptă dârză și fatală, care-o istovește încă mai mult, îi vin în minte ecourile iubirii celei mari, negustate de dânsa, dar savurate de atâți alții, pretutindeni, mai ales acum, în primăvara ce sosește aţâţătoare cu două îndepărtate reflexe de... peruzea. La biserica pe care a vizitat-o cândva, ea văzuse doi tineri sosiți pentru o rugă, sau o gratitudine:

. . . . . .

Ces jeunes et joyeux amants
Se juraient par mille serments
Un amour loyal et fidèle.

. . . . . .

...le monastère
L'éut réchauffé de son coup d'aile,
Pour que le passé, triste et vieux
Saluât le plus gai des dieux
Dont la jeunesse est éternèle!...

(Sous les arceaux—Paris 1888, après Avril)
Bourgeons

„Trecutul ...trist și bătrân", al cui? Al tuturor! Dar mai ales al ei, căreia Cupidon, *„cel mai vesel dintre zei"*, nu i-a dat nici una din aromele lui de nectar și ambrozie!...

Şi tot acum scrie ea acea poezie, penultima, afară de unele schiţări în proză, şi în care poeta pare a-şi pregăti bagajele pentru lunga călătorie, în care se simte deja pornită. Cea mai dureroasă, mai plină de fluidul mistic al veşnicului *au delà*.

O poezie de sinteză a celor mai intime credinţe, pe care surâsul acelei *zâne*, din visul de acum doi ani, i le-a deschis ca pe o nouă religie, singura religie a tuturor lumilor cu oameni.

Solitude

„Spiritus astra petit"

Viens, mon âme, allous bien loin
Allons dans l'invisible espace
Par où nul souffle humain ne passe
Où n'atteint pas humain besoin;
Allons-nous-en, mon âme loin
Et du monde perdons la trace!
. . . . . .
Tâchons de scruter l'infini
Et de ne plus voir les abîmes!

*

O, mon âme, esprit noble et pur
Dégage-toi de la matière
. . . . . .
Et puis là-haut, nous goûterons
Le silence et la solitude.
. . . . . .
Et nous sourirons de dédain
Aux vains systèmes de la terre.

*

Helas! Ineffable tourment!
Ame qui te sais immortelle
Tu voudrais bien ouvrir ton aile

Et t'élancer au firmament.
Mais tu ne peux—cruel tourment!
Te délivrer du corps rebelle.

*

Mais patience! Il vient un jour
Où l'ame n'est plus prisonnière

. . . . . .

O mon âme! ayons bon espoir
Dieu sans doute a marqué notre heure;
Jamais l'étèrnité ne leurre;
Un beau jour amène un beau soir;
O mon âme! ayons bon espoir
Car si tout passe, Dieu demeure.

Paris, le 16 Avril 1888

După aceste două poezii, care sunt cele din urmă, muzele se depărtează de patul suferindei. In acestea sta desigur culminația talentului acestei poete a fanteziei romantice și a durerilor reale, singurul realism de care ea s'a alipit, sau mai exact, care i s'a alipit până la moarte.

Cum starea ei se înrăutățește pe zi ce trece, cu toate vezicătoarele și cauterizările cu foc roșu pe spinare, doctorii obișnuite *Percheron și Damaschinos*, propun să aducă în consult pe marele *Landouzy*, atunci în plină celelebritate, specialist în bolile plămânilor.

Toți constată realitatea crudă, interzic orice muncă, cu toată încăpățânarea Lilicăi de a se prepara de licență, și ordonă ducerea neapărată a suferindei în Elveția, la *Teritet*, pe unde mai fusese, de altminteri, în anii trecuți.

Iulia mama, dă de veste lui Haşdeu despre cele hotărîte în consult și-l cheamă să vie neapărat la Paris. De altfel, Haşdeu mai primise vești de-acolo, între care și dela Lazăr Șăineanu, aflat încă la Paris pentru studii și

care, întrebând pe Percheron, acesta-i spusese întreaga realitate. Şăineanu vizitase în câteva rânduri pe cele două Iulii, care-l primiră corect, dar Lilica nu-l avea la suflet, nu numai fiindcă era evreu, precum singură scrie, dar şi pentru că nu avea bune maniere şi nici inteligenţă şi fiindcă, în ce priveşte literatrra, poeta avea cu totul alte idei decât filologul în devenire. Vestea dată de Percherou fu comunicată de Şăineanu lui Haşdeu, care-i mulţumeşte.

Şi iată-l din nou pe bătrânul şi frământatul tată, lăsând gospodăria singură, căci Svârlescu plecase, iată-l călătorind în trenul care se târăşte ca un crustaceu. Priveliştile ce gonesc sunt şterse. Peste toate se întinde una singură: *groaza*. Oare cum o găseşte pe Lilicuţa? O mai găseşte oare? Trupuşorul ei cel gingaş, ochişorii ei, sufletul ei, geniul ei?...

Şi coboară la Paris cu tremur în picioare. La gară nimeni. Cine să fie? Ce-l aşteaptă acasă, ce-are să vadă? Trăsura, spre deosebire de tren, goneşte ca trasă de nişte smei. Goneşte prea repede. Ce semn să fie acesta? Ori e numai o părere? *Tic-tac, tic-tac! Tica-taca... tica-taca...* bat copitele pe caldarâm. Ritmul e obişnuit... şi totuşi parcă aleargă.

Ceva tainic l-ar sfătui să nu ajungă aşa repede acasă, tocmai acum, când străzile se deapănă sul şi locuinţa se apropie, locuinţa în care Lilicuţa lui stă, poate,.. Dumnezeule!!!

Zăreşte clădirea. Iată uşa!

— Merçi, Monsieur!

Cum? i-a zis „Merçi Monsieur" birjarul acela? Asta pentru un vizitiu parisian înseamnă că i s'a plătit preţul dublu. Bătrânul habar n'are! In fine, urcă scările. E linişte. Ajunge în faţa uşei. Linişte! Oare n'a greşit etajul?. Nu! Cartea de vizită o confirmă:

„M-me et M-elle Haşdeu!" Bătrânul lipeşte urechea de uşă. Nici o vorbă, niciun sgomot. Răsuflă. Niciun alt semn care să-i puie sufletul pe jar. Bate; se aud paşi; Iulia soţia deschide; se îmbrăţişează muţi; pe mână simt jilăveala lacrimilor.

— Doarme! face şoptit soţia.

— Cum e? întreabă pe nerăsuflate Haşdeu.

— Cum să fie? Rău! Trebue să o ducem îndată la Montreux sau Territet.

— S'o ducem. Plecăm imediat, mâine, poimâine.

A doua zi Haşdeu fuge la Percheron. Acesta nu-i mai ascunde nimic. Tuberculoza la ambii plămâni. Caverne, hemoptizii! Situaţie foarte grea. Copila n'a urmat riguros tratamentul. In loc de repaos, surmenaj! In loc de aer în parc, camera cu lampa de gaz şi orele târzii. Somn puţin, lectură prea multă...

In trei zile sunt gata de plecare. Obrajii cei bucălaţi şi trandafirii ai copilei, aşa cum îi văzuse Haşdeu la Curtea de Argeş, sunt acum de cridă şi subţi. Ochii par încă mai mari, în umbra lor violetă. Buzele se mişcă subţiri şi clorotice. Zâmbetul forţat şi trist.

Pornesc încet. Caii bat rar din copite, de data aceasta, mai rar ca oricând. La gară, tata face scut din trupul său, ca nimeni să nu-i atingă copila, care abia calcă. Trenul e gata. biletele şi paşaportul la fel. Iată i sburând. Aceleaşi privelişti, pe fereastră, şterse, lâncede; podoabele albe ale primăverii par linţolii.

Stau o săptămână la Territet, în *„Hôtel des Alpes"*, la malul lacului Genevei, pe terasă cu soare, în început de Mai. Priveliştile albastre, care se pierd în negurile dantelate ale munţilor îi zâmbesc prietenos. Undeva, într'un reflex capricios de soare, mai zăreşte departe cele

două lumini șterse de peruzea, deopotrivă perdute în negură...

Drumul o obosise peste măsură și aci nu simte nicio odihnă, nicio putere nouă, ca altădată. Doctorul *Carrard* le recomandă să se mute într'o localitate mai dinspre munte, la *Glion*. Iau funicularul și se mută acolo, într'o vilă frumoasă, „cu terasă, grădini îmbălsămate de lilieci și brazi, cu vedere splendidă spre lac și munți" și despre aceasta scrie Iulia, din greu, obositor, bunei Doamne *Léger*, care se interesa foarte mult de sănătatea ei.

Aceasta e ultima scrisoare pe care Iulia o mai scrie.

Hașdeu le lasă și pleacă îndurerat la București. Aci, la Glion, Lilica, urmând cura de soare, medicația arsenicală, cu toate că fe recitează mereu, totuși se simte mai bine, face mici plimbări întâiu cu mămița, apoi singură, și o geană de speranță jilăvește ochii materni.

> „...il y a une prescription moins agréable —scrie ea D-nei Léger—c'est ma cure d'arsenic: non pas désagreable en elle-même, mais par ses conséquences. Figurez-vous, madame, que pendant toute sa durée (douze mois au moins) je ne dois manger rien de vinaigré, ou de piquant, aucun fruit, ni fraises, ni cerises, ni pommes, ni... enfin aucum végétal qui ne soit cuit et recuit, et pas de glaces! Et à l'hôtel on nous en sert tous les soirs! je le dis sans modestie, il me faut un grain d'héroïsme pour regarder maman déguster ces excellentes choses... et resister à la tentation! Car, je suis un peu gourmande, je l'avoue, et celà augmente mon mérite. N'est-ce pas,

madame, que je dois être „contente de moi" comme le marquis du Misanthrope ?...

Terminând cura recomandată, poate și banii, după o ușoară reîntremare, iau din nou drumul Parisului. Aci reîncep studiile, dar numai la masa de lucru. Percheron nu permite examene și lucrări. Dar sunt deajuns câteva sforțări, pentru ca tusa și petele roșii pe batistă să reînceapă. Nu mai e nimic de făcut, decât reîntoarcerea în țară. Nu sunt atâți bani cât ar cere o cură prelungită la munte, între străini.

Și vara se apropie. Pornesc astfel spre București. Lilica e abătută. Nu mai știe să zâmbească. Glasul ascuns, care-i biciuise toată tinerețea, cu zor și îndemnuri, acum a tăcut.

Ea intuește precis totul. E ultimul drum spre țară, iar pentru Paris, nu mai e nici unul. Parisul! Parisul ei... rămâne acolo pentru totdeuna: mormântul tinereților și visurilor sale.

La București vin la rând Măldărescu și Calinderu, cu prescriptiile medicale. Curtea Arhivelor, în plină floare și rod, acum pare mută și pustie; prietenele vin furiș, întreabă și pleacă. Florica singură intră, la două zile, și zâmbește Lilicăi, asigurând-o mereu, c'o găsește bine; îi spune mici nimicuri, din oraș, din familia ei proprie, îi aduce lăcrămioare, narcișI și trandafiri, iar Ionescu Gion vizitează destul de des pe magistrul sdrobit.

Trupul copilei scade. Tusa singură sporește, din plin, distrugător.

Doctorii impun din nou plecarea la munte. Iarăș? Unde? Sinaia? Predeal? Nu! O climă de munte mai potolită, la Agapia de pildă.

— Iarăș plecarea? se întrebă, ca într'un scâncet de copil, bolnava.

— Da Lilicuța tatei, trebue să mergem la

munte. Ai nevoie de aer ozonat, de brad... şi la Mânăstirea Agapia e frumos, o alintă Haşdeu.

— Crezi că-mi mai poate, folosi la ceva, papà?

— Cum „cred"? Sunt singur. Ne asigură şi doctorii. Trebue!

— Inutil! Dar o fac pentru voi, dragă tată. Numai pentru voi. Eu mi-am ratat viaţa. Am urcat prea în piept piscul ei.

Urcuş aspru, sfâşietor. Asta e!... Acum... dobânda!

— Nu, Lilicuţo, n'ai dreptate. Suferinţa te face pesimistă. Tu uiţi însă că eşti tânără şi porţi în tine vigoarea a trei generaţii de oameni sdraveni. E un accident trecător.

— E o fatalitate, papà dragă! Eu nu mă tem de moarte, dar nici viaţa n'o uresc, ca să cred în una mai mult decât în cealaltă. Cred în amândouă. Care mă va voi, mă va avea. Poate că „dincolo" e ceva mai multă viaţă, de cât aici... Vom vedea! vom vedea cu toţii, şi ne vom comunica părerile, acolo. Crezi în asta, tată?

— Asta e altceva, s'o lăsăm pentru altă dată. Când vei fi bătrână... vei avea dreptul să-ţi unifici aceste două vieţi, între care moartea e doar o punte. Acum însă să vorbim de flori, de cireşi... Ştii că cireşele au început să se pârguiască...

— Ca obrajii ţărancelor noastre. Singurii obraji frumoşi!

— In adevăr, Lilica, singurii...

— Şi sănătoşi...

. . . . . .

Iarăşi pregătiri de plecare. Zdruncin nou pentru toţi, pentru Lilica mai ales. Iulia mama adună harnică tot ce trebue, Haşdeu adună banii. De unde are şi de unde n'are. Dar

Mircuș evreul, e un bun patriot. Nu lasă el la ananghie pe marele Haşdeu, care mâine poimâine are să fie şi ministru! Şi mă rog, de ce nu?

Gara, prietenii, trenul! Drang-drang! Tranc-tranc! Şi iată Paşcanii. Acolo țărani vizitei, voioşi, cu biciul drept drapel, primesc festiv pe oaspeți. Bondele, cămeşoaele înflorite se leagănă pe capră, iar zurgălăii mângâe pe surata lor cu ape şoptitoare, care e Ozana lui Creangă. Trec Humuleştii, de lângă Târgul Neamț, ai povestitorului diacon, care n'are de cât un singur cusur, că e „Junimist" (jumulist, cum îi porecleşte Haşdeu), trec pe cale lungă şi iată turlele Agapiei din deal şi acelei din vale, mari.

Călugăreţile aleargă negre şi sprintene. Maica stareță iese înainte, casa cu cerdac şi muşcate însângerate, stă gata, văruită eri. Se instalează bine. Aerul din munte trimite boare nouă, aromată. E linişte cucernică.

Impărăția lui Dumnezeu e prietenoasă, e generoasă. Din când în când doar clopetele sporesc armoniile ce coboară din păduri şi din neguri.

Dar drumul a fost peste puterile bolnavei. E sfârşită. Nu este loc în plămânii ei pentru ozonul de-acolo. Plămânii ustură, sunt storşi; Plâng valurile de sânge...

Acasă Haşdeu, întors pentru treburile lui, aşteaptă mereu veşti. Veşti bune, dar acestea nu vin. El citeşte între timp, toate tratatele ce-i cad sub ochi despre boalele de piept. Ale lui *Landouzy*, în special; toate revistele medicale, de specialitate şi trimite, pe lângă recomandațiile stereotipe, empirice, ale doctorilor de casă, pe cele ale sale, culese şi interpretate de el însuşi.

Hemoptiziile însă revin des, aproape zi după zi. Niciun aer nu le poate opri. Şi acolo lipsesc

atâtea, din câte se cer pentru un copil aproape muribund. Nu-s injecţii, nu-s tratamente puternice, hemostatice cel puţin.

Haşdeu se vede iarăş chemat. Vara se călătoreşte pe încetul. August pune munţilor epitrahirul de aur vechi şi părintele Lilicăi îi găseşte întunecaţi, iar pe dânsa cu obrajii prăbuşiţi.

Indărăt la Bucureşti! Iarăşi trăsură, zurgălăi acum cu lacrimi în clincătul lor, tren şi iarăş patul dela Arhive. Patul... Septembre ciocăneşte cu degete de os la poarta Clopotniţei. A intrat! Curăţă pomii şi dă ofrandă pământului...

Mama şi tatăl străjuesc pe rând culcuşul durerei. Agonia se îmbulzeşte furioasă în trupuşorul drept, umil, şi aproape uscat. Ochii sunt tot mai mari, încă mai catifelaţi; mai umbriţi. Stau peste ei visuri topite şi mistere ce sporesc.

Din când în când, prietenele credincioase, călcând uşurel, intră cu un surâs din greu alcătuit, şi ies iarăş cu plânsul năvălitor. Iulia le zâmbeşte dulce, din ultima sevă a sufletului ei, calmă senină. Ştie ce urmează.

Cu părintele său, când tusa n'o înnăbuşă, discută medicină, filosofie, metafizică.

— Nu fii mâhnit, tată dragă! Mai ales tu. Cel puţin tu! Tu care ai înţeles legile universale şi gândirile transmise nouă de Dumnezeu.

— Dar nu's mâhnit, Lilicuţo dragă. Sunt plictisit că sănătatea revine aşa de greu. De revenit, revine sigur... însă...

— Ce e sigur pe lume? Numai moartea! Orice ocol, orice fugă ne readuce la dânsa. Ii plătim dajdia, cu sau fără voie. Oh, nu stimez materia vieţii. Nici nu merită stimă. Uite ce-a rămas din mine... Sunt hidoasă... Şi totuşi... totuşi...

— Oh, Lilicuțo... cum poți vorbi așa... frumusețea tatii?

— Vezi tată? Cunosc ce înseamnă spiritul, din ce în ce îl cunosc mai bine. Dar am greșit față de materia care-l conține, căreia el îi este tributar... greșim toți. Și cerem prea mult... prea mult... *Unilateralitatea este marele defect al tuturor sistemelor!* Singur Spencer a rezolvat convenabil problema. Dualismul lui...

Dar se oprește într'o isbucnire roșie... cu greu jugulată.

Peste două clipe, când pieptul ei își recâștigă puțin calmul, Iulia uitându-se cu ochii tulburi, în care dorința de consolare a altora, se îmbină cu desnădejdea ei proprie, ea continuă:

— Să ai grijă de mămița, tată dragă; ea are nevoe de mult, mult sprijin... Tu ai și alte refugii, superioare... care te vor... consola... ea însă nu are nimic... decât pe Lilica ei... ea nu știe ce este calea în care Lilica are să intre acuși... da, da, papa dragă, acuși — acuși — ea știe că avea o fetiță... Și nici ea nu e voinică acum... Oh, papa nu neglijați materia...

— Lilicuțo dar eu n'am neglijat nimic.

— Știu, tăticule, știu... Nu eu am să-ți reproșez ceva... deși poate te-ai ocupat prea mult de intelectul meu și foarte puțin de sufletul din mine... Nu! Nu, nu te supăra! am fost și eu de vină. Prea am închis totul colea... aici... unde coace moartea... și nu m'am arătat lumei, nici ție, așa... așa cum sunt... adică așa cum am fost..

— Dar eu te-am cunoscut, copila mea, destul de bine... Așa e omul; oricare; crede că nu spune totul... dar eu am înțeles... atât cât mi-a dat voie depărtarea...

— Ah, depărtarea!... face Lilica ducând mâna la frunte; poate la ochi... ce crudă e depărta-

rea!... Era mai bine să n'o fi cunoscut... Ştiu, tu n'ai nicio vină, papà. Numai eu... numai eu... *Si fata volunt...*

Şi Haşdeu se face că are a căuta ceva, ca să iasă de sub jarul ce-i se urcă din piept către pleoape...

Alteori muribunda îşi găseşte refugiu în poveştile lui Ispirescu. Când nu mai poate citi, roagă pe mama să-i citească, iar când mânele o ascultă docile, începe să traducă în franţuzeşte câte una. Crâmpee, fraze, cuvinte... Totul e frânt... întretăiat de spasmul dinăuntru. Uneori, în singurătate, plânge... Oh, dacă ar fi cunoscut măcar o uşoară senzaţie a iubirii celei mari, visate... Cum poate primi moartea pe cineva care n'a iubit încă?... „C'est le comble du crime!"

Pe la jumătatea lui Septembre se pare că o rază cerească a coborît de-adreptul pe chipul copilei. Se milostiveşte oare Dumnezeu?! Ce este fără putinţă la A-toate-Creatorul? Fie şi o minune! Haşdeu e dispus să creadă într'o minune.

. . . . . .

A crede şi-a iubi, atâta
Ne cere Dumnezeu.

P. B. Haşdeu — „Aşteptând".

Şi Haşdeu crede, se închină şi se roagă, în toate serile, în toate clipele ce prisosesc peste preocupările lui ştiinţifice şi literare pe care le continuă. In special, cele din „Revista nouă" ce apare regulat. In afară de aceste preocupări, reduse voit, părintele veghează zi şi noapte, alături de soţie, la stângerea făcliei aprinsă de dânşii.

Pentrucă raza, ca orice rază, dispare grabnic. Obrajii sunt iarăși de ceară.

Intr'o seară isbucnește o nouă hemoptizie. Mama, în lipsa lui Haşdeu, trimite repede după doctorul Calinderu. Acesta nu era acasă, ci la o vânătoare. Spre seară însă, întorcându-se, puțin cam așa, cum șade unui ins, care la medicină face vânătoare, și la vânătoare medicină, apare și Calinderu, în chiar costumul respectiv, cu tolba goală. Haşdeu tocmai se întorsese din oraș, și când îl vede așa candriu, în atmosfera atât de sumbră din acest altar al durerii, puțin s'a oprit să nu-l dee afară, mai ales că întreaga lui atitudine, și când era treaz, era a unui profesionist... diletant. Indureratul cărturar a avut și convingerea aceasta peste cruda lui încercare, de a-l crede pe Calinderu într'o mare măsură vinovat! A și scris acea strofă, anume pentru dânsul în poezia „Așteptând!"

Când vrei să mori la doftori aleargă mai în grabă!
A lor e să omoare: aceasta-i steaua lor.
Li-i drag să curme-o viață; și fie chiar degiaba
Ei spintecă și taie c'un aer zâmbitor:
Nici că simțești tortura! călăi ertați de lege
D'a pedepsi cu moartea pe cel nevinovat,
Ei sunt în omenire mai regi decât un rege:
Regi fără nici o frică, regi făr' nici un soldat!
Un doftor, cel mai gâde, nu-i greu a mi-l alege:
Eu vi l-am arătat.

Și l-a arătat în acrostihul acestei strofe, pe cel care vine la patul unei muribunde, de delicatețea și suavitatea Iuliei Haşdeu, așa cum mi-a relatat-o un martor al scenei... Vânător, brutal și răzător.

Cu și fără, venirea lui, ceasurile încep să fie numărate. Nu e nimic de salvat.

Mama iese în balconul pe care trandafirii acățători își seamănă sgura, urlă înnăbușit către biserică și ceruri, către prietenele care stau mute; își frânge mâinile.

Hașdeu deopotrivă nu cunoaște somn. Stă transfigurat la căpătâiul ultimelor sbateri, ori la masa de lucru, cu ochii peste pleoapele străvezii, ori, când ele se ridică, și-i adâncește în acei ochi care prind a se contopi cu infinitul eteric... Aude ceva, un glas parcă, tot mai stins... A vorbit Lilica?...

— Ce mare... operă... „Istoria Critică"... „Răsvan...! dar „duduca Mămuca", oh nu!

— Ai zis ceva, Lilica tatii? Sau mi s'a părut?...

Chipul copilei încearcă o clătinare, peste care se furișează un zâmbet dulce, cald, ce se stinge ușor și trist... ca o enigmă.

Și mintea bătrânului se clatină deopotrivă... Ce-a fost asta? Un bilanț? Supremul bilanț!... Viața aceasta mică, diafană ca o petală de crin, capul acela cu învățătură multă, scufundat între perne... Acolo! A vorbit, sau i s'a părut?... Nu! a fost o părere; poate nu o părere, ci o *opinie*... Cu capul între palmele ce-l frig, Hașdeu recapitulează totul, totul... Iar muza neagră îi dictează acum o poveste: *„Povestea crinului"*, cu viața a doi părinți smintiți care vor să facă dintr'o fată un băiat.

Și pe când povestea se'nfiripă, se destramă și iar se'ncheagă, bătrânul urmărește chipul mucenicei, îi numără respirațiile, aci calme, aci spasmodice, le culege una câte una, și le însușește, le reintegrează în marele lui suflu, ca pe o nemeritată danie, și trăește mereu, mereu lângă cea care se călătorește încet, încet...

E 29 Septembrie. Vântul se sbate afară de turle, de cruci, de stâlpi, de crengi și plânge

în foi de sălcii peste morminte. Respirațiile Iuliei se răresc. Fantoma morții păşeşte lângă dânsa, şi-şi întoarce aceste respirații asupră-şi, una câte una, tot mai rare... Ultima!

Ceasul arată 1,30. Iulia se lasă în brațele fantomei şi trece „dincolo", în „imnul solemn al îngerilor care-i celebrează sosirea".

. . . . . .

. . . . . .

CAP. XIII

EXCELSIOR

In mausoleul dela Bellu...
(14 Martie 1939)

Şi totuşi, iat-o! Iulia Haşdeu e între noi. Pământul i-a păstrat trupul, imaculat şi după moarte. Nici un vierme n'a profanat crinul.

Prin geamul magic, din mausoleu, prin care Haşdeu îşi vedea zilnic copila îmbălsămată, stând acolo ceasuri întregi, la biroul ei, cu relicvele ei scumpe, şi convorbind într'o limbă înţeleasă numai de dânsul, pentrucă i-o vorbea numai lui, Iulia Haşdeu se vede şi astăzi aproape aşa cum a fost acum cincizeci de ani. Stă acolo în sarcofagul ei alb cu acoperiş de cristal, în haină albă, cu chipul alb, pergamentat. Se văd încă fruntea senină şi buclele de păr castaniu, aşa cum au încremenit sub mâna pioasă ce i le-a resfirat, pentru ultima oară, nasul mic şi drept, gura în zâmbetul final, cotropit de moarte, cu albul feţei de fildeş, iar ochii!! Ah ochii aceia nu mai au nimic din lumea aceasta. Stau aşa cum îi spunea părintelui său la acele mistice colocvii:

„Je suis heureuse; je t'aime; nous nous reverrons; cela doit te suffir..."

Iar spiritul ei, evadând din când în când, din veșnicul *excelsior*, în acele ore în care îngerii, pregătindu-i vizitele terestre, purifică sferele prin care el străbate, vine asupra acestui mausoleu, spre a-și revedea sălașul curmat de pătimire, și a-l acoperi cu recea mângâere pe care n'a cunoscut-o atunci când el palpita cald.

Il simte oricine își poate dematerializa o clipă lutul, oricine și-l poate purifica; îl aude ca o armonie ori ca o binecuvântare a martirei, pentru cei care vin să se închine o clipă, cu gând curat, muceniciei ei, și să învețe legile filosofice și morale pe care ea le-a dictat părintelui său:

„*Legea religioasă*: Crede! Crede în Dumnezeu! Crede în nemurirea sufletului! Crede în darul comunicărei cu cei duși!

Legea morală: Iubește și ajută! Iubește și ajută neamul! Iubește și ajută pe cine te ajută și te iubește! Iubește și ajută fără a pregeta la folosul tău.

Legea socială: Nu necinsti! Nu necinsti pe tine însuți ca să te cinstească alții. Nu necinstiți pe alții, ca să te cinstești pe tine însuți. Nu necinsti munca, căci munca e viața!

Legea filosofică: Când atunci, când faptul ții, adevărul știi. Când nu vrei să crezi, atunci nu poți să vezi! Când cauți dovadă, atunci găsești tăgadă!

Iar părintele său ascultător, înțelegător ca nimeni altul, al acestor dogme transmise, le-a

însemnat cu dalta pe lespede. Şi ele stau acolo ca un testament suprem, dictat din sferele adevărului infinit, pentru toţi cei cari acordă vieţii un ţel, sufletului un reazăm şi nădejdilor o împlinire.

Colo, după geamul eternităţii, ca un înger între oameni, veghează asupra noastră, candidă şi îndumnezeită, Iulia Haşdeu!

Poeta Iulia Haşdeu pe catafalc (după Henţia).

BIBLIOGRAFIE

Arhivele Statului	Biblioteca lui B. P. Haşdeu şi a Iuliei, şi fotografii.
Academia Română	Biblioteca: mapele Haşdeu, diverse manuscrise şi studii.
L. Barral	Iulie Haşdeu, — poète française — Conv. lit.
V. Bilciurescu	B. P. Haşdeu, conferinţă.
» »	Iulia Haşdeu »
» »	Amintiri personale inedite.
Leon Blum fost preşed. de Consiliu în Franţa	Amintiri personale inedite.
I. Byck	Informaţiuni din Paris despre studiile Iuliei Haşdeu.
Em. Boutroux	Scrisoare către B. P. Haşdeu
Costescu Rion	Iulia Haşdeu — România viitoare.
St. Cucu	Aristocratismul vieţii şi operei lui Haşdeu.
I. Dragomirescu	Ideile şi faptele lui B. P. Haşdeu.
G. Dvoicenco	Inceputurile literare ale lui Haşdeu.
M. Eliade	Scrieri literale morale şi politice ale lui B. P. Haşdeu.
Angelo de Gubernatis	Conferinţa dela Florenţa 1889 despre Iulia Haşdeu.
B. P. Haşdeu	Sic cogito.
» »	Ion Vodă cel cumplit.
» »	Răzvan şi Vidra.
» »	O nevastă româncă, manuscris Academie.

B. P. Haşdeu	Cuvente den bătrâni.
» »	Adnotări la poeziile Iuliei Haşdeu.
» »	Sarcasm şi ideal.
Al. Haşdeu	Domnia Arnăutului.
Iulia Haşdeu	Bourgeons d'avril poezii
» »	Chevalerie »
» »	Thêatre, schiţe, romane, drame şi comedii, esseuri, poveşti
Ionescu-Gion	Portrete istorice : Iulia B. P. Haşdeu ; Un mormânt—poemă.
B. Lăzăreanu	Humorul lui Haşdeu.
L. Leger	Un poète français en Roumanie.
D. Murăraşu	Haşdeu — Ediţia Mircea Eliade.
Prof. Chr. Musceleanu	Din amintirile părintelui său paroh la biserica Mihai Vodă.
L. Marian	Bogdan P. Haşdeu
L. Predescu	Iulia Haşdeu. Rev. scriitorilor şi scriitoarelor.
Preot Păsculescu Orlea paroh Bis. Mihai Vodă	Relaţii despre Arhive şi Biserică.
Sully Prudhomme	Scrisoare către L. Leger despre Iulia Haşdeu.
Revista nouă	Dir. B. P. Haşdeu, an I (Povestea Crinului şi articole)
Reviste :	*Junimea literară* 1904—05, *Flacăra* II. 913, *Observatorul* 933, etc.
D-na Speranţia Giuşcă	Amintiri personale şi fotografii.
I. G. Torouţiu	Studii şi documente literare.
I. Tuducescu fost arhivar Arhive	Amintiri inedite.
Ziare :	*Tribuna Basarabiei* 1936 — Scrisorile B. P. Haşdeu — Iulia ; *Indreptarea* 1922, idem.

Informaţiuni şi amintiri dela prietenii familiei Haşdeu.

TABLA DE MATERIE

		Pag.
Cuvânt înainte		7
CAP. I.	— Tulpina	11
CAP. II.	— Mugurul	34
CAP. III.	— Corola	58
CAP. IV.	— Floarea	77
CAP. V.	— Desrădăcinare	105
CAP. VI.	— Brazdă străină	142
CAP. VII.	— Inflorire în glastră	182
CAP. VIII.	— Petale și arome	211
CAP. IX.	— Polen	251
CAP. X.	— Zefir viclean	293
CAP. XI.	— Ofilire	336
CAP. XII.	— Aeternum Vale	371
CAP. XIII.	— Excelsior	398
Bibliografie		401

In loc de ERRATA

Cu toată atenţia la corecturi, s'au strecurat unele erori de tipar, în acest volum.

Dacă peste cele mai mărunte, cititorul desigur a trecut, e posibil să se fi oprit asupra altora de proporţiile următoare; „cărturărească“ în loc de *cărturăriţă*, „Gallitz“ în loc de *Gablitz*, „cacafonii“ în loc de *cacofonii*, etc. Nu mai puţin la cele din citatele franceze, Dar: *„guarda e passa!“*

Cât despre ortografie, e de prisos a insista. Academia are una, autorul alta, zeţarii alta. Şi astfel, peste acestea, volumul a îmbrăcat una... în plus.

Autorul

DE ACELAŞ AUTOR:

Proză

Destăinuirile Colonelului Mihu, schiţe şi nuvele.
Definiţia iubirii, esseu.
Sfânta dreptate, roman, premiat de Academia Română
Catrinel, roman.

Traduceri

Puiul Vulturului, (L'Aiglon) de E. Rostand, în versuri.

Teatru (piese jucate la Teatrele naţionale).

Rândunica, piesă într'un act.
Camaradul Vâltoare, piesă militară în 3 acte.
Datorii uitate, comedie într'un act.
Dragoste cu contract, idem.
Nebunul, dramă în 3 acte.
Migrena asiatică, comedie în 3 acte.
Când reînfloresc salcâmii, piesă în 3 acte

Studii militaro-juridice

Stilistica şi retorica militară.
Morala militară.
Rolul social al ofiţerului modern.
Represaliile de război.
Starea de asediu, legitimitatea şi legalitatea ei.
Codul Justiţiei Militare, adnotat, (în colaborare)
Manual de Drept Internaţional, " "
Comentarul Codului Justiţiei militare 1937.

In lucru

Mara piesă în 4 acte (6 tablouri) admisă la Teatrul Naţional Bucureşti.
Cauza lor, roman.

INSTITUTUL DE
ARTE GRAFICE
„CUGETAREA"
P. C. GEORGESCU-DELAFRAS
STR. POPA NAN 21
BUCUREȘTI, IV